

ISTEN ÉS TUDOMÁNY

Szabó Ferenc SJ

A VATIKÁN KELETI POLITIKÁJA KÖZELRŐL
AZ OSTPOLITIK SZÍNE ÉS VISSZÁJA

2229

SZABÓ FERENC SJ
A Vatikán keleti politikája közelről
– Az Ostpolitik színe és visszája –

*Könyvemet Pálos Antal SJ
és a kommunisták által üldözött
valamennyi rendtársam emlékének ajánlom*

ISTEN ÉS TUDOMÁNY

SOROZATSZERKESZTŐK

Horváth Árpád SJ

Szabó Ferenc SJ

Vízi Elemér SJ

Bartók Tibor SJ

SZABÓ FERENC SJ

A VATIKÁN KELETI POLITIKÁJA KÖZELRŐL
– Az *Ostpolitik* színe és visszája –

Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya
L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2012

A könyv kiadását támogatta

Linczmayer János (Győr)

A kötetet lektorálta

Dr. Bánkuti Gábor

Soós Viktor Attila

Dr. Szabó Csaba

Dr. Tomka Ferenc

© Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, 2012

© L'Harmattan Kiadó, 2012

© Szabó Ferenc SJ, 2012

ISBN 978-963-236-508-4

ISSN 2063-3416

Felelős kiadó

Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya

L'Harmattan Kiadó

TARTALOM

AJÁNLÁS.....	11
ELŐSZÓ.....	13
I. PÁRBESZÉD AZ ATEISTÁKKAL – HARC AZ ATEIZMUS ELLEN	25
1. KORUNK SZELLEMI KÖRKÉPÉHEZ	28
Isten halála – avagy Isten időszerűsége	31
Az ateista humanizmus tragédiája	34
II. János Pál és XVI. Benedek az ateista és keresztény humanizmusról	36
2. A KOMMUNIZMUS VÉTKEI ÉS BUKÁSA	39
Szolzenyicin és az „új filozófusok”	44
3. A KATOLIKUS EGYHÁZ ÉS A KOMMUNIZMUS EURÓPÁBAN	49
Az Egyház és az 1917-es októberi forradalom	51
Konkordátumok sorozata	53
A Divini Redemptoris (DR) enciklika geneziséhez	54
4. EGYHÁZÜLDÖZÉS A KOMMUNISTA BIRODALOMBAN	58
5. A KOMMUNIZMUS A II. Vatikáni Zsinaton.....	60
A „metzi egyezés”	62
A Gaudium et spes (GS) konstitúció vitái	66
Két kommentár: Giulio Girardi és Jean-Yves Calvez	70
6. KERESZTÉNY–MARXISTA PÁRBESZÉD.....	73
Karl Rahner szerepléséről	77
Corollárium: Kései kísérlet Budapesten (1986).....	79
Késői folytatás.....	81
7. AZ OSTPOLITIK KEZDETEI: XXIII. JÁNOS ÉS KÖNIG BÍBOROS	82

II. A SZENTSZÉK „KELETI POLITIKÁJA” VI. PÁL PÁPASÁGA ALATT.. 89

1. VI. PÁL PÁPASÁGÁNAK IRÁNYVONALAI	92
G. B. Montini „identikit”-je.....	92
„Félénk nyitás balra”	93
A dialógus pápája (Ecclesiam suam)	94
2. AZ OSTPOLITIK AGOSTINO CASAROLI EMLÉKIRATAI TÜKRÉBEN	98
Casaroli Emlékiratai és VI. Pál „dubiumai”	99
Intermezzo: Mindszenty József (curriculum vitae)	104
A. Casaroli: „A vasfüggönyön túl”	107
3. AZ ELSŐ EGYEZMÉNY: MAGYARORSZÁG.....	109
A magyar–vatikáni 1964-es részleges megállapodás.....	112
Egyházpolitika Magyarországon és Lengyelországban	115
4. NÉHÁNY SZEMÉLYES ÉLMÉNYEM.....	118
5. MINDSZENTY BÍBOROS RÓMÁBAN ÉS A PÁZMÁNEUMBAN	122
Kitérő az Emlékiratok geneziséről.....	123
Mindszenty–Czapik–Grösz egyházpolitikájához	130
6. MINDSZENTY BÍBOROS VÉLEMÉNYE AZ OSTPOLITIKRÓL – HELYZETÉRTÉKELÉS 1971 ŐSZÉN	133
Mindszenty József bíboros az Apostoli Szentszék és a magyar kommunista rendszer kapcsolatáról	135
7. CASAROLI DIPLOMÁCIAI TEVÉKENYSÉGE LENGYELORSZÁGBAN.....	143
Wyszyński bíboros és az Ostpolitik.....	145
Wyszyński a harmadik püspöki szinóduson	151
8. KÁDÁR JÁNOS LÁTOGATÁSA A VATIKÁNBAN (1977. JÚNIUS 9.).....	154
VI. Pál Kádárhoz intézett beszéde.....	155
Kádár látogatása előtt	159

III. WOJTYŁA PÁPA „KELETI POLITIKÁJA”	161
1. „HABEMUS PAPAM!”	164
Wojtyła pápa személyisége, lelkesége	166
Fények és árnyak	168
2. WOJTYŁA PÁPA ÉS LENGYELORSZÁG	170
3. VI. PÁL ÉS II. JÁNOS PÁL KELETI POLITIKÁJA.....	173
Intermezzo: A pápák és a kommunizmus elítélése – XI. Piustól	
XVI. Benedekig.....	173
A lengyel pápa – moszkvai szemmel	178
4. II. JÁNOS PÁL ÉS EURÓPA	180
Európa „keresztény gyökerei”?	181
5. ZSINAT UTÁNI KONTESZTÁLÁSOK – RÓMAI „RESTAURÁCIÓ”?	184
Kitérő: Marcinkus és Calvi pénzügyi kapcsolata	187
Calvi levele a pápához – 1982. június 5.....	189
Andrea Riccardi véleménye	191
6. AZ OSTPOLITIK KÖZELRŐL (SZEMÉLYES EMLÉKEIMBŐL)	194
Agostino Casaroli és Miklós Imre kapcsolatáról	194
II. János Pál és a magyarok (Két látogatás)	196
1991. augusztus	198
1996 Rómában	201
Lékai László és a 'kis lépések' politikája.....	204
Poggi nuncius magyarországi útjai	209
Corollarium: Dialógus a dialógusról – Cserháti József püspök	
és Szabó Ferenc SJ pártbeszéde	212
Baráti találkozások és együttműködés	213
Dialógus Cserháti püspökkel a keresztény–marxista dialógusról	214

IV. AZ OSTPOLITIK MÉRLEGÉHEZ	225
1. VÉLEMÉNYEK AZ OSTPOLITIKRÓL.....	227
2. A 'KIS LÉPÉSEK' POLITIKÁJA MAGYARORSZÁGON.....	230
Kádár vatikáni látogatásának hazai következményei.....	230
Gergely Jenő történész Kádár vatikáni látogatásáról.....	232
M. Szebeni Géza dolgozata Kádár János és VI. Pál találkozásáról	234
A 'kis lépések' egyházpolitikája II. János Pál idején.....	236
A Bulányi-ügyről.....	238
Bulányi György „rehabilitálása”?.....	240
A békepapokról.....	242
3. MINDSZENTY BÍBOROS – A „FEHÉR VÉRTANÚ”	243
Az Ostpolitik kulcskérdése: a Mindszenty-ügy „megoldása”.....	243
Mindszenty egyházképe és egyházpolitikája	244
Kitérő Balogh Margit Kitérőjéhez.....	249
Mindszenty Prohászkaról.....	249
4. AZ OSTPOLITIK ÉS MINDSZENTY ÉLETMŰVÉNEK MÉRLEGELÉSE – VÉLEMÉNYEK..	253
A) Lénárd Ödön és Pálos Antal véleménye	253
Kitérő	256
B) Somorjai Ádám és Mészáros István vitája	262
Békés Gellért OSB véleménye	267
KÉT FÜGGELÉK: VITÁM SOMORJAI ÁDÁMMAL.....	270
1) Szélgjegyzetek az Ostpolitikhoz egy könyv és egy interjú kapcsán.....	270
2) Somorjai Ádám öngazolása: Apologia sui	274

V. A VÉGKÖVETKEZTETÉSHEZ	283
1. Az OSTPOLITIK ÉS MINDSZENTY ÉLETMŰVE	285
Mindszenty-ünnepség, Esztergom, 1990. február 8.	285
II. János Pál pápa levele Mindszenty bíborosról	285
Franz König bíboros tanúsága Mindszenty bíborosról	287
Hatvanhárom év után rehabilitálták Mindszenty Józsefet	289
2. A KATOLIKUS–KOMMUNISTA PÁRBESZÉD ÉS AZ OSTPOLITIK	290
Reálpolitika?.....	295
 Utószó	 299
PÁRBESZÉD ÉS HARC ISTENÉRT	301
KÉPMELLÉKLET	305
BIBLIOGRÁFIA	319
NÉVMUTATÓ	341

AJÁNLÁS

2013-ban emlékezik a keresztény világ arra, hogy 1700 évvel ezelőtt Nagy Konstantin császár megszüntette a keresztényüldözést, az egyháznak jogokat, sőt kiváltságokat adott a *Milánói Edictumban*. Ettől kezdve Európában sajátos szimbiózisban alakult az egyház és az állam kapcsolata. Nemcsak kiváltságai voltak az egyháznak, hanem később, az investitúraharc során súlyos küzdelmeket vívott önállóságának megtartásáért, majd ez a folyamat a francia felvilágosodást követő szekularizációban tetőzött. 1917-ben, a történelemben addig ismeretlen teljesen új államalakulat – a bolsevista rendszer – jött létre, amely a megszervezett ateizmust és materializmust tűzzel-vassal hirdette. A második világháború után új területeket szerzett a kommunista államhatalom Európa keleti felén, és nálunk mintegy negyven esztendőre berendezkedett. Hatalomra jutásukat szinte valamennyi államban nyílt egyházüldözés követte; vezető főpapok és papok bebörtönzése, kivégzése, szerzetesrendek feloszlata és az egyszerű hívek megfigyelése, munkahelyi megkülönböztetése. 1956 után a célok nem, de a módszerek kissé változtak. Ebben az időben a Szentszék előbb a nyílt ellenállást, a mártíromság vállalását szorgalmazta, majd pedig diplomáciai úton próbált a vasfüggöny mögé rekesztett „hallgató egyház” sorsán javítani. Ez az újfajta megoldás a Vatikán keleti politikája, az úgynevezett *Ostpolitik*, bár szándékában egyenes volt, gyakorlati megvalósulásában már nem mondható mindig evangéliumi hűségűnek. Az egyházpolitikára egyébként sohasem vonatkozott a tévedhetetlenség. Ma kissé távlatosabban látjuk már ezt az időszakot, de még nagy munka vár a történészekre, hogy teljes hű képet kapjunk ennek a kornak az egyháztörténetéről, küzdelméről és eredményeiről.

P. Szabó Ferenc SJ üttörő munkát végzett, amikor egy monográfiájában feldolgozta ezt a korszakot. Jézus tanította: „az igazság megszabadít

titeket” (Jn 8,32), ezért nem félünk még az egyház sebeit sem feltárni, mert ez is bizonyítja isteni eredetét, hogy emberi gyarlóság és bűn sem tudta tönkretenni. Bármennyire törekszik is egy történész a *sine ira et studio* tárgyilagosságára, nehezen tudja ezt megtenni, különösen akkor, ha saját megélt tapasztalatai, emlékei átszűrődnek a múlt föltárásán.

Nagy idők tanújaként, a Szentatya tolmácsaként Szabó Ferenc sok mindent tud, amit még ma sem lehet publikálni. A magyar olvasót természetesen főként a magyar egyházpolitikai vonatkozások érdeklik, e kor emblematikus figuráinak, Mindszenty Józsefnek, a békepapi mozgalom vezető egyéniségeinek és a vatikáni követeknek, különösen Agostino Casaroli nunciusnak a tevékenysége. Ez a könyv arról győz meg bennünket – nem vetve követ a tárgyalásos megoldásokra –, hogy a történelem a diplomáciai megoldás helyett az igazi kiállást, a mártíromságot igazolta. Azoknak a tanúknak kell hinnünk, akik üldöztetést, börtönt is viseltek Isten országáért.

Kalocsa, 2012. augusztus 6.

*Bábel Balázs
kalocsa–kecskeméti érsek*

ELŐSZÓ

„AZ OSTPOLITIK EMLÉKEZETE”

Ezt a címet is adhatnám kis könyvemnek, amely személyes élményekkel átszőtt vázlat az elmúlt félévszázad egyháztörténetének egy szűk szeletéről: a Szentszék ún. keleti politikájának felidézése, úgy, ahogyan én láttam 25 évig közről Rómából, majd 1992 után a hazai történeti kutatásokat is figyelve.

Ötven évvel a II. Vatikáni zsinat és huszonöt évvel a kommunizmus bukása után már némi történelmi távlattal és elégséges dokumentációval rendelkezünk az ateista kommunizmusról, Közép-Kelet-Európa országainak egyházüldöző rendszereiről, a Rákosi-diktatúra és a „puhább” Kádár-korszak üldözött egyházairól. Így jobban felmérhetjük és mérlegelhetjük a Szentszék „keleti politikáját”, az *Ostpolitik* következményeit.

Egy negyedszázadig (1967–1992) a Vatikáni Rádió munkatársaként, a magyar tagozat vezetőjeként a világegyház szívében figyelhettem a II. Vatikáni zsinat utáni „nyitást” a kommunista országok felé: a XXIII. János által elkezdett, majd VI. Pál és II. János Pál alatt folytatott keresztény-marxista párbeszédet és a vatikáni diplomácia *modus vivendi* keresését a kommunista rezsim képviselőivel. Tettem ezt elsősorban rádiós hivatali munkámból kifolyólag.

A Vatikáni Rádió magyar műsorának elkészítésében aránylag szabadok voltunk; persze bizonyos vatikáni útmutatásokat követtünk. *Egyetlen tabu mégis volt: az egyházpolitika.* E téren a hivatalos közleményeket kellett le-adnunk, és ezeket – egy-két kivételtől eltekintve – nem kommentálhattuk saját nézőpontunk szerint. Pedig mint rádiós a világegyház központjában, a szabad világsajtó, valamint külföldi és hazai kapcsolataim révén meg-lehetősen sok és hiteles információt szereztem a kommunista elnyomás

alatt szenvedő, üldözött magyar egyházzól. Ezért sokszor kritikus szemmel néztem az *Ostpolitik* eredményeit.

Voltak aztán „bizalmas” forrásaim is. Sokszor voltam a pápák – VI. Pál és II. János Pál –, valamint az *Ostpolitik* főszereplője, Agostino Casaroli bíboros államtitkár tolmácsa a magyar politikai vezetők vatikáni tárgyalásai alkalmával – egy kicsit az *Ostpolitik* visszáját is láthattam.¹

Közben, az elmúlt két évtized alatt külföldön és itthon is a történészek egyre több dokumentumot tártak fel a kommunista rezsim egyházüldözéséről, a titkosszolgálatok hálózatáról: ez a dokumentáció azt a hátteret, azt a kegyetlen valóságot világítja meg, amelyben a Szentszék nehéz „keleti politikája” megpróbált enyhíteni az üldözött keresztények helyzetén. A következőkben mindenekelőtt, római tapasztalataim alapján írok az *Ostpolitik*ről, felhasználva az erről közzétett legfrissebb nemzetközi irodalmat, de – főleg a IV. fejezetben – figyelembe veszem a hazai kutatást is. A nyilvánosságra került dokumentumok közléseit megrostálva, verifikálva igyekszem tárgyilagosan rekonstruálni az eseményeket: az *Ostpolitik* színet és visszáját. Egyébként miután 1992-ben hazatértem, már viszonylag szabadabban elmondhattam véleményemet az *Ostpolitik*ről itthoni lapokba, gyűjtőkötetekbe írt tanulmányaimban, legtöbbször e politika központi problémája, a „Mindszenty-ügy” összefüggésében.

* * *

¹ Megemlítem a fontosabb személyeket: Lázár György, a Minisztertanács elnöke, Kádár János, az MSZMP KB főtitkára, Puja Frigyes külügyminiszter, Horn Gyula, az MSZMP KB Külügyi Osztályának vezetője, Miklós Imre államtitkár, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke (háromszori látogatása), Pozsgay Imre kulturális miniszter, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának titkára. II. János Pál pápasága idején általában a pápától lementünk Casaroli bíboros államtitkár egy emelettel lejjebbi lakosztályába, hogy az *Ostpolitik* főszereplőjével találkozzunk. A megbeszélések után franciául beszámoló-összefoglalót készítettem Casaroli bíboros számára. Giovanni Cheli, Luigi Poggi és Francesco Colasuonno diplomata érsekek is igénybe vették szolgálataimat a Magyarországgal kapcsolatos egyházpolitikai ügyekben.

A *Bibliográfiában* részletesen jeleztem a témába vágó irodalmat. Itt a nemzetközi irodalomból kiemelem főbb forrásaimat. Agostino Casaroli keleti politikája alaposabb megértéséhez alapvető Giovanni Barberini olasz történész két új monográfiája (mindkettőhöz Achille Silvestrini bíboros, Casaroli feltétlen „híve” írt bevezetőt): *L’Ostpolitik della Santa Sede, Un dialogo lungo e faticoso* (Il Mulino, Bologna, 2007), ez a kötet feldolgozza a Casaroli bíboros hagyatékában őrzött hatalmas, 881 oldalas dokumentációt, amelyet egy évvel később tett közzé: *La politica del dialogo, Le Carte Casaroli sull’Ostpolitik vaticana* (Il Mulino, Bologna, 2008). Pár évvel korábban jelent meg egy tanulmánykötet, mely Agostino Casaroli vatikáni politikáját világítja meg különböző szempontokból: Alberto Melloni (dir.), *Il filo sottile, L’Ostpolitik vaticana di Agostino Casaroli* (Il Mulino, Bologna, 2006). E kötethez is A. Silvestrini írt bevezetőt, méltatva Agostino Casaroli (1914–1998) nemzetközi diplomáciai tevékenységét XII. Pius, XXIII. János, VI. Pál és II. János Pál alatt. Ebből a kötetből (Melloni 2006) a következő tanulmányokat használtam fel: a kötet szerkesztőjének tanulmányát: A. Melloni, *La politica internazionale della Santa Sede negli anni sessanta*, 3–47.; Giovanni Barberini, *L’avvio dell’ Ostpolitik vaticana*, 49–105.; Michael F. Feldkamp, *I paesi del socialismo reale negli ultimi anni del pontificato di Paolo VI*, 233–245.; Adriano Rocucci, *Il concilio Vaticano II e l’elezione di Giovanni Paolo: Mosca di fronte a due svolte dell’ Ostpolitik vaticana*, 247–291. A kötet végén bőséges tájékoztató áll A. Casaroli pármai Archívumáról, könyvtáráról, műveiről, beszédeiről, a bíboros életét megörökítő videokazettákról. De főleg azt emelem ki, hogy a kötet szerzői tájékoztatnak A. Casaroli széles körű diplomáciai tevékenységéről, tehát a kommunista országok felé irányuló *Ostpolitik*on kívüli tevékenységéről is.

Felhasználtam még a francia történész, Philippe Chenaux, *L’Église catholique et le communisme en Europe 1917–1989, De Lénine à Jean-Paul II* (Cerf, Paris, 2009) című művét, valamint a már korábban ismert forrást,

Hansjacob Stehle monográfiáját: *Geheimdiplomatie im Vatikan, Die Päpste und die Kommunisten* (Benziger, Zürich, 1993), amely újabb kiadása, folytatása, kiegészítése és részben árnyalása 1975-ös, joggal bíralt monográfiájának (közben megbukott a kommunizmus!): *Die Ostpolitik des Vatikans, 1917–1975* (Pieper Verlag, München, Zürich, 1975).

Jó összefoglalás: Giovanni Sale SJ, „I fondamenti della 'Ostpolitik' vaticana”, in *La Civiltà Cattolica* 2012/II, 325–338. (19 maggio 2012.)²

* * *

Könyvemben majd ismertetem az *Ostpolitik* háttéréül szolgáló egyházi megnyilatkozásokat, a pápák tanítását az ateista kommunizmusról, hogy lásuk a „párbeszédben” a folytonosságot, egyben a világpolitika alakulása szerinti változásokat. Látjuk majd, hogy Wojtyła pápa milyen újdonságot hozott elődeihez, XXIII. János és VI. Pál irányvonalához viszonyítva, jóllehet az *Ostpolitik* főszereplőjét, A. Casarolit bíboros államtitkárává nevezte ki. Ezzel mintha jelezni akarta volna, hogy folytatni akarja e pápák és a zsinat által kezdeményezett „párbeszédet”, tárgyalásokat a kommunista országok képviselőivel. De a világpolitikai helyzet közben átalakult, egyre inkább lelepleződött a kommunista totalitárius rendszer embertelen-

² Az olasz kutatás másodlagos irodalmából: Fernando Imposimato, *Vaticano, un affare di stato* (Koiné, Roma, 2002–2006); Gianluigi Nuzzi, *Vaticano. S. p. A. Da un archivio segreto...* (Chiarelettere, Milano, 2009); Giacomo Galeazzi–Ferruccio Pinotti, *Wojtyła segreto* (Chiarelettere, Milano, 2011). – A hazai kutatás fontosabb műveit felsorolom *Bibliográfiámban*. Megemlítem itt Balogh Margit, Gergely Jenő, Bánkuti Gábor, Fejérdy András, Lénárd Ödön és Tomka Ferenc tanulmányait, valamint a következőket: Soós Viktor Attila–Szabó Csaba–Szigeti László, *Egyháziüldözés és egyháziüldözők a Kádár-korszakban* (Szent István Társulat, Budapest, 2010) és Bánkuti Gábor–Gyarmati György (szerk.), *Csapdában, Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989* (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010 – a továbbiakban Bánkuti–Gyarmati 2010) című gyűjtőkötetet (itt további bibliográfia). Kálmán Peregrin OFM, *Dokumentumok Grösz József kalocsai érsek hagyatékából 1956–1957* (Szent István Társulat, Budapest, 2011).

sége. Ahogy előrehaladunk az 1980-as évek vége felé, a kommunista blokk kezdett szétesni, végül bekövetkezett összeomlása. Tagadhatatlan, hogy II. János Pál politikája (lengyelországi látogatásai, a Szolidaritás szakszervezet erkölcsi és anyagi támogatása) siettetette a rendszer bukását, miként döntő volt a Mihail Gorbacsov által hozott politikai fordulat (*glasznoszty*) is. Az azonban túlzás, amit A. Silvestrini bíboros hangoztatott, hogy ti. az *Ostpolitik*nek köszönhető a kommunizmus bukása. Inkább azt mondhatjuk, hogy a politikai változásokkal, amelyek a kommunizmus bukásához vezettek, egyre kevesebb szerepe lett, végül jelentéktelenné vált a „keleti politika”.

Karol Wojtyła, II. János Pál pápa, aki közről ismerte a kommunista rendszert, *Centesimus annus* (CA) kezdetű szociális körlevelében (1991)³ a *Rerum novarum* centenáriuma alkalmából összegezte az egyház szociális tanításának fejlődését XIII. Leótól napjainkig. Hivatkozott (12.) Leó pápa prófétai meglátására, aki felismerte a rosszat egy olyan megoldásban, amely – azt a látszatot keltve, hogy felcseréli a szegények és gazdagok helyzetét – valójában azoknak okoz kárt, akiknek segítséget ígért. Kora szocializmusáról megállapította: az orvosság ártalmasabbnak bizonyult, mint a betegség. Ezt a meglátást Wojtyła pápa alkalmazta a „létező szocializmusok” néven berendezkedett kommunista országokra.

Amikor a CA III. fejezetében (23–24.) az 1989. év változásairól, a kommunista rendszer bukásának okairól értekezik, ezt az alapvető megállapítást teszi: „*A legújabb események igazi oka azonban az Isten tagadása miatt támadt lelki üresség, amely fiatal nemzedékeket fosztott meg a helyes tájékozódástól*, s amely gyakran odáig vezette őket, hogy saját identitásuknak és az élet értelmének kitarató keresése során újra felfedezzék nemzeti kultúrájuk vallási gyökereit és Jézus Krisztus személyét, aki megfelelő válasz a minden

³ A II. Vatikáni zsinat okmányainak és a kötetben gyakran idézett enciklikáknak és apostoli buzdításoknak rövidítését lásd 339–340.

ember szívében lakozó vágyakozásra a jó, az igazság és az élet után...”
(Kiemelés tőlem – Sz. F.)

A pápa – a liberalizmus és a marxizmus ideológiáival szemben – hangsúlyozza még, hogy az egyház szociális tanításának alapja az Isten képére teremtett és isteni hivatással rendelkező emberi személy méltósága, és hogy a gazdasági, társadalmi problémák megoldásához szükség van erkölcsi és vallási elvekre, tehát az ateista-marxista humanizmus helyett a teljes (Isten- és Krisztus-központú) keresztény humanizmusra. Ezt hirdette XIII. Leó tanítása nyomán a nagy szociális apostol, Prohászka Ottokár már két évtizeddel Lenin fellépése előtt, és az ő nyomdokain haladva a két háború között Kerkai Jenő jezsuita, a KALOT-mozgalom megszervezője és más szociális apostolok. De a kommunista uralom elérkezésével a pusztító tél véget vetett a tavaszi kibontakozásnak, az egyházi megújulásnak.

Most már jóhiszeműen nem lehet szemet hunyni a kommunizmus bűntényei, az egyházüldözés megtörténte fölött. Ez a ténykérdés természetesen vonatkozik a Vatikán és a kommunista kormányok *egyházpolitikájára* is, még ha a *modus vivendi* keresését különbözőképpen értékelik is mindkét oldalon – *világnézetek és pártállások szerint*. Az *Ostpolitik* képviselői a realizmust, az adott helyzethez való alkalmazkodást hangoztatták. Egyesek a „reálpolitika” igazolásul hozzák fel: a hatvanas–hetvenes években nem lehetett előre látni, meddig tart az elnyomó rendszer, amely valójában minden eszközzel siettetni akarta az általa kihalásra ítélt (keresztény) vallást. Azt vetették szemére Mindszenty bíborosnak is: tévedett, mikor azt hitte, hamarosan vége lesz a kommunista uralomnak. De sokak szerint – szerintem is – az ún. „reálpolitika” alapvető hibája, illúziója éppen a valóságtól való elszakadás, *a tények nem ismerete, illetve elhallgatása volt*. A Szentszék képviselői nem ismerték meg kellőképpen az egyház elnyomásának tényeit, például

a kommunisták püspökjelöltjeit, az elnyomó hatalom pedig „államellenes összeesküvés” koholt vádjával „igazolta” kiváló egyháziak letartóztatását, bebörtönzését.

Itt most idézek abból a helyzetjelentésből (teljes szövegét majd közlöm), amelyben 1971 őszén Bécsben Mindszenty József bíboros összefoglalta nézőpontját az *Ostpolitik*ről.

„Miközben a Szentszék tárgyal, a rendszer ismételten pereket konstruál papok és világiak ellen »összeesküvés«-nek, »tiltott szervezkedés«-nek minősített hitoktatás címén. Úgy tudom, hogy a Szentszék nem tiltakozott a nyilvánosság előtt az ilyen perek ellen, hanem megelégszik azzal, hogy élőlőszóval vagy írásban jelenti be érdeklődését vagy tiltakozását a magyar szerveknél. Az ilyen lépésről természetesen senki sem szerez tudomást, a rendszer pedig, amint a tények bizonyítják, folytatja elnyomását, mintha mi sem történt volna.

Súlyos mulasztásnak tartom, hogy a Szentszék nem tájékoztatja a közvéleményt az elnyomott egyházak igazi helyzetéről. Elégtelességnek tartom, hogy a tárgyalásokról kiadott közleményekben csak az elért konkrét eredmény szerepel, s nem történik említés a megoldatlan problémák sokaságáról. Legalább egy kísérő sajtókonferencia bő alkalmat ad a kérdés helyes megvilágítására. Ilyen beállítása a tárgyalásoknak nemcsak vigasztalólag hatna az otthoni papokra és hívekre, hanem helyes fénybe helyezné az egyház sorsát a nyugati közvélemény előtt is, amely – még egyházi köröket sem véve ki – naiv tájékozatlanságban él.”

Mindszenty bíborossal együtt sokan úgy vélték, hogy az amúgy is egyenlőtlen dialógus – a kompromisszumok eredményei – az elnyomó hatalom malmára hajtja a vizet. Ezt a „csapdát” most már világosan látjuk az elmúlt két évtizedben közzétett számtalan dokumentum tükrében. Látták a diktatúra éveiben is sokan a „pórázon vezetett” magyar egyház valós helyzetét itthon is, külföldön is. De az emigránsok hiteles információjának nem adtak kellő hitelt a Szentszék képviselői. A „fehér vértanú”, Mindszenty

József bíboros is hiába küldte jelentéseit a budapesti amerikai követségről vagy később Bécsből a Vatikánba.

A Szentszék képviselői/főszereplői mindig hangoztatták, hogy az *Ostpolitik* valójában nem politikai, hanem az Egyház lelkipásztori küldetésébe illeszkedő tevékenység: a „lelkek javának” szolgálata az elsődleges szempontjuk. De elismerték, hogy amikor a *modus vivendi* keresték az Egyház és a hívők számára a kommunista országokban, diplomáciai tárgyalásaik elkerülhetetlenül érintették a politikát is. Ez nem is lehetett másképpen. Csakhogy Wyszyński bíborossal föltehetjük a kérdést: a diplomácia vajon mennyiben segítette az evangelizálást?

Agostino Casaroli keleti politikáját még vitatják a történészek. Ismeretes, hogy az *Ostpolitik* főszereplőjét egyesek naivitással vádolták: figyelmeztették nemcsak az üldözött egyházak képviselői, hanem még a római Kúria egyes (konzervatív) bíborosai is, hogy a kommunista partner rászedheti, becsaphatja, hiszen nem tud kellőképpen tájékozódni a „létező szocializmus” valóságáról. Ezt egyébként maga az érsek, majd bíboros is hangoztatta. De talán igaz a német történész, M. F. Feldkamp következtése: „A. Casaroli a tárgyalások eufóriája közepette sem ringatta magát illúziókba. Világos volt előtte, még ha ezt nem is fejezte ki nyilvánosan, hogy ki kell zárni az a kommunizmus és az egyház közötti ideológiai koegzisztenciát. Még az enyhülés idején sem változott semmi az egyházellenes ateista ideológiában. A szocialista országok népessége számára a teljes vallásszabadság csak az 1989/90-es fordulattal érkezett el.”⁴

Franz König bécsi bíboros érsek, az *Ostpolitik* kezdeti szakaszának főszereplője – aki kommunista állami vezetőkkel tárgyalva sok tapasztalatot szerzett, megismerte politikai taktikájukat – egy 1991-es interjújában nyilatkozta: „Világosan felismerhettem a törekvést, hogy a vallás és az egyház

⁴ Feldkamp, in Alberto Melloni (dir.), *Il filo sottile, L'Ostpolitik vaticana di Agostino Casaroli*, Il Mulino, Bologna, 2006, 244–245.

elnyomását kifelé jelentéktelennek igyekeztek feltüntetni, vagy félreértéssel magyarázták, hogy az információk bizonyos »szűrőn« keresztül jutottak el hozzám, azaz nem a maguk valóságában.”⁵

Sajnálatos módon nem látták teljesen, nem vették kellőképpen figyelembe, vagy később feledték is a véres valóságot azok a vatikáni diplomaták vagy egyházi vezetők is, akik szerint reálpolitikusokra és nem vértanúkra volt szükség a túléléshez. Egyes, őket igazolni akaró történészek is azzal érvelnek, hogy így lehetett megakadályozni az egyházzszakadást, „nemzeti egyház” létrehozását. Mindezeket a pro és kontra érveket majd megvizsgálom.

* * *

Könyvem I. fejezetében azt a kulturális-politikai-vallási körképet vázoltam fel, amelynek ismeretében jobban megértjük a pápák és a II. Vatikáni zsinat nyitását a modern világ felé, a keresztény–marxista párbeszéd kibontakozását, majd megfeneklését. Mindez az *Ostpolitik* háttérét és kezdeti kísérleteit, a kommunista államok képviselőivel folytatott tárgyalásokat, az üldözött egyház *modus vivendi*-keresését is jobban megvilágítja. A II. fejezet a VI. Pál alatti, a III. fejezet pedig a II. János Pál alatti történeteket vázolja: mindig előtérbe helyezve Casaroli bíboros keleti politikáját, amely valójában a pápák szándékait követte. A IV. fejezetben főleg a magyarországi kutatásokra, visszhangokra figyelek: az eredményeket átszűröm saját tapasztalataimon, a véleményeket megrostálva próbálok ideiglenes mérleget készíteni. Természetesen, elsősorban az *Ostpolitik* magyarországi vetületét vizsgálom, ezen belül is e politika legérzékenyebb mozzanatát, az ún. „Mindszenty-ügy”-et, és csak érintőlegesen utalok szovjet, lengyel, csehszlovák példákra. Ismeretes, hogy Agostino Casaroli bíboros

⁵ *Távlatok* 1995/5, 689.

államtitkár diplomáciai tevékenysége egyre jobban kiszélesedett, főleg II. János Pál alatt. Ennek teljes felmérése túlmutat szerény vállalkozásom.

Ideiglenes mérlegemet így fogalmazom meg:

A kommunista rendszer idején a „diplomácia egyháza” mellett létezett a „vértanúk egyháza”, amelyet egy idő után mintha feledtek volna az Ostpolitik egyházi képviselői. Erről a kettősségről nem feledkezhet meg a tárgyilagos történetírás. És fejet kell hajtánunk a kommunizmus áldozatai, a hősie hitvallók és vértanúk emléke előtt, akik szenvedésükkel tettek tanúságot az Igazság, Krisztus mellett. Nekik szól a Mester ígérete: „Boldogok, akik üldöztetést szenvednek az Igazságért [Krisztusért], mert övék az Isten Országá.” (Mt 5,10)

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönetet mondok történész barátaimnak, akik biztattak, hogy rögzítsem az *Ostpolitik*kal kapcsolatos élményeimet, és összegezzem az elmúlt évtizedek során megírt vagy elmondott nézetemet e bonyolult kérdésről. Többen olvasták kéziratomat, hasznos megjegyzéseiket figyelembe vettem, és bizonyos javításokat is eszközöltem. De a nézetek tárgyilagos megrostálása után fenntartom alapvető – remélem, kiegyensúlyozott – álláspontomat. Én így láttam Rómából, látom ma is, a hazai kutatások ismeretében is.

Köszönettel tartozom *Bábel Balázs* kalocsa–kecskeméti érseknek könyvemhez írt ajánlásáért.

Hálámat fejezem ki történész/teológus lektoraimnak azért, hogy kiadásra ajánlották kéziratomat: *dr. habil. Szabó Csabának*, a Balassi Intézet igazgatóhelyettesének; a Bécsi Magyar Történeti Intézet (Collegium Hungaricum) igazgatójának; *dr. Bánkuti Gábornak*, a PTE BTK Történettudományi Intézet Modernkori Történeti Tanszéke egyetemi adjunktusának; *dr. Tomka Ferenc* teológus egyetemi tanárnak, *Soós Viktor Attilának*, a Magyar Országos Levéltár főosztályvezetőjének és rendtársamnak, *Bartók Tibornak* *SJ* baráti segítségéért.

Végül, de nem utolsósorban megköszönöm *Róna Judit PhD* irodalomtörténész, olvasószerkesztő áldozatos munkáját (a kézirat nyomdai előkészítése, korrektúrák és a névmutató).

Deo gratias!

Budapest, 2012. szeptember 7-én,

a kassai vértanúk,

a magyar Jezsuita Rendtartomány védőszentjeinek ünnepén

I. PÁRBESZÉD AZ ATEISTÁKKAL
— HARC AZ ATEIZMUS ELLEN

Amikor bemutatom és mérlelem az *Ostpolitik*nak, a Szentszék keleti politikájának célkitűzését, gyakorlati megvalósulását, eredményeit, állandóan visszatér az *ateizmus problémája*. Tehát központi kérdésünk az *Ostpolitik* főszereplője, Casaroli bíboros megfogalmazásában ez lesz: „*Vajon létezhet-e olyan kommunizmus, amelyhez nem tartozik feltétlenül az ateizmus? Vajon szét lehet-e választani a ma a Szovjetunió és csatlósai által követett »létező szocializmus« alakjában megjelenő szociális kommunizmust és az ateizmust, amely a rendszernek történelmileg kialakult, állandó, sőt alapvető jellegzetességét alkotja?*”⁶

A kommunista kormányok már Lenintől kezdve próbáltak választ adni e kérdésre. Megkülönböztették a pártok ideológiáját, amelynek alapvető jellegzetessége a marxi dialektikus materializmuson alapuló ateizmus, míg a párt által vallott államnak semlegességet kell tanúsítania a polgárok vallási meggyőződésével szemben. „A tapasztalat azonban megmutatta – teszi hozzá Casaroli bíboros –, mekkora illúzió volt ez a gyakorlatban, a kommunista országok életében, ahol a párt uralta és vezette az államot.”⁷

Mindenekelőtt tehát az *Ostpolitik* hátterét és szellemi/politikai légkörét kell megvilágítanunk. Amikor a marxizmus/kommunizmus ateista ideológiájáról szólunk, azt nem elszigetelten vizsgáljuk, hiszen a modern ateizmusnak különféle válfajai alakultak ki, jöllehet gyökerük érintkezik: a felvilágosodástól és a francia forradalomtól eredeztethetjük: szétválík a középkorban még harmonikus egységet alkotó ész és hit, egyre inkább a racionalizmus erősödik az Ész bálványozásáig, az emberközpontú, Istent

⁶ *Emlékiratok*, 2001, 70–71.

⁷ Uo.

tagadó humanizmus Marx és Nietzsche ideológiája nyomán a korunk embertelen totalitarizmusába torkollik.

1. KORUNK SZELLEMI KÖRKÉPÉHEZ⁸

Az elmúlt fél évszázad alatt a világ többet változott, mint az elmúlt kétezer év alatt, és benne az Egyház is többet az 50 évvel ezelőtti zsinat óta, mint a Trentói zsinattól mostanáig.⁹

Európa döntő fordulatot él meg napjainkban társadalmi-kulturális-vallási szempontból. A globális gazdasági/kulturális válságban terjed a szekularizáció, a vallási közöny, az ateizmus. Ilyen és ehhez hasonló kifejezésekkel szokták jellemezni az átmenetet a modernből a posztmodern korba, azt a gyökeres átalakulást, amely természetesen közelről érinti a vallásos hitet, a kereszténységet és az egyházakat is. A politikában, a társadalmi és kulturális életben, a médiumokban egyre kevesebbet találunk a vallásos nyelvezettel, az evangéliumi vagy általánosabban a vallási értékekkel. Jóllehet, bizonyos emberi értékek gyökerei az Evangéliumba nyúlnak vissza, II. János Pál pápával megállapíthatjuk: Európa keresztény gyökerei kihalóban vannak, vagy legalábbis az evangéliumi értékek már a kereszténységre való hivatkozás nélkül vannak jelen. Nem minden alap nélkül beszélnek a szellemtörténészek – a nietzschei metaforával élve – „*Isten haláláról*”. De ezzel inkább a modernséget szokták jellemezni. A posztmodernt már az *ember halála* jellemzi.

Merre tart Európa és az egész emberiség most az ezredforduló után?

Sokat idézik André Malraux szkeptikus francia író mondását: „A XXI. század vagy vallásos lesz, vagy egyáltalán nem lesz.” E kijelentés nem egy-

⁸ Vö. Szabó Ferenc, *Új távlatok*, Éghajlat Kiadó, Budapest, 2011, 300–314.

⁹ Vö. José Comblin, „*Vaticano II, 50 anni dopo*”, <http://www.landino.it/2011/vaticano-ii-50-anni-dopo/> – Vö. XVI. Benedek, *A keresztény reményről (Spe salvi)*, 19–21.

értelmű éppen a „vallás” szó kétértelműsége, meghatározatlansága miatt. A „vallás” legkézenfekvőbb meghatározása: az ember valamiféle kapcsolata (ismeret, élmény, érzés révén) Istennel vagy az istenséggel, egy felsőbb Lénnel, az istenivel (a *sacrummal*); e Lény imádása, tisztelete fejeződik ki különféle rítusokban, szertartásokban.

Hogy mennyire nem egyértelmű André Malraux kijelentése (és magának a vallásnak a jelentése), azt illusztrálhatom még Bernard-Henri Lévy zsidó filozófus megjegyzéseivel, aki *Az Isten testamentuma* (*Le Testament de Dieu*) című könyvében már 1979-ben leleplezte a Felvilágosodásból eredő mai újpogányság – náciizmus és sztálinizmus – embertelenségét. Lévy szól az újpogányságról, és ezt *új vallásnak* nevezi. „A XX. század, amelynek örült barbárságát a harmincas évek illusztrálják, anélkül, hogy – sajnos – kimerítenék, nem ateista század. Ez az ellenkezője a lapos materializmusnak abban az értelemben, ahogy azt egyesek használják, és néha megkísérelük úgy-ahogy hitelesíteni. Vallásos korszak ez, sokkal inkább, mint bármelyik más, de pogány vallás, amelynek istenei, kőből és fából faragott bálványai: Állam, Természet, Tábor, Párt...”¹⁰

Túl ezen az újpogányságon, egy másfajta új vallásosság terjedésének is tanúi lehetünk napjainkban. Az ateizmus vagy a teljes evilágiság egyre nagyobb méreteket ölt az ún. Nyugaton (e szempontból Európát és Észak-Amerikát mindig el kell különítenünk más földrészekről!), de most már a közép-kelet-európai volt kommunista országokban is. Vannak szociológusok, akik szerint a kommunista elnyomás egyes országokban (főleg Lengyelországban) „kedvezett” a vallásosságnak, mert motiválta a politikai ellenállás is. Most, hogy szabad lett a vallásgyakorlat, és nyugatról beáramlik a bomlasztó szekularizmus, a liberális, sőt ateista ideológia, csökken a gyakorló keresztények, illetve a magukat hívőnek valló személyek száma. Tény az, hogy a globalizációnak káros hatásait is érzékeljük.

¹⁰ B.-H. Lévy, *Le Testament de Dieu*, Grasset, Paris, 1979, 115., 119–120.

Szerte Európában, nálunk is, tanúi vagyunk egy meghatározatlan új vallásosság feltörésének, a keleti vallások terjedésének, általánosabban az irracionális, ezoterikus, okkult jelenségek iránti érdeklődésnek (asztrológia, spiritizmus). Ezzel párhuzamosan terjednek a legkülönfélébb – keresztény eredetű vagy a kereszténységgel szemben ellenséges – szekták (nem „egyházak”!). A francia újságíró, Alain Woodrow szerint „a szekták pislogó piros lámpák: azt jelzik, hogy materialista civilizációnk áramkörében zavar állt be”.¹¹ Az emberek – főleg a fiatalok – keresnek valami transzcendens, „misztikus” élményt, valamit, ami többre vall, mint az „egydimenziós ember” igényei. Szomjaznak valami istenit. Keresik az élet értelmét. A megmaradás, valamiféle halhatatlanság (ha nem is a feltámadás) vágya jut kifejezésre abban is, hogy Európában minden ötödik ember hisz a lélekvándorlásban.¹²

¹¹ Alain Woodrow, *Les nouvelles sectes*, Seuil, Paris, 1977. A szektákról lásd még Jean Vernet, *Jésus dans la nouvelle religiosité*, Desclée, Paris, 1987, 19–52.

¹² Néhány adat: *Origo.hu* 2012.04.18, *University of Chicago/ NORC* (Nemzeti Közvéleménykutató Központ). Szakértők több évtizeden keresztül (1991-ben, 1998-ban, 2008-ban) előbb 18, majd 33, végül 42 országban elemezték a vallásos hit terjedését vagy visszaesését. A legtöbb országban csökken a vallásosság. Magyarország nem tartozik a nagyon vallásos országok közé, és a változás iránya sem egyértelmű: bizonyos mutatók a hit erősödésére, mások a gyengülésére mutatnak. 1998-tól számítva 30-ból 23 országban nőtt az ateisták száma, mégpedig 2,3 százalékponttal. Az ateizmus Európában főleg az északnyugati, elsősorban a skandináv országokra, valamint a kelet-európai államokra (így Magyarországra is) jellemző. *Hazánk az ateizmus nemzetközi listáján a 11. helyen áll: 23 százalék tagadja Isten létezését.* Néhány példa összehasonlításképp: az ateisták aránya Kelet-Németországban 59,4, viszont Nyugat-Németországban 9,2, Csehországban 51,2, Franciaországban 24,3, Olaszországban 7,4, az USA-ban 4,4, Lengyelországban 1,9 százalék, Magyarországon az *Istenben hívők* aránya 39 százalék, Szlovákiában 51,4, Lengyelországban 80,2 százalék.

Isten halála – avagy Isten időszerűsége¹³

Gabriel Marcel 1955-ben megjelent, *A problematikus ember* című könyvében azt vizsgálja, a mai ember hogyan juthatott abba a válságos helyzetbe, hogy teljes egészében kérdéssé lett önmaga számára. Elemzéseit azzal kezdi, hogy bemutatja a mai kor egyik jellegzetes embertípusát, a barakk-lakó embert, a hazátlan, elmenekülő, földönfutóvá váló embert. Hogyan jutottunk oda, hogy embermilliók földönfutókká lettek?

Gabriel Marcel jól meglátta a bajok igazi, mély okát, amikor így állapította meg a diagnózist említett könyvében: „Merném állítani, hogy az a folyamat, amely a barakk-lakó emberig vezetett, és ahhoz a szorongató kérdéshez, amely körül a jelen elmékedéseket csoportosítjuk, valójában egy elüszkösödési folyamat, amelynek igazi oka metafizikai természetű. Ha az utolsó két évszázad történelmi és szociológiai fejlődését tekintjük, nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy az ember elveszítette isteni támpontját: ma már nem méri magát Istenhez, nem tekinti magát az ő teremtményének és képmásának. Annak a ténynek a magyarázatát, hogy az ember megoldhatatlan kérdés lett önmaga számára, nem az Isten halála adja-e, az »Isten halála«, pontosan abban az értelemben véve e szavakat, amely értelemben Nietzsche használta azokat?”¹⁴

Martin Buber hasonlatával azt mondhatnánk, hogy *napfogyatkozás* történt: valami az isteni Nap és az emberi szem közé került; a gőg felhője, a bűnös lázadás füstje eltakarja a Napot. Mert hiszen – amint Buber magyarázza – az Örökkévaló nem halhat meg. Nietzsche maga is úgy értelmezte

¹³ Jacques Maritain, *Humanisme intégral*, Aubier, Paris, 1936; Henri de Lubac, *Le Drame de l'humanisme athée*, Spes, Paris, 1944 („Le monde en 10/18”); uő, *Athéisme et sens de l'homme in Œuvres Complètes (OC)*, Cerf, Paris, 2010, 407–514. (a továbbiakban de Lubac, *OC*, 2010); Szabó Ferenc SJ, *Az ember és világa*, 2. kiadás, Budapest, 2011; uő, *Új távlatok* 2011, 299–314., 340–372.

¹⁴ Gabriel Marcel, *L'Homme problématique*, Aubier, Paris, 1955, 26. Vö. Szabó Ferenc, *Napfogyatkozás, Kereszténység és modernség*, Róma, 1991.

a lutheri kantikumra – végső soron Krisztus halálára utaló – kijelentést, hogy mi emberek öltük meg az Istent, s amint Ő eltűnik a láthatárról, sötétség borul reánk.

Az ateizmusból megtért ortodox filozófus, *Olivier Clément* (1921–2009) írt nagyszerű lapokat arról az ateizmusról, amely az ember halálához vezetett. Idézem *A Szellem lázadása* című kötetének egy szakaszát: „Az ember ellen elgondolt Istenből születik az Isten elleni ember állítása. A modern lázadás megállapítja, hogy »Isten« evilági dimenziójára zsugorodik: Marx-nál az osztályharc projekciója, Nietzsche-nél a gyengeség és az ellenérzés, Freudnál pedig a sikertelen szexualitás kivetítődése. A politikában, az orvostudományban vagy a pszichológiában tudós teóriák és technikák keletkeznek, hogy feloldják az alapvető szorongást, csökkentsék a véletlen és a szükségszerűség romboló következményeit. Ha nincs semmi más, mint a világ, törvényeinek állítólagos teljes igazolása igazolja a totalitárius rendszereket. Ha nincs semmi más, mint a gyönyör, akkor ezt kell előállítani és fogyasztani egészen a végső euthanáziáig. Szolzszenyicin nem tréfált, amikor azt mondotta, hogy az inflációnak nincs más oka, mint a bűn. [...] Ma a nyugati racionalitás győzedelmeskedik. A technikák planetárisá fokozzák ezt a racionalitást. Ez szétbomlasztja az ősi kultúrákat, amelyeknek emberei jólétet és szabadságot várnak tőle. Mégis, Hitvalló Maximosz szavai szerint, mi a »jólét«, amely nem válhat »öröklétté«? És mi annyi »felszabadítás« szabadsága, ha nem az ösztönökre és szenvedélyekre való hagyatkozás, hogy becsapják a szorongást? Ha a »jólét« és az »öröklét« közti szakadás, illetve az üres szabadság tévelygése nem váltja ki bennünk állapotunk igazi tudatát? Nyugatot a végső kérdések elé állítja az emberiséget. Ma az ember teljes egészében kérdésessé válik.”¹⁵

¹⁵ Olivier Clément, *La révolte de L'Esprit*, Stock, Paris, 1979, 27–29.

Látszólag minden jel arra mutat, hogy a nagy képrombolók, Paul Ricoeur kifejezésével a „gyanú mesterei”: Marx, Nietzsche, Freud és követőik valláskritikája után nemcsak a kereszténység, hanem egyáltalán az istenhit is halálos csapást szenvedett. Az „Isten halála” után az ember is halott, amint Claude Lévi-Strauss és Michel Foucault nyomán egy bizonyos „posztmodern” szemlélet vallja.

Henri Mendras francia szociológus¹⁶ megmutatja, hogy a reneszánsz által hirdetett individualizmus végre behatolt a társadalom legrejtettebb zugaiba is, egészen addig, hogy mindenkinek megadta a szabadságot, hogy nem-et mondhasson, és így rendelkezzen egy egészen kicsiny hatalommal. Hasonlóképpen a boldogság keresése, amelyet a XVIII. századi politikai filozófia a társadalom és az egyén legfőbb célkitűzésének jelölt meg, beszüremkedett a mindennapi erkölcsbe olyannyira, hogy a keresztény többé nem énekl, hogy siralomvölgyben él. (Utalás a *Salve Regina* imára – Sz. F.)

Poszt-modern helyett hüper-modern társadalomról is beszélnek, mint például Gilles Lipovetsky francia filozófusprofesszor *Az üresség kora* című monográfiájában.¹⁷

A posztmodern individualista társadalomban a tömegek közömbössége uralkodik, továbbá a túltelítettség és az egy helyben topogás érzése dominál. Itt a magánautonómia (individualizmus) magától értetődik, az újat úgy fogadják, mint a régít, az újítás banális, a jövőt azonosítják a kikerülhetetlen hanyatlással. Korábban a modern társadalomban hódított a hit

¹⁶ Henri Mendras (1927–2003) könyvére hivatkozom: *La Seconde Révolution française, 1965–1984*, Gallimard, Paris, 1988. Elemzése nemcsak Franciaországra, hanem az egész Nyugatra érvényes. A legérdekesebb a 4. fejezet: *Sarló és kalapács*. A volt társadalmi osztályok felbomlása, a decentralizálás, a liberalizmus és a globalizáció forradalmi átalakulást hoztak a társadalomban; többek között rávilágít a kommunizmus (kommunista párt) hanyatlásának okaira.

¹⁷ Gilles Lipovetsky (1944–), *L'ère du vide, Essais sur l'individualisme contemporain*, Gallimard, Paris, 1983.

a jövőben, a tudomány és a technika haladásában, az egyetemes ész, a forradalom nevében elvetették a hagyományokat és a részlegességeket. Ez a kor szemünk előtt tűnik el, társadalmaink részben e futurista elvekkel szemben alakulnak ki: a posztmodern társadalmak sóvárogva keresik az önazonosságot, a különbözőséget, a megmaradást, a felüdülést, a közvetlen személyes kiteljesedést. A jövőbe vetett hit és bizalom szertefoszlik a forradalmi változások közepette, a haladásban nem hisznek többé, most már az emberek itt és most akarnak élni, fiatalok akarnak maradni, nem törekszenek arra, hogy kialakítsák az új embert. Most már egyetlen politikai ideológia sem képes tűzbe hozni a tömegeket: a posztmodern társadalomnak nincs többé bálványa és tabuja, nincs ragyogó képe önmagáról – a posztmodern embert most már *az üresség veszi körül*, de ez mégsem tragikus, apokaliptikus örvény.

E két szerző jellemzésével már a mai szellemi légkört érzékeltettem. De most vissza kell hajolnunk a tegnaphoz, vázolva az istentagadó humanizmus kialakulását.

Az ateista humanizmus tragédiája

Az ateista humanizmus drámája, amelyről Henri de Lubac írt a háború végén, a bőrünkön megtapasztaltuk. Az Isten-ellenes „humanizmus” ember-ellenessé válik, ha következetesen megvalósul az egyéni és a társadalmi életben. Persze ezzel nem azt akarjuk állítani, hogy a magukat hitetlennek valló emberek mind embertelenek, hiszen inkább az ateista rendszerekről van szó, semmint személyekről.

Henri de Lubac SJ (1896–1991), aki részt vett a II. Vatikáni zsinat munkáiban, többek között az ateizmust is tárgyaló *Gaudium et spes* (GS) kezdetű konstitúció szövegének kidolgozásában, korábban sokat foglalkozott az istenhit és istentagadás kérdésével, különösen is hangsúlyozva a keresz-

tény emberkép és a humanizmus eltorzulását az „ateista humanizmus” ideológiájában és annak kommunista gyakorlatában. A jezsuita teológus (élete végén bíboros) a zsinat után (1967-ben) kommentálta a konstitúciót, megvilágította az ateizmus mibenlétét, valamint a természet és a természetfeletti (*Surnaturel*) helyes viszonyát.¹⁸ Elemzéseiből néhány fontos meglátást átveszek.

Henri de Lubac visszautal korábbi írásaira is. Már 1944-ben, *Az ateista humanizmus drámája* bevezetőjében eszmélődésre szólítja fel a keresztényeket: lássák világosan korunk szellemi helyzetét. Rávilágít Marx, Comte és Nietzsche eszméinek részgazságaira is; megmutatja, hogy téves eszmerendszerükből ki lehet szakítani igazságelemeket, és azokat a keresztények óvatosan beépíthetik saját világnézetükbe. Tény, hogy akik e gondolkodókat követik, nem mindig ateisták. Például a Marxszal rokonszenvezők sokszor nyitva hagyják a metafizikai problémát: ők csak szociális programjáért csatlakoznak a marxizmushoz, felfedezve a mozgalomban az igazságosabb világért küzdő jogos aspirációkat. Megesik, hogy a szocializmusért küzdők keresztényebbek, mint azok, akik a marxizmus ellen küzdenek; gyakran a marxisták világosabban látják a történelmi helyzetet is, mint egyes keresztények. Sőt a marxista, nietzschei vagy pozitivistá eszmékből bizonyos elemeket már beillesztettek új szintézisekbe, amelyeknek értékét, hasznosságát nem lehet kétségbe vonni.

De egy nyitott szemlélet előadása után Henri de Lubac óvatosságra int. Az említett gondolatrendszereknek megvan a belső logikájuk, alapvető inspirációjuk. Ezt teljes világossággal kell látnunk, ha nem akarjuk kockáztatni a veszélyes eltévelyedést. Az említett gondolkodóknál, akiknek ateizmusát Lubac korábban alaposan elemezte és bírálta, *ez a logika és inspiráció erővel eltávolítja az embereket Istentől.*

¹⁸ H. de Lubac, *OC*, 2010, 407–514.

Ezek után figyeljük meg a teológus következő megkülönböztetését: nem igaz, hogy az ember nem tudja megszervezni a földet Isten nélkül, de az igaz, hogy *Isten nélkül végső elemzésben* (ha az ateista rendszer logikáját követik) *csak az ember ellen* szervezhetik meg. Ahol ember az ember istene („*homo homini deus*” – Marx), ott ember embernek farkasa lesz („*homo homini lupus*” – Hobbes). A történelem, korunk „emberarcú barbársága” igazolja: *a kizárólagos – vagyis Istent tagadó, kizáró – humanizmus ember-telen humanizmus.*

II. János Pál és XVI. Benedek az ateista és keresztény humanizmusról

Wojtyła pápa nagyszerű elemzést adott 1980. október 10-én az *Evangelizálás és ateizmus* témáról rendezett római kongresszus résztvevőinek.¹⁹

„Amint ezt könnyen megállapíthatjuk, az ateizmus kétségtelenül korunk egyik legfőbb jelensége, sőt azt kell mondanunk: korunk lelki drámája. Megrészgőlv felfedezéseinek sződületétől, a látszólag határtalan tudományos és technikai haladás biztos tudatában, a modern ember kérlelhetetlenül szembe találja magát sorsával: »Mire jó, hogy a Holdra szállunk, ha ezt azért tesszük, hogy ott Öngyilkosok legyünk. [André Malraux] [...] Igazi 'szekularizmusról' [teljes evilágiságról] van szó, VI. Pál kifejezése szerint (*Evangelií nuntiandi*, 55): 'Ez olyan világfelfogás, amely szerint a világ megmagyarázza önmagát, anélkül, hogy Istenhez kellene folyamodni; Isten így feleslegessé és akadékká vált. Az ilyen szekularizmus, hogy elismerje az ember hatalmát, végül is megvan Isten nélkül, sőt megtagadja Istent.« Ebben áll lelki drámája. Az egyháznak ebben nem lehet része. Ellenkezőleg: bátran szembe akar szállni vele. Mert a zsinat az embert

¹⁹ Vö. Szabó Ferenc, *A rejtett Isten útjain. Párbeszéd a hitről*, Róma, 1980, 282–286. (a továbbiakban Szabó Ferenc 1980)

akarta szolgálni, nem az elvont embert, amolyan elméleti valóságot, hanem a konkrét, egzisztenciális embert, aki kérdések és reménykedések között él, sőt kétségek és tagadások között vergődik. Az egyház ennek az embernek kínálja fel az Evangéliumot. [...] Én magam az ENSZ New York-i székházában 1979. október 2-án ezt az óhajomat fejeztem ki: »A világ vallásos és agnosztikus felfogása közötti konfrontáció, amely egyike az idők jeleinek, megőrizhetné a kölcsönös lojalitás és tisztelet alapján álló emberi dimenziókat, anélkül, hogy csorbát ejtene a földön élő férfiak és nők lelkiismeretének lényeges jogain.« Ez a mi teljes humanizmusunk meggyőződése. [...] Az ateizmus azt hirdeti, hogy minden vallás szükségszerűen eltűnik, ugyanakkor maga az ateizmus is vallási jelenség. Persze azért nem kell az ateistát önmagát félreismerő hívőnek tartanunk. És ne fokozzuk le valami felületes félreértésre azt, ami mély emberi dráma. A haladás, fejlődés, a történelem szüntelenül újjászülető hamis istenei előtt tudjuk újra megtalálni az első keresztények radikalizmusát az ősi pogányság bálványimádóival szemben, és mondjuk Szent Jusztinnal: »Bevalljuk, hogy ateisták vagyunk: az úgynevezett istenek tagadói.« Legyünk tehát lélekben és igazságban az élő Isten tanúi, vigyük el atyai gyengédségét az önmagába csukódó üres világba, amely a luciferi gög és a kiábrándult kétségbeesés között ingadozik...”

És itt II. János Pál VI. Pál *Populorum progressio* kezdetű körlevele 42. pontjára hivatkozik, amely viszont H. de Lubac híres mondatát idézi: „»Nem igaz, hogy az ember nem tudja megszervezni a földet Isten nélkül. De az igaz, hogy Isten nélkül végső elemzésben csak az ember ellen tudja azt megszervezni. A kizárólagos humanizmus embertelen.« Négy évtized távlatából mindenki megállapíthatja, mennyire igazak voltak P. de Lubac figyelmeztető szavai korunk történetének súlyos tragédiájáról. – Arra szólítanak bennünket, hogy hatoljunk be hitünk szívébe. »Az ember Megváltója, Jézus Krisztus a kozmosz s a történelem középpontja« (a *Redemptor hominis*, Wojtyła pápa első enciklikájának első mondata).

A deizmus összeomlása, a természet profán felfogása, az ideológiák szaporodása, az embertudományok kibontakozása, a strukturalista szakadások, az agnoszticizmus visszatérése és a technikai újpozitivizmus terjedése – nemde mind megannyi kihívás a keresztény számára, hogy újra megtalálja az öregedő világban a mindig új Evangélium újságának teljes erejét, amely a megújulás kiapadhatatlan forrása, Szent Iréneusz szavai szerint: »*Omnem novitatem attulit, seipsum afferens*«, »*Krisztus, amikor eljött magával hozott minden újságot*«.

Itt idézhetjük még XVI. Benedek pápa *Spe salvi* kezdetű (A keresztény reményről szóló) enciklikáját. A felvilágosodás és a francia forradalom az ész és a szabadság vezércsillaga alatt igyekezett forradalmasítani a világot; a 19. század ragaszkodott a haladáshoz: „a technikai fejlődés állandó gyorsulása és a vele kapcsolatos iparosodása azonban most egy teljesen új társadalmi helyzetet teremtett: létrejött az ipari munkások osztálya és az »ipari proletáriátus«, melynek sanyarú életfeltételeit Friedrich Engels 1845-ben megrázó módon vázolta.” Az 1789-es polgári forradalom után radikális változásra van szükség, a proletárforradalomra. Karl Marx elérkezettnek látta az órát, hogy meghirdesse „messianizmusát”, a másvilági igazságszolgáltatás helyett itt a földön kell biztosítani a véglegesen jó világot. Az 1848-as *Kommunista kiáltvánnyal* megszületett az új forradalom elmélete, 1917-ben pedig Oroszországban Leninnel kitört a legradikálisabb kommunista forradalom. XVI. Benedek szerint Marx alapvető tévedése az volt, hogy nem mutatta meg, hogyan kell a forradalom után továbbmenni. „Egyszerűen föltételezte, hogy az uralkodó osztály kisajátításával, a politikai hatalom megdöntésével és a termelőeszközök államosításával megjelenik az új Jeruzsálem. Minden ellentmondás megszűnik, az ember és a világ végre tisztán önmaga lesz. Mindenki magától a helyes útra tér, mert minden mindenkié és mindenki a legjobbat akarja a másiknak. Így Leninnek a sikeres forradalom után látnia kellett, hogy mestere írásában semmi sem szól arról, hogyan kell továbbmenni. [...] Marx nemcsak

azt mulasztotta el, hogy kigondolja a világ új rendjét. [...] Megfeledezett arról, hogy az ember mindig ember marad. Megfeledezett az emberről és az emberi szabadságról. Elfelejtette, hogy a szabadság mindig szabadság a rosszra is. Azt hitte, hogy ha a gazdaság rendben van, minden magától rendbe jön. Tulajdonképpen tévedése a materializmus: az ember ugyanis nem csak a gazdasági tényezők produktuma, és nem üdvözíthető pusztán kívülről, kedvezőbb gazdasági feltételek megteremtésével.” (*Spe salvi*, 21)

Hozzátehetjük: ez a *materializmus* a fő bűne a nyugati kapitalizmusnak is, amely napjaink globális gazdasági és erkölcsi válságához vezetett. Ezt egyébként bőven kifejtette XVI. Benedek következő, *Caritas in veritate* kezdetű körlevelében Ennek befejezésében (78.), hivatkozva VI. Pál *Populorum progressio* kezdetű körlevelére, amely viszont H. de Lubac jezsuita teológust idézi: „Isten nélkül nem tudja az ember, merre kell mennie, és nemegyszer annak a megértéséről is megfeledkezik, kicsoda is ő valójában. [...] *Az a humanizmus, amely kirekeszti Istent, embertelen humanizmus.* Csak az Abszolútum felé nyitott humanizmus vezethet minket a társadalmi és polgári életformák támogatásában és megvalósításában a struktúrák, az intézmények, a kultúra és az ethosz területén...”

2. A KOMMUNIZMUS VÉTKEI ÉS BUKÁSA

Amikor 2000-ben magyarul is megjelent *A kommunizmus fekete könyve*²⁰ nálunk is, miként 1997-ben az eredeti francia kiadás alkalmával Franciaországban, vagy az olasz fordítás megjelenésekor (1998-ban) Olaszországban,

²⁰ Stéphane Courtois–Nicolas Werth, *A kommunizmus fekete könyve, Bűntény, terror, megtorlás*, Nagyvilág Kiadó, Budapest, 2000, 855 lap (a továbbiakban Courtois–Werth 2000). – Vö. ismertetésemet in *Távlatok* 49/443. és Szabó Ferenc 2001, 317–327.

heves vitát váltott ki a különböző politikai irányzatok között. Eredetileg a párizsi Laffont Kiadónál látott napvilágot a kötet, a bolsevik hatalomátvétel 80. évfordulójára. Stéphane Courtois és Nicolas Werth tíz szerzőtárssal, hatalmas dokumentáció alapján állított emléket a világkommunizmus 100 millióra tehető áldozatának. Köztük volt számos egyházi vezető személy, pap, szerzetes, világi hívő, a hit vértanúi. II. János Pál pápa *Tertio millennio adveniente* kezdetű körlevelében (37.) sürgeti, hogy a helyi egyházak gyűjtsék össze a szükséges dokumentációt, és őrizzék meg a vértanúk emlékeztét. *A kommunizmus fekete könyve* számos adatot közöl ehhez, bár a Magyarországra vonatkozó adatok meglehetősen szűkösek, a történészeknek még ki kell egészíteniük a magyarokra vonatkozó dokumentációt.

Stéphane Courtois a könyv bevezetőjében (*A kommunizmus vétkői*) ezeket írja: „Nem a kommunista rendszerek igazságszolgáltatása, hanem a természetes emberi jogok íratlan törvénykönyve alapján minősítjük azokat a vétkeket, amelyeket ebben a könyvben ismertetünk. A kommunista rendszerek és pártok, a politikájuk, a hazai társadalmakhoz és a nemzetközi világhoz fűződő kapcsolataik története nem pusztán ezekre a bűncselekményekre szorítkozik, még csak nem is a rémuralomra és az elnyomásra. *A Szovjetunióban és a »népi demokráciákban« Sztálin halála* után, Kínában pedig Mao halála után, megengyhült a rémuralom, lassan színesebbé vált a társadalom, és a világban állandó szólam lett a »békés egymás mellett élés«, noha ez csak »az osztályharc folytatása volt más formákban«. Ám a levéltárak és a bőséges személyes vallomások azt tanúsítják, hogy kezdettől fogva a rémuralom volt a modern *kommunizmus egyik leglényegesebb vonása.*”

Ezt a tényt, sajnos, elhallgatják, vagy megszépítik még ma is a „balra húzó” nyugati értelmiségiek vagy a kommunista utódpartok hívei, akiknek nem volt elég kijózanító Hruscsov 1956-os leleplező beszéde, Szolzsenyicin GULAG-ja, sem a bolsevizmus 1989-es csődje. *A Fekete*

könyv nagy érdeme, hogy – főleg a nyugati értelmiségiek számára – feltárja a bolsevizmus embertelenségeit. Még ha a baloldali sajtó támadja is, vagy igyekszik hallgatni róla, sokak asztalára odakerül, és nem marad hatástalan. Ahogy a Nagyvilág Kiadó vezetője, Fázsy Anikó mondta a könyv júniusi bemutatóján: jelentősége az, hogy áttöri a hallgatás falát, amely a kommunizmus mintegy százmillió áldozatát övezte s övezi a mai napig. A magyar nyelvű kiadás a 19. a sorban. Lengyelországban 30 ezer, Csehországban 17 ezer kötet kelt el, viszont a 150 milliós Oroszországban csak háromezer. A magyar kiadás első háromezer példánya a könyvhét két első napja alatt elfogyott. A második utánnyomással a kiadvány elérte a 10 ezer példányt.

Az én nemzedékem átélte a Rákosi-korszak diktatúráját és vallásüldözését, az '56-os forradalmat, majd ennek leverését, én ezután kerültem külföldre. Megdöböntő volt tapasztalnom, hogy a belgák, a franciák és az olaszok milyen távolról és hiányosan ismerik a kommunizmust, a közép-kelet-európai elnyomott országok helyzetét. Pedig 1956-os magyar forradalomra egy pillanatig figyelte a nagyvilág; néhány baloldali értelmiségi akkor, vagy az 1968-as „Prágai Tavasz” eltiprása után fordított hátat a kommunizmusnak. De nem sokan voltak. Olyan éles szemű volt marxisták, mint Pierre Fougereyrolas, már 1959-ben rámutattak arra, hogy a marxizmus többszörös posztulátumra, nem bizonyított előfeltevésekre épül: eszkatologikus, materialista, gazdasági, történelmi, misztikus.²¹ A legalapvetőbb posztulátum pedig az *ateizmus*: Marx és követői *a priori* állítják, hogy Isten nem létezik, *tehát* a vallásos hit elidegenedés, illúzió – ópium a népnek.

A jólétben és békében élő nyugatiak nagy többsége – ahogyan a kommunizmust élesen bíráló Albert Camus írta a magyar forradalomról szóló

²¹ *Le marxisme en question*, 1959, 142–143.

cikkében – az elvérző magyar fiatalokat megtapsolta, mintha futballmecsset nézett volna, aztán hazament, felvette házi papucsát, és elfelejtette.²²

Még a kommunizmus bukása előtt vagyunk. Voltak olyan „revizionista”, párbeszédre kész marxisták, mint *Roger Garaudy*, aki egy időben közeledett a kereszténységhez, de később muzulmán lett. Ő volt a hatvanas években a Paulus-Gesellschaft által szervezett keresztény–marxista párbeszéd egyik fő szorgalmazója.²³

Roger Garaudy (1913–2012) a XX. század legkülönösebb és egyik legszínesebb egyénisége volt. Amikor 2012. június 13-án elhunyt, egyik kritikusa így jellemezte: „Az emberiség ellen elkövetett büntett tagadása miatt elítélt Roger Garaudy író-filozófus először a kereszttel, majd a minarettel cserélte fel a sarló-kalapácsot.”

1913-ban Marseille-ben született katolikus és ateista szülők gyermekeként, de 14 éves korában áttért protestáns hitre. A második világháborúban részt vett a francia ellenállásban, amiért börtönbe zárták. A háború után csatlakozott a Francia Kommunista Párthoz. A II. Vatikáni zsinat előtt és után párbeszédet folytatott a keresztényekkel.

Emlékirataiban (*M*) lendületes, néha költői stílusban vázolja mozgalmasságát. Nyugtalanul kereste élet és halál értelmét, minden világnézeten és valláson átvándorolt, mígnem valamiféle „misztikus” egyistenhitben talált nyugalmat. Egy ideig (1945–1970) felelősséget vállaló kommunista volt, de közben kereste a párbeszédet a keresztényekkel

²² Vö. Szabó Ferenc megemlékezését a *Távlatok* 87. számában: „Albert Camus (†1960) – a francia baloldali értelmiségiektől eltérően – határozottan kiállt az ’56-os forradalom mellett. Később nemcsak az emigrációban, hanem Magyarországon is ismertté vált *A magyarok vére* című esszéje. Camus a magyar forradalom leverése után is még három ízben nyilatkozott az ’56-os szabadságharc mellett. Ismeretes, hogy Jean-Paul Sartre és Simone de Beauvoir, a híres baloldali írópár, éppen Camus kommunizmuskritikája miatt szakított korábban egzisztencialista barátjával.”

²³ Lásd 1989-es *Emlékiratait: Mon tour du siècle en solitaire, Mémoires*, R. Laffont, Paris, 1989. (*M*)

(M 95–253.). Könyve II. fejezetében leírja parlamenti képviselőségének 14 „elveszett” évét, utazásait szerte a világban (Brazília, Kuba, India), tapasztalatait a Szovjetunióban (1953–1968), tíz évig tartó vitáit az ateista-egzisztencialista Jean-Paul Sartre író-filozófussal, „testvér-ellenségével”, majd következnek (M 205kk) a keresztényekkel folytatott párbeszéd főbb mozzanatai: tapasztalatai a munkáspapokkal, lelkesedése a tudós jezsuita gondolkodó Teilhard de Chardin víziójáért, vitái a hruscsovi ateizmussal (1964), a II. Vatikáni zsinat új irányának üdvözlése *A kiátkozástól a párbeszédig* című könyvében, és tevékeny részvétele a Paulus-Gesellschaft által szervezett keresztény–marxista konferenciákon (M 216–222.), barátsága Dom Helder Camarával. Közli (M 228.) a domonkos A. M. Carré atyának az ő kérdésére – „Ki Önnek Jézus Krisztus?” – adott válaszát.²⁴

Mikor a „marxista katolikusok” az együttműködést keresték kommunistákkal, Garaudy, akit 1970-ben kizártak a francia Kommunista Pártból, már leplezte egyes marxisták materializmusát, és Marxban inkább prófétát látott, mint közgazdászt. Jelszava: „Megváltoztatni a világot és az életet!” „Maga a marxizmus a kelet-európai államok intézményesített formáiban pozitívista fertőzésbe esett. A dialektikát annak ellentétébe alakították át: ahelyett, hogy az adottságoktól való elszakadás kritikai módszere, az új lehetőségek kutatásának és megteremtésének eszköze lenne, apologetika, önigazoló módszer lett. Ha az emberi történelmet a »természet dialektikája« egy részleges esetének tekintjük, a »természeti« törvények alattvalójának (ez az a határeset, amely felé egy elidegenített társadalom tart), akkor visszatérünk a Gondviselés laicizált teológiájához. Az ember akkor »egydimenzióssá« válik...”²⁵

²⁴ Magyarul: *Ki nekem Jézus Krisztus?* Eisenstadt, 1972, 67–69.

²⁵ Roger Garaudy, *L'Alternative*, Laffont, Paris, 1972, 137.

Szolzszenyicin és az „új filozófusok”²⁶

A hetvenes években már egyre erősödött a baloldali értelmiség körében a kommunizmus kritikája. Párizsban jelent meg 1973-ban Alekszandr Szolzszenyicin *A Gulag szigetcsoport* című dokumentumkötet, amely feltárta a sztálinista munkatábor-hálózat működését, embertelenségét. (A magyar fordítás – Szente Imre munkája – először 1975-ben Münchenben jelent meg. Akkoriban Magyarországra csak titokban lehetett becsempészni.) Itthon a kommunista időkben magyarul csak *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című kisregénye jelent meg, amely egy sztálinista munkatábor lakója egyetlen napjának megrázó leírása. A rendszerváltozás után *A Gulag szigetvilág* címmel itthon is közzétették, más műveivel együtt (1989, 1993).

Alekszandr Iszajevics Szolzszenyicin (1918–2008) Nobel-díjas (1970) orosz író kálváriáját ismerjük. Mivel egy barátjának írt levélben bírálta Sztálint, 1945-ben letartóztatták. 1945 és 1956 között 11 évet töltött szovjet börtönökben és munkatáborokban, saját tapasztalatai alapján írta meg – 227 volt fogoly segítségével – regényszerű dokumentációját. 1956-ban rehabilitálták. Írni kezdett, az 1960-as évek közepétől főképp külföldön jelentek meg írásai, amelyekben élesen bírálta a kommunizmust.

1970-ben korábbi műveiért (*Ivan Gyenyiszovics egy napja*, *A pokol tornáca*, *Rákosztály*) kapta meg az irodalmi Nobel-díjat. Szovjetellenesség vádjával kizárták az Írószövetségből, majd 1973-as GULAG-ja miatt a Legfelsőbb Tanács megfosztotta állampolgárságától és kiutasította az országból. 1973 és 1994 között két évtizedet az Egyesült Államokban töltött, nem mintha naiv módon lelkesedett volna a kapitalizmusért. Vidéken élt, alkotott. Éles kritikával illette az egész nyugati civilizációt. A Berlini Fal leomlása, majd a bolsevizmus bukása után 1990-ben visszakapta állam-

²⁶ Lásd írásaimat in *Távlatok* 63/94. és 81/89.

polgárságát, és 1994-ben visszatért hazájába. 1997-ben az Orosz Tudományos Akadémia rendes tagjává választotta. A következő években írta meg *Együtt* című kétkötetes monográfiáját (magyarul 2004, 2005), amelyben az újkori orosz történelem egyik legfontosabb és legérzékenyebb kérdését, az oroszok és a zsidók együttélését dolgozza fel alapos dokumentációval.

Szolzszenyicin szellemi ellenállása miatt járta meg a Gulág poklát. Stéphane Courtois írja *A kommunizmus fekete könyve* első tanulmányában: „Nem elég, hogy titkolták gaztetteiket, a hóhérok minden követ megmozgattak, hogy elpusztítsák azokat az embereket, akik igyekeztek hírt adni a való helyzetről. [...] A hóhérok módszeres küzdelemben vonultatták föl az emberi lelkiismeret minden fölvilágosítója ellen az egész világon közbelépni képes nagy, modern államok egész fegyvertárát. El akarták venni hite-lüket, le akarták járatni, meg akarták félemlíteni őket. A. Szolzszenyicin, V. Bukovszkij, A. Zinovjev, I. Pljuscs külföldre, A. Szaharov száműzésbe, Gorkijba kényszerült, Pjotr Grigorenko tábornokot tébolydába zárták, Markovot mérgezett esernyővel gyilkolták meg.”²⁷

A kommunista ateizmusból megtért hívő ortodox, Olivier Clément *Szolzszenyicin szellemiségéről* írt könyvében számtalan idézettel érzékelteti az orosz író világszemléletét, keresztény hitét. Az ortodoxián kívül nagy hatással volt rá Dosztojevszkij és a századfordulón elhunyt jeles gondolkodó, Vlagyimir Szolovjov. Egyébként Szolzszenyicin a Nobel-díj átvételekor is ezt a két szellemóriást idézte. Szolovjovot főleg etikája miatt kedvelte; Dosztojevszkij műveiben a hit és a hitetlenség küzdelmét figyelte meg (*A Karamazov testvérek*). „Szolzszenyicin szellemét közvetlenül Szolovjov meglátása termékenyítette meg, aki megérezte a kölcsönös kapcsolatot a lelki, az esztétikai és az etikai között. Dosztojevszkijhez fűződő viszonya bonyolultabb volt: sokszor idézi a regényírót, aki megmutatta a szabadság lefokozhatatlan jellegét. Dosztojevszkijnek megadatott az, hogy látta

²⁷ Courtois–Werth 2000, 26.

a dolgok mélyén az átlátszóságot, amely elárasztotta fényével.” Beszédében igazolni próbálta Dosztojevszkij híres, sokat idézett, de gyakran rosszul értett mondását: „Egyedül a szépség menti meg a világot.” Dosztojevszkij megérezte a modern világ tragédiáját, az „Isten halála” utáni világ rettene-tét és a keresztény civilizáció széthullását. „Ha Isten nincs, minden megengedett.” Ugyanakkor lázadt is az értelmetlenség, az üresség, az erkölcsi dekadencia ellen. „Szolovjov továbbment: igyekezett építeni, megalapozni az erkölcsöt. Igyekezett győzedelmeskedni a nihilizmuson, amely Oroszországban nem az irodalomban, hanem a történelemben mutatkozott. Szolzsenyicin etikája a halál, a pokol szomszédságában születik: ez a *feltámadás etikája*: és itt van Szolzsenyicin és Dosztojevszkij lelki egységének találkozási pontja.”²⁸

Szolzszenyicin leleplező írásai jelentős befolyást gyakoroltak az „új filozófusokra”, amely csoportnak vezető ideológusa a zsidó származású Bernard-Henri Lévy (született 1948-ban francia Algériában); a csoporthoz tartozott többek között André Glucksmann.

1976. június 10-én jelent meg a *Les Nouvelles littéraires* magazin – főszerkesztője Bernard-Henri Lévy (BHL – így jelölték nevét) – különszáma az „új filozófusokról”. Igazában amikor 1977 májusában a Grasset Kiadó közzétette Bernard-Henri Lévy könyvét: *La Barbarie à visage humain* (*Az emberarcú barbárság*), akkor jelent meg a „BHL-jelenség”. A könyv szerzője megvizsgálja a fasiszmus hatásait és az államszocializmus totalitárius változatát, hogy elkészítse korunk mérlegét; leleplezi a totalitarizmus kísértését, amely szerint „a haladás reakciós eszméjéhez” kapcsolódik. Ez utóbbi az igazságtalanságok elosztását célozza, olyan „laikus gondviselést”, amely az embereket elvezetné egy „jó társadalom” felé, amely módszeresen megszabadulna a korrumpáló elemektől. BHL egyaránt vádolja a fasiszmust és a történelmi kommunizmust annak a nemzedéknek

²⁸ *L'esprit de Soljenitsyne*, Stock, 1974, 240–241.

képviselőjeként, amely már a fasizmus és a sztálinizmus katasztrófája után született, és olyan történelemfelfogást akar kidolgozni, amely megszabadult a totalitárius skémáktól.

E könyvének folytatása az 1979-ben megjelent *Isten testamentuma* (*Le Testament de Dieu*, Grasset, Paris) válasz akar lenni a „jelenkori nihilizmusra és kiábrándultságra”, ami – Lévy szerint – „a törvény felejtésének” és nagy progresszista ideológiák bukásának köszönhető. Ez a munkája utal Emmanuel Levinas életművére, aki elismerően nyilatkozott róla. – Megemlítem még a *Francia ideológia* (*L'Idéologie française*, Grasset, Paris, 1981) című művét, amely Hannah Arendt tézisére hivatkozik: az egész világ népeit vonzza a fasizmus. BHL nézeteit erősen bírálta a francia baloldal, számos egyetemi professzor, például Raymond Aron, aki szerint Lévy megsérti a becsületes értelmezés és a történeti módszer minden szabályát.

Az „új filozófusok” csoportjának másik híres elkötelezett írója *André Glucksmann* (született 1937-ben), aki az 1968-as diáklázadás idején még maoista volt, de szakított a marxizmussal, élesen bírálta a totalitarizmusokat, a náciizmust és a sztálinizmust, gyakran idézve Szolzsenyicin GULÁG-ját. Első könyvét még 1967-ben jelentette meg *Értekezés a háborúról* (*Discours de la guerre*) címmel. A következő évben jelent meg: *Stratégie et Révolution en France/Stratégia és forradalom Franciaországban*. Részt vett az 1968. májusi eseményekben, harcos maoistaként hevesen védte a kínai kulturális forradalmat, és gyakran harcolt (fizikailag is) a francia kommunista párt tagjai ellen, akiket burzsoá revizionistáknak bélyegzett meg. 1972-ben Sartre *Les Temps Modernes* című folyóiratában közölt egyik cikkében Franciaországot „fasiszta diktatúrának” minősítette.

André Glucksmann azután jelentős politikai fordulatot vett, amelynek következtében szakított a marxizmussal. Mint említettem, csatlakozott az ún. „új filozófusokhoz”. 1975-ben kiadta nagy feltűnést keltő könyvét: *La cuisinière et le mangeur d'homme* (*A szakácsné és az emberevő*). *Essai sur l'État, Le marxisme, les camps de concentration*. Ebben Szolzsenyicin

műveire hivatkozva, párhuzamba állítja a náciizmust és a kommunizmust. Második fejezetében arról ír, hogy a század legnagyobb hazugsága: a szovjet szocialista köztársaságok Uniója. Ugyanebben a szellemben született 1977-ben megjelent könyve, a *Mestergondolkodók (Les maîtres penseurs)*, amely óriási könyvsiker lett, de kihívta az európai baloldalt és kritikáját.

Glucksmann a szovjetunióbeli lázadók mellett küzdött, akik a GULAG-ot létrehozó szovjet rendszer megbuktatására törekedtek.²⁹ Az 1980-as években más kommunizmusellenes műveket is közzé tett: beszámolt a Berlini Fal ledöntéséről. Később újraértelmezte az 1968-as diáklázadást: szerinte ez már – az 1956-os budapesti forradalom folytatásaként – totalitarizmusellenes lázadás volt.

Itt kiemelem: Glucksmann már az 1970-es években a totalitarizmus ellen küzdött, akkor, amikor még nem lehetett előre látni a kommunizmus bukását, amikor – néhány éves szemű és humanista marxista pálfordulását kivéve – az európai baloldal még Moszkva oldalán állt. Így például Jean-Paul Sartre és Simone de Beauvoir. A hajdan kommunista, majd a kommunizmusnak hátat fordító, Párizsba menekült román drámaíró, Eugène Ionesco 1987-es önéletrajzi jegyzeteiben leírja, hogy Sartre, miként több baloldali értelmiségi, akkor is megmaradt kommunistának, amikor ő maga, Ionesco vagy a magyar Arthur Koestler leleplezték a sztálinizmus borzalmait. Sartre „árulónak és gazembernek” titulálta Koestlert. Szó szerint idézem Ionescót: „Haragudtak rám, mert előttük [Sartre és Beauvoir előtt] akartam látni, tudni, előttük tudtam. Tilos volt megelőzni őket. Baloldali anarchista voltam 35 éves koromig... De ők hiú módon elsők akartak lenni, éleslátóbbak. Sartre néhány évvel ezelőtt azt mondta, hogy a marxizmus az utolsó, a tökéletes, a végleges filozófia. De mihelyt megjelentek

²⁹ Váratlan hír volt, hogy 2009. december 12-én a Vatikánban, a VI. Pál Csarnok melletti egyik teremben, az *Oświęcim* (Auschwitz) Emberi Jogi Díjjal tüntették ki André Glucksmann francia filozófus-író; a díjat XVI. Benedek adta át. – Vö. jegyzetemet: in *Távlatok* 87/113.

az ún. »új filozófusok«, egy összejövetelen kijelentette: »két év óta Simone és én már nem vagyunk marxisták.«.³⁰

3. A KATOLIKUS EGYHÁZ ÉS A KOMMUNIZMUS EURÓPÁBAN

Szakemberek már jórészt megvilágították a XXIII. János pápa által kezdeményezett *Ostpolitik* háttérét: Róma és Moszkva 1900–1959 közötti kapcsolatait, a Szentszék és a Szovjetunió diplomáciai viszonyának alakulását, illetve az Egyház és az ateista kommunizmus viszonyát Lenintől II. János Pálig. De még újabban is napvilágra kerültek eddig csak sejtett források a Vatikán és a Kreml, illetve a Szentszék és a moszkvai Pátriárkátus közötti „metzi megegyezésről”.³¹

Számomra kiegyensúlyozottnak tűnik *Philippe Chenaux* francia történész könyve a katolikus Egyház és a kommunizmus kapcsolatáról.³² A Maritain-tanítvány jelenleg a római Lateráni Egyetemen az újkori történelem professzora.³³ Már korábban is több tanulmányban foglalkozott a

³⁰ Ionesco, *La quête intermittente*, Gallimard, Paris, 1987, 13–44.; idézi Szabó Ferenc, *Két végtelen között*, Budapest, 1999, 402. – Közben a szovjet kommunizmus bukása után szaporodtak a totalitárius rendszert leleplező művek, így François Furet történész nagy könyve: *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*. R. Laffont, Calmann-Lévy, Paris, 1995, 81. [Egy illúzió múltja. Tanulmány a XX. századi kommunista eszméről.]

³¹ Hansjakob Stehle, *Geheimdiplomatie im Vatikan*, Benziger, Zürich, 1993 (a továbbiakban Stehle 1993); Antoine Wenger, *Rome et Moscou 1900–1950*, Desclée, Paris, 1987; Philippe Chenaux, *L'Église catholique et le communisme en Europe (1917–1989)*, De Lénine à Jean-Paul II, Cerf, Paris, 2009 (a továbbiakban Chenaux 2009); Jean Madiran, *L'accordo di Metz tra Cremlino e Vaticano*; Domenico del Rio–Renzo Giacomelli, *San Pietro e il Cremlino. Memoria dell'Ostpolitik vaticana*, Piemme, Roma, 1991. – Vö. még Stefano Bottoni bibliográfiáját: in Bánkuti–Gyarmati 2010. 1. jegyzet, 253–254. – Továbbá Balogh Margit, „A Vatikán és Magyarország”, in *História* 2005.

³² *L'Église catholique et le communisme en Europe (1917–1989) De Lénine à Jean-Paul II*, Paris, 2009.

³³ Chenaux 1978 őszén (ez már II. János Pál szolgálatának kezdete) a svájci Fribourg (katoli-

vatikáni diplomáciával, a katolikus egyház és a közép-kelet-európai kommunista országok kapcsolatával. Mint maga írja mindjárt *Bevezetője* elején: ahhoz a nemzedékhez tartozik, amely már nem ismerte a kommunizmus szédítő kísértését. 1977-ben professzora már kijelentette: „Isten meghalt, Marx halott és én magam nem nagyon jól érzem magam.” Jöttek az „új filozófusok”, akik leleplezték a kommunista totalitarizmus „emberarcú barbárságát”.

Néhány évvel korábban jelent meg A. Szolzsenyicin *Gulág-szigetcsoport* című irodalmi „bombája”, amely leleplezte a szovjet koncentrációs táborok rettenetét. Aztán ledőlt a Berlini fal. Elérkezett a revízió órája a francia és európai baloldali értelmiségiek és a „marxista katolikusok” számára. És Chenaux még felhossa más leleplező szerzők műveit is: Amalrikét, Zinovjevét, a zsidó származású magyar újságíró, Fejtő Ferencét.

Chenaux ezután még a *Bevezetésben* (24–28. jegyzetek) megadja és jellemzi a témába vágó főbb szerzőket, amelyekre hivatkozik (Stehle, Wenger, Riccardi, Besançon, Barberini stb.), és akik a mi forrásaink is lesznek. Végül (28. 1. jegyzet) köszönetet mond fiatal lengyel és magyar kutatók (többek között Fejérdy András) segítségéért.

Közben a szovjet kommunizmus bukása után szaporodtak a totalitárius rendszert leleplező művek, így François Furet történész nagy könyve: *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle* (R. Laffont, Calmann-Lévy, Paris, 1995) [*Egy illúzió múltja*. Tanulmány a XX. szá-

kus) egyetemére iratkozott be történelem és filozófia szakra. Marx, Hegel, Feuerbach filozófiáját tanulmányozta Georges Cottier domonkos professzor (jelenleg bíboros, a Pápai Ház teológusa) vezetésével. Hallgatta a lengyel vendégprofesszor, Bohdan Cywiński előadásait is a kelet-európai „disszidensekről”. (Akkor még nem tudta, hogy ő volt Lech Wałęsa egyik főtanácsadója.) Szerzőnk 1998 őszén érkezett Rómába, hogy az egyháztörténet professzora legyen a Pápai Lateráni Egyetemen. Alaposabban tanulmányozni kezdte a II. Vatikáni zsinat és a jelenkori pápaság történetét. A történész reflexióinak középpontjába került a Vatikán magatartása a totalitarizmusokkal szemben. E kutatásokból született fent említett könyve.

zadi kommunista eszméről]; továbbá a már említett, a Stéphane Courtois szerkesztésében megjelent *A kommunizmus fekete könyve*.³⁴

Az Egyház és az 1917-es októberi forradalom

Philippe Chenaux idézett forrásaira hivatkozva megmutatja, hogy a kommunista forradalom modellje a nagy francia forradalom volt. F. Furet írja: „az orosz forradalom nem lett volna az, ami volt, a kor embereinek és a katolikusoknak képzeletében, ha nem lett volna a francia forradalom meghosszabbítása.”³⁵ Az Antikrisztus szellemét látták a XIX. század Európája felett. Az intranzigens katolikusok a szabadkőművesek és a zsidók összeesküvésének elméletére támaszkodtak, a forradalom kommunista jellege másodlagos jelentőséggel bírt számukra. A liberalizmus, a szocializmus, a kommunizmus az előző forradalom felforgató ideológiájából nőtt ki: céljuk az volt, hogy felforgassák az Isten által akart természetes társadalmi rendet, amelynek garantálója az Egyház. Az olasz jezsuiták *La Civiltà Cattolica* című folyóiratában 1917 és 1925 között mintegy száz cikk jelent meg az oroszországi eseményekről, amelyek a forradalmi jelenség „sátáni” jellegét festették le. Rómába küldött jelentéseikben a Szent-szék diplomatái is emlékeztettek az 1917-es forradalom jellegére, a keresztényellenes „judeo-bolsevista összeesküvés”-re, kiemelték a zsidók döntő szerepét. Így Kun Béláék szerepe az 1919-es Kommün idején is kedvezett annak a tézisnek, amely egyenlőséget tett a kommunizmus és a zsidóság közé. A *La Documentation Catholique* (amely az előző évben született Franciaországban) részleteket közölt *Cion Bölcsének Jegyzőkönyveiből*, a hírhedt antiszemita pamfletből. Olaszországban Mgr Umberto Benigni

³⁴ Lásd ismertetésemet in *Távlatok* 49/443.

³⁵ *Le passé d'une illusion*, 81.

antimodernista mozgalma terjesztette az antiszemitizmust. A jezsuita rend generálisa, *Włodimir Ledóchowski* is jegyzéket küldött 1922 májusában Gasparri bíborosnak, amelyben az integrista teóriát ismételte az oroszországi forradalommal kapcsolatban: ez a zsidó eredetű kormányzat „nagyszerű nemzetközi szervezéssel le akarja rombolni a keresztény civilizációt, és biztosítani az izraelitáknak a világ feletti abszolút uralmat”.³⁶

Az integrista irány azonban viszonylag korlátok közé szorult a katolikus világban. XV. Benedek pápa 1921-ben feloszlatta Mgr Benigni mozgalmát (*Sodalitium pianum*). Ezt az intézkedést 1922-ben utóda, XI. Pius pápa megerősítette, bár ő is előítéleteket táplált a zsidókkal szemben. Mint lengyelországi nuncius, Achille Ratti figyelmeztette jelentésében az Államtitkárságot a zsidó veszélyre. A Vatikánban a legismertebb „filoszemita” Willem M. Van Rossum holland redemptorista, bíboros, 1918-tól a Propaganda Fide kongregáció prefektusa volt, aki támogatta a cionista mozgalmat.³⁷ 1918 novemberében, a Papi Tanács létrejötte után, amelynek tagjai elfogadták a kommunizmust, Chernoch János esztergomi érsek, bíboros hercegprímás is értesítette a pápát arról, hogy „a pokoli ellenség”, kihasználva a jelenlegi felfordulásokat, megbontja az Egyház szilárd szervezetét és akadályozza jótét tevékenységét.³⁸

³⁶ Chenaux 2009, 35, hivatkozás az archív forrásra: AES, AWS IV, Russia 13.

³⁷ Chenaux 2009, 36–39.

³⁸ Chenaux 2009, 39. – Lásd *Tormay Cécile és a Napkelet* címmel a Magyar Írószövetség által 2012. április 14-én rendezett tudományos konferencián elhangzott előadásomat: *Probátszka és Bangha a forradalmak idején*. ://www.tavlatok.hu/net/PDF-ek/magyarorszag_1918-19.pdf

Konkordátumok sorozata

XV. Benedek (1914–1922) után XI. Pius (1922–1939) kísérletet tett, hogy bizonyos „meg egyezést” kössön a szovjet hatóságokkal. Achille Ratti tudós és diplomatikus személyiség volt, a „konkordátumok pápájának” is nevezhető. Kormányzása alatt egy sor konkordátum jött létre: Lettország (1922), Bajorország (1924), Lengyelország (1925), Románia és Litvánia (1927), Olaszország (1929: Lateráni szerződés és konkordátum 1931), Poroszország (1929), Ausztria (1933/34), Német Birodalom (1933).³⁹

A konkordátumok korára a totalitárius rendszerek megerősödése, s ezzel az egyházüldözés (nácizmus és kommunizmus) a jellemző. A Szent-szék kezdetben – kellő információk hiányában – nem mérte fel a lenini forradalom természetét és mértékét, ezért lehetségesnek tartotta a meg egyezést. XI. Pius amellet döntött, hogy Oroszországban megszervezzék a klandesztin („földalatti”) egyházat. Ennek a történetnek főszereplői a jezsuita Mgr *Michel-Joseph Bourguignon d'Herbigny* (1933-ig) és az asszumpcionista Mgr Pie Eugène Neveu, (1937-ig).⁴⁰ Wenger jól dokumentált monográfiája leírja a Vatikán kísérleteit, a Szovjetunió egyházpolitikáját, az ortodox egyház elfojtását és a keresztények vértanúságát.

A kezdeti fázisban, 1919 februárjában Silvestre (Justin Lvovich Olshevksy), Omszk érseke kétségbeesett táviratában ezt írta XV. Benedek pápának: „Ott ahol a bolsevikok uralomra jutottak, a keresztény Egyházat kegyetlenebbül üldözik, mint a kereszténység első századaiban.”⁴¹ 1919 márciusában XV. Benedek pápa, aki komolyan vette Silvestre érsek táviratát, sürgőnyt váltott Leninnel. Gasparri bíboros révén erőlesen felszólított, vessenek véget a vallásüldözésnek: „Az emberiség és a vallás hálás lesz ezért önöknek.”

³⁹ Vö. könyvismertetésemet a Vatikáni Rádióban: Hubert Wolf, *A pápa és az ördög*, Szent István Társulat, Budapest, 2010; <http://storico.radiovaticana.org/ung/storico/2010-12/446284>

⁴⁰ Antoine Wenger, *Rome et Moscou*, 1987.

⁴¹ Chenaux 2009, 42.

A bolsevik vezér a külügyekkel foglalkozó biztos révén ironikusan válaszolt. Ennek ellenére elkezdődtek a titkos diplomáciai tárgyalások, mint-hogy a szovjet vezetők rájöttek, hogy érdekükben áll a Vatikánnal való kapcsolat, főleg amikor 1921-ben a nagy éhínség sújtotta Oroszországot. A pápa ezt kihasználva felhívást intézett a világhoz a nagy orosz keresztény közösség megsegítésére. A nemzetközi segítség alkalmat adott a diplomáciai tárgyalásra (1921–1922). Amikor azonban a Szentszék képviselője, Mgr Giuseppe Pizzardo hazatért Moszkvából, már XI. Pius ült Péter székében. Ezzel a Vatikán „nyitása” Oroszország felé megváltozott. XI. Pius is, mint elődje, megszállottja volt az „Oroszország megtérése” gondolatnak. Itt nem elemezzük a szentszéki diplomáciai kísérleteket és a bolsevizmus világuralmi törekvéseit. XI. Pius végül néhány napnyi különbséggel határozottan elítélte mind a nemzetiszocializmust (*Mit brennender Sorge*, 1937. március 14.), mind az ateista kommunizmust (*Divini Redemptoris*, 1937. március 19.).

A *Divini Redemptoris* (DR)⁴² enciklika geneziséhez

A harmincas évek derekán, amikor francia baloldali katolikus értelmiségiek elfogadták a kommunisták (Maurice Thorez és követői) feléjük nyújtott kezét, feledték, hogy XI. Pius enciklikája (DR) „*bensőleg perverznek/velelég romlottnak*” és a hit szempontjából a legnagyobb veszélynek nevezte az ateista kommunizmust. Az enciklika születésének körülményeit, Hitler és Sztálin totalitarizmusának előretörését és a katolikus értelmiség reagálását részletesen leírja Chenaux.⁴³

⁴² *Divini Redemptoris* (DR) – Az Egyház állásfoglalása a kommunizmussal szemben: <http://szit.katolikus.hu/feltoltes/Divini%20Redemptoris.pdf> http://www.vatican.va/holy_father/pius_xi/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19031937_divini-redemptoris_en.html

⁴³ Chenaux 2009, 86–100.

XI. Pius 1937-es enciklikája előtt már folyt a harc a Kreml és a kommunista világ ellen, amely mindenfelé fokozta az ateista propagandát. XI. Pius válasza római helynökéhez 1930. február 29-én nyílt levél volt, amely jelet adott az ellentámadásra: meg kell védeni az „Oroszországban megsértett isteni jogokat”. Az új államtitkár, Pacelli bíboros arra kérte a nunciusokat, lépjenek közbe a szovjet misszióknál: magyarázzák meg, hogy a pápai üzenet tisztán lelki, nem pedig politikai jellegű. A nemzetközi kommunista propaganda és a bolsevik vezetők ugyanis azzal vádolták XI. Piuszt, hogy a világot „keresztes hadjáratra” tüzeli szovjet-Oroszország ellen. Ugyanakkor a pápa levelét örömmel üdvözölték még a nem katolikusok is: ortodoxok, protestánsok, anglikánok, sőt zsidó közösségek is. 1930 után megszorították XI. Pius felhívásai, hogy harcolni kell az „istentelenek” propagandája ellen.

Miután a „népfront” stratégiáját elfogadták a Komintern 7. kongresszusán (1935. július–augusztus), a kommunista–katolikus „párbeszéd” kezdett gyümölcsöt hozni, minthogy Franciaországban a baloldal került hatalomra. A Szovjetunióban az 1936-os Alkotmány még megszorította a vallásszabadságot (csak a kultusz szabadságát engedélyezte), míg a vallásellenes propagandát minden állampolgár gyakorolhatta. A kommunizmust elítélő enciklika gondolatát elsőnek a jezsuita generális, W. Ledóchowski vetette fel 1936. április 11-én XI. Piusához intézett levelében. Azt javasolta, szervezzék meg világszerte a katolikusok ellenállását szemben „Moszkva ateista propagandájával”. Nevén nevezte a kommunista borzalmakat Oroszországtól Mexikón át Spanyolországig. A generális az enciklika tervéhez hozzáfűzte, hogy a különböző országok jezsuitái anyagot tudnának szolgáltatni a körlevélhez.⁴⁴

⁴⁴ Chenux 2009, 101., 2. jegyzet. – Itt egy különös tényre hívom fel a figyelmet (lásd Molnár Antal–Szabó Ferenc, *Bangha Béla SJ emlékezete*, Budapest, 2010, 289–310.): 1938 tavaszán, egy évvel a *Divini Redemptoris* megjelenése után tartották Rómában a jezsuita rendi Nagygyűlést, amelyen a magyar rendtartomány küldöttjeként – Somogyi Jenő provinciális

A Szent Officium – jórészt jezsuita teológusokkal – ekkor már készítette az okmányt a kor másik eretneksége, a pogány nemzetiszocializmus elítélésére. Közben az Államtitkárság (Mgr Domenico Tardini szubsztitutus, helyettes államtitkár) is közbelépett: sürgette, hogy a rasszista nemzetiszocializmussal együtt el kell ítélni a másik „nagyon veszélyes” kommunizmust. El kell kerülni még a látszatát is annak, hogy az egyházi Tanítóhivatal a „két tábor” valamelyikét kevésbé ítéli el. Most tehát egy újabb bizottság a kommunizmust is tanulmányozta. Egy római prelátus pedig megjegyezte: „a két rendszernek számos pontja érintkezik.” Több összejövetelt tartott a Bizottság 1936 májusában és júniusában, és tervezetet dolgozott ki, amely a kor valamennyi eretnekségének – rasszizmus, nacionalizmus, kommunizmus, totalitarizmus – elítélését javasolta. De a Szent Officium bíborosai leszavazták ezt a tervet. XI. Pius döntése alapján négy hónappal később, 1937. március 19-én megjelent (latinul) a *Divini Redemptoris*, amely „lényegileg perverz”-ként [romlottként] ítélte el az ateista kommunizmust. Ledóchowski generális ígérete szerint néhány jezsuitának fontos szerepe volt az enciklika kidolgozásában: Joseph Ledit, Friedrich Muckermann, Gustave Desbuquois. (Desbuquoisnak köszönhető, hogy a végleges szövegből elhagyták a „fekete pápa” javaslatát, azt a beszúrást, amely szerint a kommunista propagandában a zsidók voltak

mellett – részt vett *Bangha Béla*, a neves sajtóapostol is. Nagyszabású tervet ismertetett a Nagygyűlés atyái előtt az *ateista kommunizmus elleni propagandáról*. Nem egészen világos, hogy a kezdetben nagy lelkesedéssel üdvözölt tervet végül miért szavazták le, Ledóchowski generállal egyetértésben, amikor a generális és az olasz jezsuiták *La Civiltà Cattolica* című folyóirata élen járt az ateista kommunizmus elleni propagandában. Banghának nagyon fájt, hogy a kor égető kérdése, az ateizmus terjedése elleni küzdelem elé helyeztek jelentéktelen belső ügyeket, jogi problémákat, amikor a jezsuita rend éppen a hit terjesztésére és védelmére jött létre. A nagy apostol, aki már a fehérvérűség rémével küzdött, még tevékenyen részt vett a budapesti Eucharisztikus Világkongresszus szervezésében, és ereje utolsó megfeszítésével (†1940) megírta egész életében tervezett nagy művét, a *Világhódító kereszténységet* (Pázmány Péter Irodalmi Társaság, Budapest, 1942).

a legaktívabbak.) A kidolgozásban követték a pápa irányelveit, aki a titkára által kapott, előzőleg vázolt terveket figyelembe vette.

A körlevél nem annyira a marxista–leninista tant, tehát nem annak materialista filozófiai alapjait célozza meg, hanem magát a kommunista rendszert, úgy ahogy az a Szovjetunióban megvalósult és a világon elterjedt. 1) Az első rész leszögezi az Egyház határozott álláspontját a kommunizmussal szemben IX. Piustól és XIII. Leótól a mostani pápaságig. 2) A második rész bemutatja a kommunista tant és a kommunizmus keserű gyümölcseit. 3) A harmadik kifejti a katolikus Egyház szociális tanítását. 4) A negyedik megjelöli a csapás orvoslásának eszközeit. 5) Az ötödik felhívás minden morális és spirituális erőhöz (klérus, Katolikus Akció, keresztény államok): közreműködésüket kérve az üdvösséget szolgáló világméretű feladat megvalósításához, a kommunizmus elleni küzdelemhez. Az utókor főleg a körlevél 58. pontjára emlékezik, amely kimondja: *„A kommunizmus bensőleg perverz [romlott], és nem szabad megengedni semmilyen területen a vele való együttműködést azok részéről, aki meg akarják menteni a keresztény civilizációt.”* A körlevél inkább pasztorális, semmint dogmatikai jellegű. Az enciklika végén (80. pont) egy a kommunistákhoz szóló felhívás áll: „hagyják el a csúszós utat, amely valamennyiüket óriási katasztrófába sodorja!”

A második világháború után, 1949. július 1-jén a Szent Officium kibocsátotta híres dekrétumát, amely kiközösítés terhe mellett szigorúan megtiltotta az együttműködést a kommunizmussal. Ekkorra már a bolsevizmus embertelenségei, a marxizmus materializmusán és az ateista világnézetén alapuló rendszer bűnei nyilvánvalóbbakká váltak Kelet- és Közép-Európában. Jacques Maritain és később Henri de Lubac elemzései és prófétai meglátásai az ateista humanizmusokról valóra váltak, a tragédia bekövetkezett: az Isten nélküli vagy Isten-ellenes humanizmus embertelen „humanizmus”-sá lett.

4. EGYHÁZÜLDÖZÉS A KOMMUNISTA BIRODALOMBAN⁴⁵

A Kreml politikája a kelet-európai országokban 1945 után azt célozta, hogy meggyöngítse a katolikus egyházat belső megosztással és a Rómától való elszakítással.⁴⁶

A sztálini diktatúra kiterjedésével a közép-európai csatlósállamokban mindjárt a háború befejezése után elkezdődött a kemény vallásüldözés, az egyházak elnyomorítása. Ennek egyik eszköze volt az egyházi vezetők letartóztatása és koncepciós perekben elítélése: Joszif Ivanovics Szlipij (1945), Alojzije Stepinac (1946), Josef Beran (1949) és Mindszenty József (1949). Megkezdődött a vasfüggöny mögötti egyházak vértanúsága.

Mindenekelőtt a görög katolikus egyházakat célozták meg, mivel ezek állnak legközelebb az ortodoxiához. Nyugat-Ukrajnában a szovjet hatóságok megkezdték az offenzívát az 1944-ben elhunyt Andrzej Szeptycki metropolita emléke ellen, majd miután 1945-ben megválasztották utódát, Joszif Ivanovics Szlipijt, letartóztatták öt négy másik, a Szovjetunió területén élő görög katolikus püspökkel. A klérus és a hívek nagy része ellenállt, mégis 216 pap esküt tett, megtagadva „a latin tévedéseket”, s csatlakozott az ortodoxiához a Lvovban 1946. március 8–10-én megtartott szinóduson. Azt hangoztatták, hogy a XVI. század végén a lengyel nemesség olyan politikai okokból kényszerítette ki az uniót, amelyek ma már nem érvényesek. Az ukránok el akarnak válni a római „mostohától”, hogy visszatérjenek igazi édesanyjukhoz, a moszkvai pátriárkai egyházhoz. Rövid idő alatt minden görög katolikus templomot elkoboztak, és az

⁴⁵ Stéphane Courtois–Nicolas Werth, *A kommunizmus fekete könyve, Bűntény, terror, megtorlás*; Soós Viktor–Artilla–Szabó Csaba–Szigeti László, *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*; Bánkuti Gábor–Gyarmati György (szerk.), *Csapdában, Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*; Tomka Ferenc, *Halálra szántak, mégis élünk, Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynökkérdés*, Szent István Társulat, Budapest, 2005. (a továbbiakban Tomka Ferenc 2005)

⁴⁶ Chenaux 2009, 206kk.

orosz ortodox egyháznak adtak. Ugyanez történt Romániában az erdélyi görög katolikusokkal: 1948 októberében a kolozsvári összejövetelen a klérus nagy többsége megszavazta a visszatérést a román ortodox egyházhoz. Az uniátus egyház üldözése kiterjedt más országokra is (Jugoszlávia, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország), ahol a katolikusok nagy többségben voltak.

Tito Jugoszláviájában a vallási megoszlás a következőképpen alakult: ortodoxok 48, katolikus 36, muzulmán 14 százalék. A katolikusok Horvátországban és Szlovéniában többségben voltak. Alojzije Stepinać zágrábi érseket nem jó szemmel nézte a kommunista hatalom. Először 1945 májusában tartóztatták le azzal a váddal, hogy együttműködött a fasisztabarát Ante Pavelić usztasával. Mivel nem volt hajlandó átállni a Rómától elszakadt szerb–horvát nemzeti egyházhoz, 1946 szeptemberében újra letartóztatták, és koncepciós perben 16 évi kényszermunkára ítélték. A Vatikán erélyesen tiltakozott, de nem szakította meg diplomáciai kapcsolatát Tito Jugoszláviájával, amelyet Sztálin „kiközösített”, és amely némileg sajátos egyházpolitikát folytatott. A Szentszék kereste a *modus vivendit*, elérte azt, hogy Stepinać érseket szülőfalujában házi őrizetben tartották 1951 júniusáig. Az érsek véleménye az volt, hogy a kommunizmus abszolút ateizmus, „a pokol eleven képe, igazi *mendacium incarnatum* [megtestesült hazugság], amellyel keresztény szempontból lehetetlen minden koegzisztencia [értsd: együttműködés]”.⁴⁷

Csehszországban a katolikus egyház elleni magatartás gyökerei visszanyúlnak a Reformációig, sőt Husz János elítéléséig és máglyahaláláig (XV. század vége). Szlovákiában más volt a helyzet; minthogy a nácibarát Mgr Jozef Tiso volt az államfő, a kommunista hatalomátvételtkor gyenge volt az egyházi ellenállás. Mgr Josef Beran prágai érseket (1946-tól) egy ideig jó szemmel nézte a kommunista kormány, mivel a nácik több hónapra Dachaubá

⁴⁷ Chenaux 2009, 209.

internálták. Az 1948. február 24-i államcsíny után a csehszlovák kommunista kormány elkezdte politikailag semlegesíteni a katolikus egyházat, felújítva a jozefinista hagyományt. A politikai terror következményeként 1949 júniusában letartóztatták Mgr Beránt, és 1951 januárjában három szlovák püspökkel együtt kémkedés és hazaárulás vádjával elítélték. Így megcsónkították, megbénították a katolikus egyházat. XII. Pius megbízta a jezsuita generálist, hogy titokban szenteljenek püspököket.

Magyarországról és a „Mindszenty-ügyről” később bőven szólok az *Ostpolitik* elemzésekor. Most csak azt akartam érzékeltetni, hogy az ateista bolsevizmus, ahol hatalomra került, üldözte az egyházat, koncepciós perekkel elítélte az egyházi vezetőket, megszervezte az együttműködő klérus számára a „békepapi mozgalmat”.

1953-ban meghalt Sztálin. Nyikita Szergejevics Hruscsov leplezte a diktátor bűneit. Elkezdődött bizonyos olvadás, de az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc eltiprása után világossá vált, hogy még nem történt lényeges változás a diktatúrában. 1958. október 9-én elhunyt XII. Pius, utódjául október 28-án Angelo Giuseppe Roncalli velencei pátriárkát választotta meg a konklávé, aki a XXIII. János nevet vette fel. János pápával új stílus, új korszak kezdődött az egyház történetében. 1959-ben meghirdette az egyetemes zsinatot, amely „kopernikuszi fordulatot” hozott a katolikus egyházban.

5. A KOMMUNIZMUS A II. VATIKÁNI ZSINATON⁴⁸

A zsinat megnyitása előtt a kommunizmus az „elítélendő legsúlyosabb tévedésnek látszott” (Giovanni Turbanti). Az előkészítő konzultáció idején,

⁴⁸ Szabó Ferenc, *A II. Vatikáni zsinat „kopernikuszi fordulat” az Egyház küldetésében*, www.tavlatok.hu; Szabó Ferenc, *A Gaudium et spesről*, in *Magyar Katolikus Lexikon*; Philippe Chenaux 2009, 254kk.

1959 nyarán, a világ püspökeinek Rómába érkező javaslatai (286 *vota*) – legtöbbjük Itáliából, Spanyolországból és Latin-Amerikából érkezett – kifejezetten kérték a kommunizmus elítélését. A különböző előkészítő bizottságok (doktrinális, világiak apostolsága, papság, püspökök) érintették ugyan a kommunizmus problémáját, de nem szenteltek neki külön székfoglalót. XXIII. János nyitása a kommunizmus felé pápasága elején még nem volt olyan határozott, mint amilyen később lett.⁴⁹

A II. Vatikáni zsinatot meghirdető XXIII. János pápa szíven viselte a katolikus egyház és a keleti egyházak közeledését, és azt óhajtotta, hogy ezeknek az egyházaknak a küldöttei is vegyenek részt a zsinaton, beleértve főleg a „vasfüggöny” mögötti országok ortodox egyházainak küldötteit. Kezdetben úgy tűnt, hogy XXIII. János lényegében folytatja XII. Pius kemény vonalát, amiben a Kúria konzervatív bíborosai támogatták. Egyébként Domenico Tardini bíboros maradt – most már államtitkárként – a Szentszék nemzetközi politikájának irányítója. Érvényben maradt a Szent Officium 1949-es dekrétuma is, bár enyhébb formában. Igen figyelemreméltó XXIII. János első, 1959. június 29-én kelt, *Ad Petri Cathedram* kezdetű enciklikája. Ebben a pápa burkoltan elítélte a kommunista tanokat, védelmébe vette a magántulajdont, és a közép-kelet-európai egyházakkal kapcsolatban továbbra is használta a XII. Pius által bevezetett „hallgató egyház” kifejezést. Feltűnt azonban a pápa békülékeny hangja: „Nem akarunk senkit megsérteni, sőt, ellenkezőleg: meg kívánunk bocsátani mindenkinek, kérve egyúttal Isten bocsánatát.”

A Kúria bíborosainak jó része – XII. Pius politikájával egyetértve – az egyházat érő támadások elítélését szorgalmazta,⁵⁰ és annyit el is értek, hogy János pápa a Szent Péter-bazilikában 1959. május 17-én mondott beszédében, a kínai helyzetet bírálva, külön megemlégtette a magyaror-

⁴⁹ Chenu 2009, 271kk. Vö. Fejérdy András, „Titkos püspökszentelés(ek) Magyarországon 1960 őszén”, in Bánkuti–Gyarmati 2010, 149–151.

⁵⁰ MOL XIX-A-21-d-004-9/1959.

szági egyházat ért sérelmeket: szóvá tette az internált püspökök, köztük Mindszenty bíboros ügyét, a püspökök egyházkormányzati szabadságának hiányát és a papképzés akadályozását. Kifogásolta, hogy az államhatalom a kiközösített papokat saját céljaira használja, és annak a félelmének adott hangot, hogy a hatalom olyasmit követel a főpásztoroktól, amit lelkiismeretük nem fogadhat el.⁵¹

Mindezek ellenére „XXIII. János a kiutat a magyar püspökökkel és rajtuk keresztül az állami vezetéssel való kapcsolatfelvételben látta. A pápa ezért az államtitkár útján már 1959. február 8-án expresszlevélben hívta meg a magyar püspököket római *ad limina*-látogatásra. A magyar kormány azonban [...] hosszas habozás után úgy döntött, hogy a püspökök utazása »nem időszerű«.”⁵² Azonban látjuk majd, hogy a zsinat első ülészakára mégis érkezett magyar püspöki delegáció.

Közben egy fontos esemény történt, amely megmagyarázza János pápa határozottabb nyitását a kommunista országok felé.

A „metzi egyezés”⁵³

A II. Vatikáni zsinatot meghirdető XXIII. János pápa szíven viselte a katolikus egyház és a keleti egyházak közeledését, és azt óhajtotta, hogy

⁵¹ AAS 51 (1959) 421.

⁵² Fejérdy András, i. m., 151–152.

⁵³ Lásd Stehle 1993, 286–287.; Chenaux 2009, 254–262. Ez utóbbi lényegében megegyezik Andrea Tornielli tájékoztatójával, *Paolo VI*, Mondadori, 2009, 302–304. (a továbbiakban Tornielli 2009) – Két évvel később jelent meg olasz fordításban Jean Madiran (szenvélyesen konzervatív) francia katolikus újságíró könyve: *„L'accordo di Metz” tra Cremlino e Vaticano*. Vö. *Vatican Insider: Il comunismo assente dal Concilio Vaticano II*. Madiran általa korábban is közzétett dokumentumokat is közöl, lásd főleg 25–28., 34–39. Érdekes, hogy Chenaux nem hivatkozik sem Torniellire, sem Madiranra, mégis mindhárom szerző lényegében ugyanúgy tájékoztat. Összefoglalómban mindhármat szemmel tartom.

ezeknek az egyházaknak a küldöttei is vegyenek részt a zsinaton, beleértve főleg a „vasfüggöny” mögötti országok ortodox egyházainak küldötteit. Ennek megvalósítása súlyos problémákkal járt: milyen legyen a zsinat magatartása a kommunizmussal szemben? Milyen visszhangja lesz e küldöttek jelenlétének a súlyos üldözéseket szenvedő katolikusok szemében? Vajon az ortodox megfigyelők jelenléte nem teremt zavart a katolikusok körében, és nem gyengíti ellenállásukat és hűségüket az Egyházhoz?

A Keresztény Egységtitkárság vezetői, a jezsuita biblikus Augustin Bea bíboros, majd a holland Mgr Johannes Willebrands a Moszkvával való kapcsolatok felé a nyitás álláspontját képviselte. Felmerült a kérdés: vajon a Vatikán engedményeket tesz Moszkvának, azért, hogy orosz ortodox megfigyelők részt vehessenek a zsinaton? A zsinat archivált dokumentumai lehetővé teszik annak a folyamatnak rekonstruálását, amelynek eredményeként a Moszkvai Pátriarkátus két megfigyelője jelen volt a zsinaton.

A következő fontos mozzanat főszereplője Nikodim (Boris Georgijevics Rotov) érsek, Jaroslavl és Rosztov fiatal metropolitája, aki 1960 júniusában lett a Moszkvai Pátriarkátus külügyi részlegének vezetője. Most már az egyházpolitika révén elkezdődött a nyitás nyugat felé. Az első döntő lépés ebben az irányban az orosz ortodox egyház csatlakozása volt az Egyházak Világtanácsához az 1961 decemberében Új Delhiben megtartott III. Közgyűlésen. Valójában Moszkva szándéka először az volt, hogy megakadályozza nem katolikus megfigyelők részvételét a zsinaton. A pápaellenes vonal jutott érvényre a Rodoszon megtartott első pán-ortodox konferencián is 1961 szeptemberében, amikor létrejött Moszkva és Konstantinápoly ideiglenes kiengesztelődése.

Amikor Nikodim metropolita Párizsba érkezett, hogy részt vegyen az Ökumenikus Világtanács Végrehajtó Bizottságának ülésén, ez a nyugati útja alkalmat adott az első kapcsolatteremtésre Róma képviselőivel. Mgr Johannes Willebrands, az Egységtitkárság titkára, valamint Eugène Tisserant bíboros ebédre hívták meg Nikodimot Metzben, 1962. augusztus 18-án.

Nikodim érsek, az orosz egyház külügyi megbízottja és Tisserant bíboros metzi találkozóját Serge Bolshakoff orosz író szervezte meg. (A metzi találkozóról először Paul Joseph Schmitt, akkori metzi püspök beszélt egy sajtókonferencián.) E találkozás alkalmával igyekeztek megtudni a Pátriárkátus nézetét a zsinatról. Üzenetet, hivatalos meghívót készítettek elő, amelyet később Mgr Willebrands vitt el Moszkvába, hogy a pátriárkátus megfigyelőket küldjön a zsinatra. Nikodim feltétele az volt, hogy a zsinat ne foglalkozzék politikával (értsd: a kommunizmussal). Moszkva a döntés előtt részletesebb információt kívánt a Vatikántól. Ezért Nikodim meghívta Mgr Willebrandsot Moszkvába.⁵⁴ Az Egységtitkárság titkárának 1962. szeptember 27. és október 2. közötti moszkvai útja eredményesnek bizonyult. A pátriárkát megnyugtatta arra nézvést, hogyan tárgyal a zsinat a kommunizmusról. Willebrands ugyan nem tett *formális ígéretet* Nikodimnak, de ezt nem is kérte a metropolita.⁵⁵ Amikor nem sokkal utána az Egységtitkárság Alekszij pátriárkához fordulva XXIII. János pápa nevében megfigyelőket hívott, igenlő választ kapott. Alekszij pátriárka, a Szent Szinódust meghallgatva, a Leningrádi Egyházi Akadémia professzorát, Vitalij Borovoj protopresbitert/protoierejt és a jeruzsálemi orosz Misszió helyettes vezetőjét, Vladimir Kotliarov archimandritát jelölte ki megfigyelőnek.⁵⁶

A francia kommunisták lapja, a *France Nouvelle* 1963. január 16–22-i számában hírt adott arról, hogy a katolikus egyház, lemondva a „durva antikommunizmusról”, megegyezett az orosz ortodox egyházzal: a zsinaton „nem lesz direkt támadás a kommunista rendszer ellen”. A *La Croix* című katolikus napilap 1963. február 15-én szintén megemlékezett arról, hogy garanciát adtak (az oroszoknak), hogy a zsinat nem foglalkozik po-

⁵⁴ Chenaux 2009, 256., a jegyzetben hivatkozás Willebrands Bea bíborosnak írt levelére.

⁵⁵ Chenaux 2009, 257., 2. jegyzet.

⁵⁶ Chenaux 2009, 257., 3. jegyzet, Willebrands levele Bea bíborosnak.

litikával. Mindezt kifejezetten megerősítette *Bernhard Häring* német teológus, aki a *Gaudium et spes* kezdetű konstitúciót szerkesztő bizottság helyettes koordinátora volt: „Biztosan tudtam, hogy János pápa megígérte a moszkvai kormányhatóságoknak, hogy a Zsinat nem ad ki semmilyen kommunizmust elítélő dokumentumot, hogy így lehetővé tegye az orosz ortodox egyház megfigyelőinek a részvételét.”⁵⁷

Fontos dokumentum található Tisserant bíboros archívumában: egy 1962. augusztus 22-i levél, amelyben a francia bíboros beszámol a Nikodimmal történt találkozóról a szervező Serge Bolshkoffnak. „Remélem, hogy a zsinat nem foglalkozik politikával, sem közvetlenül, sem közvetve.” Ez a levél mintegy „biztosíték”, és tükrözi a Rómából a moszkvai pátriárkátusnak küldött üzenetet.⁵⁸

A fent elmondottak (a „metzi egyezség” és következményei) megvilágítják a hátterét annak a ténynek (amelyről már fentebb szóltam), hogy – sok vita után – a zsinat végén (1965. december 7.) született *Gaudium et spes* kezdetű konstitúció az ateizmusról tárgyalva (19–21. pontok), nem nevezi meg a marxista–kommunista ateizmust, csak a 20. pont jegyzetében utal XI. Pius kommunizmust elítélő, *Divini Redemptoris* kezdetű enciklikájára.

XXIII. János utóda, VI. Pál is ismerhette elődje „ígéretét”, amikor 1965. november 15-én a *Gaudium et spes* kapcsán kifejezetten utalt János pápa 1962-es elkötelezettségére, hogy ti. nem ítélik el a kommunizmust.

⁵⁷ Tornielli 2009, 303.

⁵⁸ Vö. Andrea Riccardi, *II. János Pál és az ortodox egyház*, in *Giovanni Paolo II, La biografia (II. János Pál életrajza)*, Ed. San Paolo, Milano, 2011 (a továbbiakban Riccardi 2011), 397–402. (Itt a szerző megjegyzi: Nicodim metropolita 1978-ban halt meg I. János Pálnál tett látogatásakor.)

A *Gaudium et spes* (GS) konstitúció vitái⁵⁹

A II. Vatikáni zsinat szerint „az emberi nem ma történelmének új korszakát éli”. Szakemberek szerint az ateizmus a modern kor *egyik* fő jellemzője. *Jean Guitton* francia filozófus szerint két szóval jellemezhetjük korunkat: az ateizmus és az ökumenizmus korát éljük. Az ökumenizmust tágabb értelemben vesszük: nemcsak a keresztény egységtörekvésre utalunk, hanem az emberiség egységesülésére. (Teilhard de Chardin szerint „planetizáció”, ma ettől részben különböző globalizáció.⁶⁰)

Az Egyház és a mai világ kapcsolatával foglalkozó okmány (*Gaudium et spes*) leírja az ember helyzetét a modern világban (4–10.); a mély kulturális, gazdasági és társadalmi változásokat, amelyek kihatnak az emberek pszichológiai, erkölcsi és vallási életére. Visszaulva XXIII. János pápa *Pacem in terris* kezdetű körlevelére is, beszél az evangéliumi „*idők jeleiről*” (4.): „Az egyház kötelessége [...], hogy szüntelenül vizsgálja és az evangélium fényénél értelmezze az idők jeleit, e nélkül ugyanis nem adhatja meg minden egyes nemzedéknek a korszerű választ az örök emberi kérdésekre az e világi és a túlvilági élet értelméről és a kettőnek egymással való összefüggéséről.”

Az idők jeleinek kutatása három szinten történik:

1. Helyzetfelmérés: a tények és a jelenségek (vallás) szociológiai feltárása.

2. A hit fényében értékelni kell a „jeleket”, a jelenségek jelzéseit, és azt kell keresni, mit üzen Isten általuk. Itt már irányt mutat az egyház szociális tanítása, amely az erkölcssteológia keretébe tartozik.

⁵⁹ A *Gaudium et spes* geneziséről lásd szócikkemet a *Magyar Katolikus Lexikon*ban. Magyar Katolikus Lexikon > G > *Gaudium et spes* – Itt csak a végleges szöveg témánkba vágó főbb gondolatait foglalom össze.

⁶⁰ Vö. Szabó Ferenc, *Keresztények az ezredfordulón*, Távlatok, Budapest, 2001, 7–9, 379–394. (a továbbiakban: Szabó Ferenc 2001)

3. Végül kifejezetten a teológia szintjén mozgunk, amikor Krisztus fényében, az üdvösségtörténet távlatában szemléljük az eseményeket, jeleket.

Később a GS három pontban (19–21.) foglalkozik a *modern ateizmussal*, amelyet „korunk legsúlyosabb tényei közé” sorol, de nem tartja az idők jelének. Ismerteti az ateizmus fajtáit és gyökereit, foglalkozik az ateista rendszerekkel, és felveti a kérdést, vajon milyen legyen az egyház magatartása az ateizmussal szemben. Külön nem nevezi meg a marxista–kommunista ateista rendszert, de a szövegösszefüggésből és a lábjegyzetekből világos, hogy erre is céloz. Csak a lábjegyzetben van utalás XI. Pius *Divini Redemptoris* (DR) kezdetű, 1937-es enciklikájára, amely keményen elítélte az ateista kommunizmust.⁶¹

„Az egyház, hűségesen Istenhez és az emberhez, nem tehet mást, mint hogy fájdalommal, de teljes határozottsággal elítélje, miként korábban is tette, ezeket az ártalmas tanításokat és cselekedeteket [...]. Igyekszik azonban megérteni az istentagadásnak az ateista gondolatvilág mélyén rejlő okait...” „Az ateizmus gyógyszerét a helyesen előadott tanítástól s az egyház és tagjainak kifogástalan életétől kell várnunk. Az egyház feladata ugyanis, hogy a Szentlélek vezetésével szüntelenül megújulva és megtisztulva megjelenítse és láthatóvá tegye az Atyaistent és az ő megtestesült Fiát. [A GS itt visszautal a *Lumen gentium* (LG) fontos 8. pontjára, ahol az egyház isteni és emberi arcáról, a szent és bűnös tagokból álló közösségről, a bűnbánat útját járó és állandóan megújulásra szoruló gyülekezetéről van szó.] Ez elsősorban az élő és érett hit tanúságtételével érhető el...” „Az egyház, jóllehet teljesen elutasítja az ateizmust, őszintén vallja, hogy minden embernek, hívőknek és nem hívőknek egyaránt együtt kell működniük e világ helyes építésében, melyben közösen élnek, ami természetesen lehetetlen őszinte és okos párbeszéd nélkül.” (GS 21.)

⁶¹ Vö. A „metzi egyezés” című részt.

A zsinat nem sorolta „az idők jelei” közé az ateizmust, viszont a szekularizálódást igen. Amikor a földi dolgok jogos autonómiájáról beszél a konstitúció (36.), világosan megkülönbözteti a kettőt. A szekularizálódás (a latin *saeculum*, ’világ’ szóból) a modernség egyik jellemzője: az ember elfordul a „túlvilágtól” és a föld felé fordul, követeli az evilági valóságok (tudomány, kultúra, politika) autonómiáját, önállóságát. És ezt az Egyház is elismeri, hiszen a teremtet világnak megvannak a saját törvényei. Isten nem része a világnak és nem „nyúl bele” a világfolyamatba: a transzcendens okság a másodlagos okokon keresztül hat. Isten, aki létet ad, felfokozza az ember és a teremtet dolgok tevékenységét, de nem mellettük vagy helyettük cselekszik. (Teilhard de Chardin híres elve szerint: „*Dieu fait se faire les choses.*” [Isten cselekvőkké teszi a dolgokat, természetesen az embert is.]) Pozitív mozzanat tehát az ateizmus felé vezető elvilágiasodásban az, hogy megtisztítja az embereket a mágikus, babonás szemlélettől, megtisztíthatja a hívők hitét is a torz Isten-képektől. De ha a szekularizálódás szekularizmusná, vagyis a teremtet Istent tagadó teljes evilágisággá lesz, akkor az Egyház elveti azt, hiszen az Istenhez rendelt embert egydimenzióssá fokozza le. Az Egyház szociális tanításának is sarkpontja az emberi személy transzcendens hivatása. Láttuk: az *istenellenes humanizmus* embertelenné válik, ha mindvégig következetes.

Mivel az élő emberrel, azzal is, aki nem hívőnek vallja magát, mindig lehetséges a párbeszéd, a zsinat úgy vélte: éppen az emberről és annak hivatásáról szólhat a *dialogus kezdeti szakasza*. – Az ember méltóságának alapja az a tény, hogy Isten a saját képmására teremtette, hogy képes megismerni és szeretni Teremtőjét, és hogy Jézus Krisztusban örök, isteni életre hivatott. A GS is a Biblia első lapjaira hivatkozva jelzi az ember hármass vonatkozását: 1. *Istentől származik*: és mivel *imago Dei*, Isten képmása, azért szellem, értelemmel és szabadsággal rendelkezik, és ezért *capax Dei*, képes Istent megismerni és szeretni; 2. a test-lélek lényegi egysége, az ember *társas* lény: mint személy egyszeri és egyedülálló, de mégsem zárt

létező, hanem nyitott mások, más személyek és a legfőbb Másik, Isten felé. (Ez a kölcsönös nyitottság és kommunikáció a keresztény perszonalizmus alaptétele); 3. Isten a *természetet*, a teremtet világot az ember lába alá vetette; minden az emberért van, aki a teremtet befejezve, humanizálva bontakoztatja ki személyiségét, készíti elő a világot és önmagát a végső átalakulásra, amelyet Isten Lelke visz véghez.

A nem hívőkkel (és más vallások képviselőivel) folytatott párbeszéd *krisztológiai alapját* a zsinati atyák a fontos 22. pontban fogalmazták meg, amely Krisztust, az új embert mutatja be, akinek fényében az ember misztériuma is megvilágosodik. Hosszabban idézzük ezt a lényeges tanítást: Krisztus „a láthatatlan Isten képmása (Kol 1,15), ő a tökéletes ember [...]. Ő, az Isten Fia, valamiképpen minden emberrel egyesült, amikor testté lett. [...] A keresztény ember – ez magától értetődik – kénytelen, sőt köteles is, sok gyötrődés közepette küzdeni a rossz ellen, de reményből merített erővel a föltámadás felé menetel, hiszen a húsvéti misztériumban részesedett, és Krisztus misztériumához hasonul. *Mindez azonban nemcsak a keresztény hívőre vonatkozik, hanem minden jó szándékú emberre is, akinek szívében láthatatlan módon működik a kegyelem (vö. LG 16.). Mivel Krisztus mindenkiért meghalt (vö. Róm 8,32), és mivel az embernek valójában csak egy végső hivatása van, mégpedig az isteni, vallanunk kell: a Szentlélek mindenkinél módot ad arra – Isten tudja, miképpen –, hogy a húsvét titkában részesedjék.*” Ez az általam kiemelt krisztológiai tanítás óriási horderejű (Karl Rahner a zsinat egyik legfontosabb tételének tartotta). Ez alapozza meg teológiailag a zsinat által javasolt és sürgetett egyetemes párbeszédet: az üdvösségre szóló egyetemes meghívás és az evangelizálás, a más vallásokkal, más keresztényekkel és a nem hívőkkel folytatott *párbeszéd*, az evilági valóságok értéke e teológiai távlat fényében tárul fel.

Két kommentár: Giulio Girardi és Jean-Yves Calvez⁶²

Giulio Girardi olasz szalézi pap, a keresztény–marxista párbeszéd lelkes híve, „az Egyház és az ateista humanizmus viszonyát” tárgyalva hangsúlyozza a GS nyitottságát; annak antropológiája az egész konstitúció középpontjában áll (DS 1). A zsinat szerint az ateizmus problémája végső elemzésben nem más, mint az ember problémája (vö. GS 10.). Hivatkozva XXIII. János zsinatot megnyitó beszédére, valamint VI. Pál *Eccelesiam suam* kezdetű enciklikájára, Girardi kiemeli, hogy a zsinat az ateizmussal szemben új álláspontot képvisel az ember és Isten viszonyát, és ennek megfelelően a vallási értékek és a profán értékek viszonyát illetően. VI. Pál is a zsinatot bezáró beszédében hangsúlyozta, hogy e zsinat munkáit főleg az embernek szentelte, és jórészt az emberi és evilági értékekre irányította a figyelmet. *Az ateizmust is főleg, mint humanizmust vette tekintetbe* – hangsúlyozza Girardi.

Következik az ateizmusról szóló pontok (9–21.) részletes elemzése: az ateizmus eredete, formái stb. A GS 20. az ateista rendszerekről szól. „A mai ateizmus formái közül nem hagyható figyelmen kívül az sem, amely az emberi fölszabadulást elsősorban a gazdasági és társadalmi fölszabadulástól várja, s hangoztatja, hogy a vallás természeténél fogva állja útját ennek a fölszabadulásnak. [...] Ahol ennek a fölfogásnak hívei hatalomra jutnak, hevesen támadják a vallást, az ateizmust pedig, kivált az ifjúság nevelésében, a közhatalom rendelkezésére álló eszközök alkalmazásával⁶³ terjesztik.” Következik a 21. pont: „Az Egyház hűségesen Istenhez

⁶² A GS konstitúció kérdéses pontjainak értelmezéséhez lásd Jules Girardi SDB, „L’Église face à l’humanisme athée”, in *Vatican II*, Cerf, Paris, 1967, 329–384. (a továbbiakban Jules Girardi 1967); J.-Y. Calvez SJ, „Le marxisme au concile”, in *Le deuxième Concile du Vatican II*, Rome, 1989, 689–702. (a továbbiakban Calvez 1989); ugyanebben a kötetben még Paul Paupard, „Le Concile, l’athéisme et l’incroyance”, 702–724.

⁶³ Itt utalás szerepel a korábbi pápai enciklikákra: XI. Pius *Divini Redemptoris* (1937); XII. Pius

és az emberhez, nem tehet mást, mint hogy fájdalommal, de teljes határozottsággal elítélje, miként korábban is tette, ezeket az ártalmas tanításokat és cselekedeteket...”

Girardi megjegyzi: „Ezen a helyen érintve a marxizmus témáját, a zsinat el akarta kerülni még a gyanúját is annak, hogy politikai, gazdasági vagy szociális indokok sugallták álláspontját.” Egyes zsinati atyák ugyan azt akarták, hogy kifejezetten ítéljék el az ateista kommunizmust, a vallásszabadság megsértése miatt, de erősebb volt a dialógust kereső szándék.⁶⁴ Girardi nem tesz említést – talán még nem ismerte – a „metzi egyezség”-ről. Később hivatkozik⁶⁵ a *Lumen gentium* 16. és a *Gaudium et spes* 22., teológiai szempontból igen jelentős pontjaira, amelyek Isten egyetemes üdvözítő akaratát, és ezen belül a Krisztust, Istent saját hibájukon kívül nem ismerők morális felelősségét is érintik.

Jean-Yves Calvez SJ, a marxizmus egyik kiváló ismerője *A marxizmus a zsinaton* című tanulmányában⁶⁶ vázolja a hosszan vitatott XIII. szkéma, tehát az „Egyház és mai világ” viszonyával foglalkozó, leendő *Gaudium et spes* szövegének megszületését. Már 1964-ben több zsinati atya, hivatkozva VI. Pálra is, annak az óhajának adott hangot, hogy az okmányban kifejezetten tárgyaljanak az ateizmusról. Ez megtörténik a 19–21. pontban. A viták során, a zsinat vége felé, köröztek egy petíciót, amelyet 297 atya („konzervatívok”) írt alá, kérve, hogy a zsinat ítélje el az ateista kommunizmust. De mivel a beadvány a kijelölt határidő után érkezett a Titkársághoz, nem vették figyelembe.⁶⁷

Ad Apostolorum Principis (1958), XXIII. János *Mater et Magistra* (1961), VI. Pál *Ecclesiam suam* (1964).

⁶⁴ Girardi 1967, 351. és 371–373.; vö. GS 21., 28., 43., 62., 92.

⁶⁵ Girardi 1967, 373–374.

⁶⁶ Calvez 1989, 689–702.

⁶⁷ René Laurentin, *Bilan du Concile Vatican II: Histoire, textes, commentaires*, Paris, 1966, 165.

Akik az elítélés ellen voltak, hivatkoztak VI. Pálnak az ülésszak elején (szeptember 14-én) elmondott beszédére: „Azok felé intézzük szavunkat, akik előítéletekkel vannak a vallással szemben, vagy igazságtalanul ítélik meg az Egyházat, és ezért oly sok szenvedést okoznak neki: a Zsinat, ahelyett, hogy bárkit is elítélne, a jóindulat és a béke érzelmeit óhajtja kifejezni irányukban.” A november 23-án körözött röpcédulán vádolták a Titkárságot, amiért nem vette figyelembe a petíciót. Meg kell jegyeznünk, hogy időközben, október 18-án a marxista országokból kiűzött atyák csoportja nevében újabb petíciót intéztek a pápához. Végül úgy döntöttek, hogy az ateizmusról szóló pontnál *a jegyzet hivatkozik a korábbi elítélésekre*, amelyeket fentebb idéztünk.⁶⁸

Calvez ezután elemzi a *GS*-t, különösen az említett pontokat. Végül megállapítja: „A zsinat nem ment el a marxizmus által az Egyháznak szegezett kérdések mellett, figyelembe vette egyrészt világnézetét, amely kizárja a transzcendenciát, másrészt a társadalmi élet megszervezésére irányuló törekvését.” Nincs kizárva még az elítélés, legalábbis a leleplezés hangja sem. Így például a zsinati szöveg kijelenti: „le kell leplezni azoknak a tanoknak a tévedéseit, amelyek feláldozzák a személyek és csoportok alapvető jogait a termelés közösségi megszervezéséhez.” Igaz – fűzi hozzá Calvez –, a *marxizmus* szó sohasem jelenik meg a szövegben.⁶⁹ Tegyük hozzá: még kevésbé a kommunizmus. Ennyire fontos volt VI. Pálnak és a zsinati atyák többségének a dialógus a nem hívőkkel, az ateista marxistákkal és a kommunistákkal!

A II. Vatikáni zsinat új módon akarta megvalósítani kapcsolatát a Szovjetunióval. János pápa első szociális enciklikája, a *Mater et Magistra* (1961. május 15., a *Rerum novarum* 70. évfordulóján) már megvetette ennek az új, nyitott álláspontnak elméleti alapjait. Ahelyett, hogy hivatkozott volna a

⁶⁸ Calvez 1989, 692–694., hivatkozások Laurentin *Bilanjára*.

⁶⁹ Calvez 1989, 701–702.

Szent Officium vezetője, Alfredo Ottaviani bíboros kommunizmust elítélő dokumentumaira (1949 és 1959), az enciklika már kilátásba helyezte annak lehetőségét, hogy a katolikusok együttműködhetnek olyan emberekkel, akik nem az ő világnézetüket vallják. Két évvel később pedig (1963. április 11.) *Pacem in terris* kezdetű enciklikájával János pápa még továbbment, amikor megkülönböztette a vallással és az erkölccsel kapcsolatos téves ideológiákat, merev eszmerendszereket a változó történelmi mozgalmaktól.

6. KERESZTÉNY–MARXISTA PÁRBESZÉD⁷⁰

Az Ostpolitik kezdete a zsinati nyitáshoz, elméleti megalapozása a keresztény–marxista párbeszédre nyúlik vissza. Ezért tárgyalnunk kell erről a kérdésről; mindenekelőtt megkülönböztetve – XXIII. János nyomán – a merev ateista rendszereket a változó politikai mozgalmaktól, illetve az ateista ideológiákat a nem hívő emberektől. A mostani kérdésnél: megkülönböztetni az *elméleti marxizmust* (a marxi közgazdaságtant, történelmi materializmust és ateizmust) és a kommunista rezsimnek politikai ateizmusát, vallást, egyházakat elnyomó *gyakorlatát*. A hatvanas években a Paulus-Gesellschaft által szervezett keresztény–marxista párbeszéd szereplői az előbbi megkülönböztetésre, a pápák és a zsinat „nyitására”, valamint a marxizmus

⁷⁰ Jean-Yves Calvez SJ, *La Pensée de Karl Marx*, Seuil, Paris, 1956; Gaston Fessard SJ, *Le dialogue catholique-communista est-il possible?* Grasset, Paris, 1937; uő, *Chrétiens marxistes et théologie de la libération*, Paris, 1978; uő, *Église de France prends garde de perdre la Foi!* Paris, 1979; J. Girardi, *Marxisme et christianisme*, Desclée, Paris, 1968; *Gespräche der Paulus-Gesellschaft*: Erich Kellner (Hg.), *Christentum und Marxismus-heute*, I–II. Europa Verlag, Wien, 1966; *Schöpfung und Freiheit in einem humanen Gesellschaft*, Marienbader Protokolle, Europa Verlag, Wien, 1969; Szabó Ferenc SJ, „Marxizmus és kereszténység”, in *Lélekben és igazságban*, Róma, 1986, 127–145. (a továbbiakban Szabó Ferenc 1986); Lukács József, *Igent mondani az emberre!* Magvető, Budapest, 1973.

újraértékelésére hivatkoztak. Kezdetben hasznosnak tűnt ez a párbeszéd, de csakhamar világossá vált, hogy az elnyomó kommunista rendszer gyakorlata megkérdőjelezte, sőt 1968 után elfojtotta ezt a kezdeményezést.

Ezért a következő kérdésünk majd így hangzik: „Lehetséges-e a párbeszéd és főleg az együttműködés az *ateista kommunizmussal*?”

A nyolcvanas években, *Karl Marx* (1818–1883) halálának centenáriuma körül tanulmányok láttak napvilágot arról, hogy a marxizmus bizonyos elemei még jelen vannak a világhelyzetben, ideológiákban és politikai gyakorlatokban. Bizonyos jelszavak jelzik ezt a jelenséget, az értékítéleteket. „Marx meghalt!” „Nem Marx halt meg, hanem a marxizmus.” „Manapság nem Marx személye bővíti el a tömegeket, hanem Marx műve, a korabeli polgári társadalom kritikájának igazsága.” „Marxnál nem az ateizmus a lényeges, hanem a humanizmus.” Ezt az álláspontot képviselte Lukács József az „enyhülés” időszakában, a zsinat után kibontakozó marxista–keresztény párbeszéd egyik hazai képviselője.⁷¹

Jean-Yves Calvez SJ, az egyik leghíresebb Marx-monográfia szerzője, szintén Marx halálának centenáriumára jelentős tanulmányt közölt a francia jezsuiták folyóiratában.⁷² Előbb megállapítja, hogy Marx és a marxizmus az elmúlt száz év során pozitív befolyást is gyakorolt a világ folyására: például a munkásosztály helyzetének javulása a marxizmusra támaszkodó mozgalmaknak is köszönhető. Ugyanakkor szembeötlő a negatív hatás is: a kapitalista kizsákmányolás ellen küzdve megakadályozta a politikai, szakszervezeti szabadság kibontakozását, és a sztálinizmus idején olyan rendszerhez vezetett, amelyet leleplezett Szolzszenyicin *A Gulág-szigetcsoporthan*. Jórészt Marx felelős azért, hogy a gazdasági-társadalmi helyzet egyes országokban az államkapitalizmussal váltotta fel a magánkapitalizmust. Marx–Engels–Lenin valláskritikája és a marx

⁷¹ Erről lásd vele folytatott vitámat: Szabó Ferenc 1980, 117–137.

⁷² *Etudes*, juillet-août 1983.

ateizmus a kommunista országokban elfojtja a vallásszabadságot, az ateizmust, az államideológiát terjesztik az iskolákban és minden módon, még ha egyes országokban, például Olaszországban egyes kommunisták (például Enrico Berlinguer) elhatárolják is magukat a keleti modellektől a párttagok kötelező ateizmusát illetően.

Calvez idézett tanulmányában még hangsúlyozza: Marx semmit sem felejtett el, vagy áldozott fel fiatalkori írásaiból, ateizmusából, illetve emberfelfogásából. Marxnál megtaláljuk egy bizonyos humanizmus jeleit, de ez *ateista humanizmus*. Törekény és bizonytalan humanizmus, mivel naturalista, determinista vagy materialista világfelfogás egészébe illeszkedik be, tehát az emberi személyről és szabadságáról, a történelemről és annak végső értelméről nem ad teljes képet.⁷³

A zsinat után tehát elkezdődött a *keresztény–marxista párbeszéd*, amelyet a König bíboros által vezetett Nem-hívők Vatikáni titkársága is szorgalmazott, és a *Paulus-Gesellschaft* égisze alatt bontakozott ki.⁷⁴

A keresztény teológusok egy része, mint Karl Rahner, Yves Congar vagy a protestáns Jürgen Moltmann a keresztény történelemszemléletet és ezen belül a *reménység teológiáját* fejtették ki.⁷⁵

A protestáns *Jürgen Moltmann* az ezoterikus marxizmust valló *Ernst Bloch* kihívásaira igyekezett keresztény választ adni 1966-os *Theologie der Hoffnung* című munkájában. Ernst Bloch körül a tízes évek elején Heidelbergben sajtósági filozófuskör alakult ki (hozzájuk tartozott a fiatal „misztikus” Lukács György is!). Bloch már 1918-ban, *Az utópia szelleme*

⁷³ A történelem értelméről lásd két ateista, Lukács György és J.-P. Sartre vitáját *Mai írók és gondolkodók* című könyvemben (Louvain 1965, 189–206.).

⁷⁴ Nevesebb szereplők: *Chimsee/München*: J.-Y. Calvez SJ, D. Dubarle OP, R. Garaudy, K. Rahner SJ, J.-B. Metz, M. Reding, G. Wetter SJ – *Marienbad*: R. Garaudy, J. Lukács, J. Hromadka, Y. Congar OP, J. Moltmann, W. Hollitscher, H. Fries, M. Machovec, V. Miano, J. Girardi.

⁷⁵ Lásd Szabó Ferenc, „Emberi jövő és keresztény reménység”, in Szabó Ferenc 1980, 138–150. (Itt további irodalom.)

című könyvében felvetette a reménység alapgondolatát. 1938/39-ben pedig megírta *Das Prinzip Hoffnung* (*A reménység-elv*) című monográfiáját, amely először (két kötetben) 1954/55-ben jelent meg. Bloch a fiatal „hegeliánus” Marxtól, a zsidó messianizmusból és a kereszténységből átvett bizonyos elemeket ötvözi ebben a munkájában. Túlhalad a klasszikus marxista valláskritikán, ti., hogy „a vallás a nép ópiuma”. A fiatal Marx-tól átveszi azt a gondolatot – amelyet például Garaudy vagy Lukács József is hangoztatott –, hogy a vallás a valódi nyomor kifejezése, de tiltakozás is a nyomor ellen. Bloch hangsúlyozza, hogy „ahol reménység van, ott vallás van”. A keresztény eszkatológiából is átvesz elemeket, de ahogyan Moltmann megmutatja: Ez a „*Meta-Religion*”, „*pótvallás*” ambivalens az emberi jövőről alkotott felfogásában. A jelen és a remélt jövő közötti feszültség kétségtelen: az eljövendő „*homo absconditus*”, a beteljesült jövő „rejtett” kiteljesedett embere a jelenlegi ember „Istene”. (Bloch módosítja Feuerbach gondolatát: „*homo homini deus*”). De hogyan érkezik el a „sikerült identitás hazája”? Vég nélküli fejlődés elé nézünk, avagy elvonatkoztatunk a reális történelemtől, és megelégszünk bizonyos „szocialista sikerekkel”? Mi élteti az emberi reménységet, mi lendíti előre az embert a cselekvésben? – veti fel az alapvető kérdést Moltmann. A keresztény teológus kimutatja, hogy a „reménység-elv” szükségszerűen önmagát tagadja, hacsak – a keresztény reménységet követve – nem fogadja el az élő Istent és az abszolút, mindent újjáteremtő Jövőt, amelybe a meghalt és feltámadt Krisztus már belépett. A keresztény reménység alapja Isten hűsége ígéreteihez, aki „életre kelti a holtakat és létre hívja a nem létezőket” (Róm 4,17). De ez az Isten a „reménység Istene” (Róm 15,13), nem pedig Bloch „remény-istene”, „*Deus Spes*”.

Karl Rahner szerepléséről

Életműve jó ismerője, *Karl Lehmann* bíboros a következőket írta róla: „Münsterben [...] még behatóbban szállt vitába tanítványának és barátjának, Johann Baptist Metznek »politikai teológiájával«. Így került sor – a késői hatvanas és a korai hetvenes évek evilági (társadalmi/történelmi) eseményeinek ösztönzésére is – többek között a következő témákkal való elmélyült és ismételt foglalkozásra: párbeszéd és tolerancia a pluralista társadalomban, ideológia és az Egyház társadalomkritikai funkciói, vita az ateizmussal-marxizmussal. A politikai kultúra előmozdítását szolgáló sok kezdeményezés rejlik a későbbi évek számos cikkében és interjújában.”⁷⁶

Rahner nem félt attól, hogy kihívóan ’beleártsa magát’ Egyház és társadalom köztes földjén fekvő alapvető problémákba, mint például egyház–zsidóság–nemzetiszocializmus, „elévülési határidők”, békefeladat, atomfegyverek vagy a forradalom teológiája. „Politika és vallás, minden alapvető különbözőségük mellett, Karl Rahner számára egyre inkább a maguk nehezen feloldható egységében és kölcsönös függőségében mutatkoztak. Rahner mindig, mindenki számára újabb szabad kifutókat igyekezett találni, amelyekben az emberek képessé válnak és képesek maradnak valószínűságon szabad döntésre.”⁷⁷

Karl Rahner teológiáját méltatva *Vass György SJ* a következőket írja: Az emberről és társadalmi helyzetről eszmélődve „a hatvanas években többször szerepel a nyugatnémet Paulus-Gesellschaft gyűlésein, ahol elsősorban természettudósokkal lép dialógusba. Állásfoglalása a fejlődélmélet mellett nyomot hagy eddigi teológiájának alap gondolatában. Krisztus istenemberi mivoltát beilleszti fejlődő univerzumunkba, és ennek szemszögéből fejt ki az emberi szellem létrejöttét. Tétele a *Hominisation*

⁷⁶ www.tavlatok.hu/64kultura.htm – az eredeti cikk in *Stimmen der Zeit* 222 (2004).

⁷⁷ In *Távlatok* 64.

című dolgozatában merészen alkalmazza az emberi szellem transzcendenciáját [önfelülmúlását] magára a természetre, amely Istent és Krisztust célzó dinamikájában felülmúlja önmagát. Ezzel a »lélek« és »szellem« fogalma új perspektívát ölt. Ennek az emberszemléletnek alapján foglalt állást az akkor még gyerekcipőben járó génmanipuláció ellen. [...] A Paulus-Gesellschaft körében találkozunk a marxista ideológia prófétai, utópisztikus tételével. Amíg Marx proletárforradalma immanens beteljesülést hirdet a természet és az ember végleges harmóniájában, addig Rahner az emberi fejlődés célját, saját szavaival, az »abszolút Jövőbe« helyezi, tehát az Isten Misztériumába. A transzcendencia vertikális tengelye átbillen a horizontális, történelmi jövőbe. Ugyanakkor azonban az »abszolút Jövőben« elrejtett Isten már nem annyira a teljes lét Forrása, hanem a feloldhatatlan Misztérium. Ennek a Misztériumnak rejtékébe hatol be az ember, amely életében tudatosan, vagy éppen nem is sejtve, mindig ezt a titokzatos Valóságot kereste.”⁷⁸

Egyes katolikusok, mint például a Rahner-tanítvány *Johann Baptist Metz* vagy az olasz szalézi *Giulio Girardi*, a Paulus-Gesellschaft által szervezett dialógus-konferenciák egyik főszereplője, inkább a gyakorlat, a politika, a felszabadítás, valamint a békéért való együttműködést hangsúlyozták.

Az 1968-as csehszlovákiai események hatására, a „prágai tavasz” eltiprása után megfeneklett a keresztény–marxista dialógus. Világossá vált, hogy elméletben létezik egyes „baloldali” gondolkodóknál a marxizmus mint humanizmus, de a „létező szocializmusokban”, a pártállamokban továbbra is a szabadságot elfojtó diktatúra az úr. A véres valósággal akkor kerültek szembe nyíltan nemcsak a párbeszéddel kísérletezők, hanem még a kommunistákkal való együttműködést is sürgetők, amikor leomlott a Berlini Fal, és megbukott a bolsevizmus.

⁷⁸ Uo.

A kommunista rendszer bukása (1989) után átalakult a helyzet Közép- és Kelet-Európában is. De ezekben a volt kommunista országokban, Magyarországon is, a közel félévszázados ateista berendezkedés, nevelés, az egyházi élet elnyomása következtében némileg eltér helyzet a „nyugati” elméleti ateizmustól és társadalmi szekularizmustól. Mára már eltűnt a harcos politikai ateizmus, de a gyakorlati materializmus egyre jobban hódít: az emberek „megvannak” Isten nélkül. Az újabb nemzedék jó része már nem kapott vallásos nevelést. Tény tehát, hogy Nyugat- és Kelet-Közép-Európában egyre terjed az ateizmus, amivel az egyháznak szembe kell néznie.

Corollárium: Kései kísérlet Budapesten (1986)⁷⁹

A Magyar Tudományos Akadémia és a Nem Hívők Titkársága 1986. október 8–10. között marxista–keresztény szimpóziumot szervezett Budapesten. 13 országból 15-15 filozófus-teológus és más kutató vett részt a *Társadalom és etikai értékek* témakörben rendezett eszmeeszerén. A megnyitón vatikáni részről *Paul Poupard* bíboros, akkor a Nem Hívők Titkárságának elnöke, jelölte meg a keresztény–marxista párbeszédhez szükséges légkör követelményét, nevezetesen a vallásszabadságot, magyar részről pedig *Berend T. Iván*, az MTA elnöke, valamint *Lukács József*, a Filozófiai Intézet igazgatója szólt azokról a területekről, ahol hívők és nem hívők együttműködhetnek: az apátia, a közömbösség, az élvhajászat elleni küzdelemben.

Személyes hozzájárulásom: a szlovén Franz Rodé (napjainkban bíboros), akkor Poupard bíboros titkára és több beszédének előkészítője, megkért engem,

⁷⁹ Vö. Szabó Ferenc SJ, „Katolikus–marxista szimpozion Budapesten”, in *Katolikus Szemle* 1986/4, 378–379.

vázoljam fel azokat a témákat, amelyekről jó lenne beszélnie a bíborosnak Budapesten. Rodével jó kapcsolatban voltam, tudta, hogy mint vatikáni rádiós jól ismerem a magyar helyzetet. Örömmel állapítottam meg, hogy Poupard bíboros beszéde lényegében az én vázlatomat dolgozta ki.

A nemzetközi sajtó felfigyelt arra, hogy a szimpózium második napján Kádár János a Parlamentben 80 perces magánbeszélgetést folytatott *Franz König* bíborossal, a Nem Hívők Titkársága volt elnökével, az *Ostpolitik* jeles képviselőjével, aki a szimpózium védnökségi tagjai között foglalt helyet. A Vatikánt képviselte még – az elhunyt Lékai László bíboros helyett – *Paskai László* érsek, a Magyar Püspöki Kar elnöke.

Bár marxista részről az előzetes sajtótájékoztatón hangoztatták, hogy nincs szó „taktikai párbeszédéről”, sok keresztény kritikusan állapította meg: az ateizmus államideológia, az egyházat különféleképpen korlátozzák szabad működésében, így a csúcson, a zárt ajtók mögött, akadémiai szinten folytatott eszmecsere csak taktikai szemfényvesztés.

A szimpózium *zárómérlegét*, a Nem Hívők Titkársága közleményét Poupard bíboros olvasta fel Budapesten 1986. október 10-én. Előbb a kollokvium *eredményeit* emelte ki: a marxista előadók etikai kérdésekről tárgyalva sokat merítettek a klasszikus filozófusokból, Arisztotelésztől Kantig, és rokonszenvvel emlegettek olyan katolikus gondolkodókat, mint Maritain és Mounier. Marx eszmevilágából a humanista szempontokat emelték ki. Egyes marxisták a személyről mint legfőbb jóról beszéltek, árnyaltan szóltak az igazságosság problémáiról. Voltak olyanok, akik megjegyezték: a tudomány önmagában nem oldja meg az emberi problémát.

De a közlemény rámutatott a *párbeszéd korlátaira* is: a katolikusok aggodalommal hallották az etikai értékek viszonylagosságáról szóló marxista kijelentéseket, hiszen a hívők szerint az etikai rend feltétlen és egyetemes érvényű. El kell mélyíteni a három nap során érintett problémákat, meg kell alapozni az állított értékeket. Néhány kérdésben egyetértettek keresztények és marxisták (például a kínzás és a faji megkülönböztetés

kizárásában). Alapvető feltétel a párbeszéd igazsága és hihetősége szempontjából a mindkét fél számára egyenlő esélyt adó *vallásszabadság* tényleges biztosítása. Poupard bíboros hivatkozott II. János Pál kijelentésére: „A vallásszabadság minden más szabadság tesztje.” A Titkárság számára lényeges, hogy a keresztény–marxista párbeszéd ne korlátozódjék akadémikusok közötti eszmecserére, hanem terjedjen ki a társadalom minden tagjára. A hívőknek ugyanolyan esélyeket kell biztosítani, mint a marxista világnézetűeknek.

Késői folytatás

Idekapcsolódik az a háromnapos konferencia, amelyet *húsz évvel később*, 2006 decemberében rendezett a Magyar Tudományos Akadémia és a Kultúra Pápai Tanácsa.⁸⁰ A következő kérdésekkel foglalkoztak: Mit jelent átalakuló világunkban Európa mint politikai, kulturális, társadalmi jelenség? Hol ütközik erkölcsi korlátokba az emberi tudás és tudomány? Miként vesznek részt az egyházak az európai kulturális párbeszédben?

A nyitóelőadásokat *Sólyom László* köztársasági elnök, *Paul Poupard* bíboros, most a Kultúra Pápai Tanácsának elnöke és *Vizi E. Szilveszter*, az MTA elnöke tartotta. XVI. Benedek pápa ez alkalomból üzenetet küldött, amelyet Juliusz Janusz apostoli nuncius olvasott fel.

A konferenciát megelőző sajtótájékoztatón Vizi E. Szilveszter emlékeztetett a húsz évvel ezelőtti (előbb ismertetett) *Társadalom és etikai kérdések* témában rendezett konferenciára. Akkor a keresztény és a marxista világnézet vitájáról, párbeszédéről volt szó – két nagyhatalom árnyékában. Ma a világ megváltozott: már nem két társadalmi rendszer áll szemben egymással – most a globalizáció és Európa jövője a kérdés – hangoztatta az

⁸⁰ Vö. *Magyar Kurír* 2006, 12, 14.

MTA elnöke. A húsz évvel ezelőtti konferencián részt vevő Paul Poupard bíboros most is kiemelte: a kérdés továbbra is az, hogy az etika milyen értékrenden alapul, és hogyan oszthatjuk meg egymással értékeinket. *Erdő Péter* a sajtókonferencián azt hangsúlyozta, hogy erkölcsi értékekre nemcsak Európának van szüksége, hiszen ezek egyetemes értékek: az emberről magáról, tehát antropológiai kérdésekről van szó. A jogalkotás szintjén például felmerül a kérdés: milyen erkölcsi alapon hoznak törvényeket?

A sajtótájékoztatót követően Vizi E. Szilveszter kitüntetést adott át Paul Poupard bíborosnak a hívők és nem hívők, a különböző kultúrák és világnézetek közötti párbeszéd terén kifejtett tevékenységéért.

7. AZ OSTPOLITIK KEZDETEI: XXIII. JÁNOS ÉS KÖNIG BÍBOROS⁸¹

A fenti háttérvázlat ismeretében jobban megértjük XXIII. János pápa „nyitását” a szovjet blokk felé, illetve a II. Vatikáni zsinat dialógusprogramját, amelyet – mint majd látjuk – VI. Pál pápa is folytatott, „küldöttjével”, Agostino Casaroli érsekkel, aki ennek gyakorlatát igyekezett megindokolni, kidolgozva az *Ostpolitik* világnézeti-politikai elméletét.

XXIII. János pápa és a zsinat nyitása részben a politikai világhelyzet változásával és benne a Szentszék nemzetközi politikájának fordulatával

⁸¹ Alberto Melloni (szerk.), *Il filo sottile, L'Ostpolitik vaticana di Agostino Casaroli*, Il Mulino, Bologna, 2006 (a továbbiakban Melloni 2006). Főleg ebben a kötetben A. Melloni tanulmánya, „A Szentszék nemzetközi politikája a hatvanas években”, in Melloni 2006, 3–47. Továbbá Barberini, „A vatikáni Ostpolitik kezdetei”, in Melloni 2006, 49–105. Barberini ezt még bővebben kidolgozta a közben elkészült kötetében: Giovanni Barberini, *L'Ostpolitik della Santa Sede, Un dialogo lungo e faticoso*, Il Mulino, Bologna, 2007, 53–75. (a továbbiakban Barberini 2007); Agostino Casaroli, *A türelem vértanúsága, A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*, Szent István Társulat, Budapest, 2001, II. fejezet (a továbbiakban *Emlékiratok* 2001); *König bíboros a 'keleti politikáról'*, András Imre SJ interjúja 1991-ben a bécsi bíborossal in *Távlatok* 1995/5 (25), 688–695., vö. rövidített változatát: *Új Ember* 1991, január 27.

magyarázható.⁸² A második világháború után kialakult két politikai tömb, az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti feszültség, a fokozódó hidegháború a csúcsára ért 1962-ben a kubai rakétaválsággal. Ismeretes, hogy a Szovjetunió titokban nukleáris töltetek befogadására alkalmas rakétákat telepített a karib-tengeri szigetre. J. F. Kennedy azonnal tengeri blokádöt vont Kuba köré, és kijelentette, hogy egy Kubából induló rakétatámadás esetén válaszcsapást mér a Szovjetunióra. Kennedy ultimátumára Hruscsov meghátrált, így elkerülték a nukleáris világháborút. Végül is a Kuba felé tartó szovjet hajók visszafordultak, nem sértve meg az USA felségterületeit. 1962. október 28-án Hruscsov leszereltette a kubai rakétákat, az amerikaiak pedig megszüntették törökországi rakétabázisukat.

Megjegyzem: a profán történetírás a legtöbbször megfélemez arról, hogy a béke helyreállításában, majd a következő „olvadás” létrejöttében döntő szerepe volt XXIII. János pápának. Roncalli pápa békeközvetítésének és a katolikus Kennedy elnök okosságának köszönhető, hogy elkerülték a tragédiát. XXIII. János pápa a békés megegyezést kérve levelet küldött Hruscsovnak, amelyet közzétett a *Pravda*. A pápa 1962. október 25-én a Vatikáni Rádióon keresztül felhívást intézett a világ népeihez a világbéke érdekében, amelyet rögtön szétsugároztak a világ rádió- és televízióállomásai.

A Vatikán nemzetközi politikája megváltozott. A két nagyhatalomtól egyenlő távolságban helyezkedett el, a béke megőrzésén munkálkodott. Láttuk már, hogy XII. Pius *anti*-politikáját, határozott kommunizmusellenességét XXIII. János, majd VI. Pál és a II. Vatikáni zsinat párbeszédkeresése váltotta fel.

Ebben a távlatban helyezkedik el a Szentszék keleti politikája, amelynek főszereplője Agostino Casaroli lesz.

⁸² Vö. Melloni, in Melloni 2006, 3–7.

Itt most csupán az *Ostpolitik* kezdeti szakaszát idézem fel. XXIII. János pápasága idején e politika főszereplője *Franz König* (1905–2004) bécsi bíboros volt.

Franz König érsek mintegy a híd szerepét töltötte be Nyugat és Kelet mezsgyéjén.⁸³ XXIII. János pápa jól ismerte fel alkalmasságát a kommunista országok felé való közvetítésre. Ezt támogatta König bíboros nyitottsága a modern világ, nevezetesen a nem hívők felé, az ökumenikus párbeszéd szorgalmazása az általa 1964-ben létrehozott „*Pro Oriente*” alapítvány révén (s kapcsolatai az ortodox egyházakkal és a protestánsokkal). VI. Pál 1965-ben az új vatikáni szerv, a Nem Hívők Titkársága élére nevezte ki, hogy a zsinat szellemében az ateista marxizmussal folytatott dialógust irányítsa. A bíboros mintegy előkészítette az utat A. Casarolinak. König tevékenysége inkább lelkipásztori, egyházi (ökumenikus) jellegű volt, míg az *Ostpolitik* főszereplője, A. Casaroli inkább diplomáciai, politikai tárgyalásokat folytatott a kommunista országok képviselőivel.

Figyelemreméltó a bíboros nyilatkozata András Imre jezsuitának, a Bécsi Egyházzociológiai Intézet igazgatójának egy 1991-es interjúban. Már a kommunizmus bukása után Bécs érseke elmondta tapasztalatait, szerepét az *Ostpolitik* kialakulásában, mintegy elkészítve a kísérlet mérlegét is.

König bíboros a magyarországi viszonyokat elsősorban Mindszenty bíborosnál tett látogatásai alkalmával szerzett tapasztalataiból ismerte meg. XXIII. János megbízásából kezdte látogatni Mindszentyt. (Akkoriban egyesek Königet „vörös bíborosnak” tartották.) A kommunista országokban püspökökkel és állami vezetőkkel folytatott tárgyalások során megismerhette az illető országok valóságos helyzetét és a kommunisták taktikáját is, akik „a vallás és az egyház elnyomását kifelé jelentéktelennek igyekeztek

⁸³ Franz König bécsi bíboros érsek szerepéről, a „keleti politikában” végzett szolgálatáról részletes tájékoztatást ad Giovanni Barberini, in Melloni 2006, 92–105.

feltüntetni, vagy félreértéssel magyarázták, hogy az információk bizonyos »szűrőn« keresztül jutottak el hozzám, azaz nem a maguk valóságában”. Megállapíthatta, hogy a 40 éves kommunista uralom nemcsak gazdasági téren hagyott mély nyomokat, hanem „a marxista indoktrináció valósággal megváltoztatta ezeknek a népeknek a szellemi arcát. [...] Ha konkrét kérdéseket akarunk abból az időből a mai látásmód szerint megítélni, akkor ezt a háttérrel is szem előtt kell tartani. Úgy vélem, hogy mai szemmel nézve, csupán mai ismeretek alapján, lehetetlen bírálatot mondani az állammal való akkori kollaborációról és hasonló dolgokról”.⁸⁴

König bíboros utalt arra, amit fentebb már bőven bemutattam, ti., hogy a keleti politikában két különböző szempont, vélemény játszott szerepet: az egyik oldalon állt XII. Pius álláspontja: a dialógus radikális elutasítása, a másik oldalon VI. Pál dialóguskeresése. Érdekes példának hozza fel XII. Pius és Stefan Wyszyński bíboros esetét. A lengyel bíboros először 1956-ban kereste fel a pápát, aki nem helyeselte magatartását a kommunistákkal szemben. Wyszyński ugyanis heves vitákba keveredett a kommunistákkal, de részt vett a dialógust kereső tárgyalásokon is.⁸⁵ Azonban miután a kommunisták nem tartották be a megegyezéseket, a varsói bíboros elhatározta magát tőlük. „XII. Piusszal ellentétben VI. Pál pápa egészen más álláspontot foglalt el. Az volt a véleménye, hogy nem lehet addig várni, amíg a kommunizmus véget ér, mert ez esetleg több nemzedéknyi időt jelenthet, és nem lehet tudni, hogy addig mennyire sikerül a kommunizmusnak egyes helyi egyházak életét lehetetlenné tenni. Fontolóra kell tehát venni, hogyan lehet erősíteni az egyház továbbélését a kommunisták által uralt országokban. Az első próbálkozások Magyarországgal kapcsolatban történtek: ki akarták próbálni a lehetőségeket...”

⁸⁴ In *Távlatok* 25, 689–690.

⁸⁵ 1950-ben aláírta azt a megegyezést, amelyre Rákosi is hivatkozott, amikor kierőszakolta a magyar főpásztorokkal az 1950-es egyezményt. Vö. Gergely Jenő, *Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek feloszlata*, Vigilia, Budapest, 1990, 69.

A Szentszék képviselői kezdeti lépésként a püspöki kinevezésekről tárgyaltak az állammal, és kompromisszumok által keresték a megegyezést. König bíboros hozzátette: „A kommunista államnak jól jött a Vatikán új útkeresése. Azonnal érezték, hogy külpolitikailag milyen nagy presztízsnövekedést jelentene, ha a Vatikán a magyar állammal kapcsolatokat tartana fenn, ha püspökök kinevezésére kerülne sor. A kormány természetesen nagyon kemény magatartást tanúsított a jelöltek kiválasztásánál. Az egyház kénytelen volt kompromisszumokba belemenni. Mai szemmel ezt könnyű kritizálni; de aki nem élt az országban, nehezen tudja ezt megítélni.” A keleti politikának erre a vitatott kérdésére visszatérünk a következő fejezetben, Agostino Casaroli *Emlékiratait* és öngazolási kísérletét mérlegelve. Itt még idézem König bíboros véleményét Casaroli érsekről: „Biztosan ő is úgy gondolta a dolgokat [ti., mint VI. Pál] – és nemcsak azért, mert a pápa munkatársa volt, aki hűséges szolgája akart lenni urának. Azt hiszem, a pápa többi munkatársa is többé-kevésbé egyetértett e dologban.”⁸⁶

Látjuk majd, hogy nem minden kúriai bíboros értett egyet, és – a kritikákat hallva – VI. Pálnak is voltak „dubiumai”, hogy folytassa-e XXIII. János politikáját, jóllehet Montini pápa is a dialógus híve volt.

⁸⁶ In *Távlatok* 25, 690–691.

II. JÁNOS PÁL PÁPA *CENTESIMUS ANNUS* ENCIKLIKÁJA A *RERUM NOVARUM* ENCIKLIKA KIBOCSÁTÁSÁNAK SZÁZADIK ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL 1991. MÁJUS 1-JÉN⁸⁷

III. fejezet

„23. Már-már úgy látszott, hogy a második világháborúból született és a Jaltai Egyezmény által rögzített európai rendet csak egy másik háborúval lehet megrendíteni. S mégis elsöpörte azt az emberek erőszakmentes akciója, akik nem engedtek az erőszak hatalmának és lépésről lépésre sikerült megtalálniuk az igazság melletti tanúságtétel hatékony formáit. Ez lefegyverezte az ellenfelet, mivel az erőszak mindig szükségét érzi annak, hogy hazugsággal mintegy legitimálja magát; bármilyen hamisan hat is, úgy tesz, mintha a jogot védené, vagy mások fenyegetésére válaszolna. Ezért ismételten hálát adunk Istennek, aki a nehéz megpróbáltatások idején erőt öntött az emberi szívekbe, egyúttal kérjük, hogy ilyen példa máshol és más körülmények között is alkalmazható legyen. Bárcsak megtanulnának az emberek erőszak alkalmazása nélkül küzdeni az igazságosságért, és elutasítanak belső konfliktusok esetén az osztályharcot, nemzetek közötti nézeteltérések esetén pedig a háborút!

24. Ennek a válságnak a másik összetevője kétségtelenül az egész gazdasági rendszer hatékonyságának hiánya, amit nem szabad pusztán technikai problémának tekinteni. Sokkal inkább gazdasági következménye a kezdeményezésre, a tulajdonra, a szabadságra vonatkozó emberi jogok megsértésének. Ehhez járul még a kulturális és nemzeti szempont: nem lehet ugyanis megérteni az embert, ha kizárólag a gazdaság oldaláról közelítik meg, de pusztán osztályhoz tartozása alapján sem határozható meg. Tudniillik sokkal teljesebben fogható fel az ember, ha kulturális környezetébe helyezzük, figyelembe véve nyelvét, történelmét, valamint a lét alapvető tényeivel – a születéssel, a

⁸⁷ <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=86>

szerelemmel, a munkával és a halállal – kapcsolatos állásfoglalását. Minden kultúra középpontjában az a magatartás áll, ahogyan az ember a legnagyobb titokhoz, Isten titkához viszonyul. Hiszen a különböző nemzetek kulturái lényegében a személyes lét értelmére vonatkozó kérdés különféle megközelítési módjai. Ahol az ilyen jellegű kérdésről nem vesznek tudomást, ott a nemzetek kultúrája és erkölcsi élete összeomlik. Ezért az emberi munka védelmében kifejtett küzdelem spontán módon kapcsolódott össze a szellemi kultúráért és a nemzetek jogaiért folytatott harccal.

A legújabb események igazi oka azonban az Isten tagadása miatt támadt lelki üresség, amely fiatal nemzedékeket fosztott meg a helyes tájékozódástól, s amely gyakran odáig vezette őket, hogy saját identitásuknak és az élet értelmének kitartó keresése során újra felfedezzék nemzeti kultúrájuk vallási gyökereit és Jézus Krisztus személyét, aki megfelelő válasz a jó, az igazság és az élet után minden ember szívében lakozó vágyakozásra. Ezt a keresést tanúságtételükkel bátorították azok, akik (a nehéz körülmények között, az üldöztetésben is) hűségesek maradtak Istenhez. A marxizmus ugyanis azt ígérte, hogy kitépi az Isten iránti vágyat az emberek szívéből. Az eredmény azonban igazolta: ez nem sikerülhet anélkül, hogy az emberi szívet is össze ne törnék.”

II. A SZENTSZÉK „KELETI POLITIKÁJA”

VI. PÁL PÁPASÁGA ALATT

Az első fejezetben láttuk, hogy XXIII. János pápa „nyitása” a kommunista Kelet felé és a II. Vatikáni zsinat dialógus-légköre indította el az *Ostpolitikot*, a Vatikán keleti politikáját. Legelőször *Franz König* bécsi érsek kereste fel Budapesten, az amerikai követségen Mindszenty bíborost, majd *Agostino Casaroli* (1914–1998) érsek lett a Szentszék és a kommunista államok közötti párbeszéd, diplomáciai kapcsolatok főszereplője: 1963–1989 között három pápa alatt fejtette ki tevékenységét.⁸⁸ XXIII. János „nyitását” – bizonyos habozás után – folytatta VI. Pál, majd 1978-tól II. János Pál, aki 1979-ben Casaroli érseket bíboros államtitkárrá nevezte ki. Látjuk majd azonban, hogy a lengyel pápa alatt jelentősen megváltozott Casaroli bíboros szerepe.

VI. Pál „keleti politikáját” európai politikája, illetve első dialógus-körlevele és a már ismertetett II. Vatikáni zsinat világ felé való nyitottsága távlatában kell szemlélnünk. Ebben helyezem el az *Ostpolitik* főszereplőjének, Agostino Casarolinak a működését: követem és értelmezem *Emlékiratait*, más külföldi és hazai dokumentumokkal, valamint saját tapasztalataimmal (*Intermezzók*) egészítem ki.⁸⁹

⁸⁸ Agostino Casaroli, *Il martirio della pazienza, La Santa Sede e i paesi comunisti (1963–1989)*, Introduzione di Achille Silvestrini, A cura di Carlo Felice Casula e Giovanni Maria Vian, Einaudi, Turin, 2000, 334. – Magyarul: *A türelem vértanúsága, A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*, Szent István Társulat, Budapest, 2001 (a továbbiakban *Emlékiratok* 2001). – Vö. Barberini 2007 és *La politica del dialogo, Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana, Il Mulino, Bologna*, 2008 (dokumentumok – a továbbiakban Barberini 2008); Chenaux 2009, III. rész; Szabó Csaba, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*, Szent István Társulat, Budapest, 2005 (a továbbiakban Szabó Csaba 2005); Adriányi Gábor, *A Vatikán keleti politikája és Magyarország, 1939–1978, A Mindszenty-ügy*, Kairosz, Budapest, 2004 (a továbbiakban Adriányi 2004); Stefano Bottoni, „Egy különleges kapcsolat története”, in Bánkuti–Gyarmati 2010, 253–280. (a továbbiakban Bottoni 2010)

⁸⁹ Szabó Ferenc, „Egy évtized VI. Pál szolgálatában”, in Kránitz Mihály, *Az Egyház küldött, Szent István Társulat, Budapest, 2009, 47–62.* (a továbbiakban Kránitz 2009); *Szélszövegek Tornielli*

1. VI. PÁL PÁPASÁGÁNAK IRÁNYVONALAI

G. B. Montini „identikit”-je

Giovanni Battista Montini (1897–1978), aki 1963. június 21-én lett XXIII. János utóda, befejezte az elődje által meghirdetett és megkezdett II. Vatikáni zsinatot, amely korunk legnagyobb egyháztörténeti eseménye. Ezt a pápát mára már elfelejtették, vagy bírálják, sokszor félreértik. Bírálják jobbról és balról, egyesek neki tulajdonítják az egyház zsinat utáni válságának kirobbanását is. Felejtik, nem sorolják a nagy próféta-pápák közé. G. B. Montini drámai pápasága két rendkívüli egyéniség közé esik: a rövid ideig működő, népszerű „jó János pápa” és a szintén népszerű, hosszú ideig szolgáló II. János Pál alakja kissé elhomályosította a modern kor egyik legnagyobb pápájának emlékeztetét. Felejtik, hogy jórészt VI. Pálnak köszönhető a katolikus egyház mélyreható reformja, ő kezdte a világ minden részét behálózó apostoli utakat, új korszakot nyitott a keresztény egyházak közötti párbeszédben, és sürgette a dialógust a nagy vallásokkal és a nem hívőkkel is.

Andrea Tornielli VI. Pálról szóló monográfiájában (2009) számtalan forrás felhasználásával lépésről lépésre megrajzolja Montini pápa „identikitjét”: család és gyermekkor, újságíró, egyetemi hallgató, diplomata-pap, a FUCI (olasz katolikus ifjúsági mozgalom) lelkesze, 1934–1945 között két pápa (XII. Pius és XXIII. János) közvetlen szolgálatában áll. Ezután három fejezet foglalkozik a milánói érsekkel: lelkipásztori újítások, a baloldali olasz politikához való viszonya, a bíboros részvétele a II. Vatikáni zsinat előkészítésében, a konkláv és megválasztása (1963).

és Barberini monográfiáihoz (VR – *Távlatok*) – Andrea Tornielli, *Paolo VI.* (Mondadori, 2009) című könyvének ismertetése a Vatikáni Rádióban, 2009. 08. 01.

„Félénk nyitás balra”⁹⁰

Milánói évei alatt egy bizonyos (konzervatív) sajtó azt állította, hogy az érsek kedvező beállítottságú a baloldallal szemben. (Ez az időszak volt az olasz politikában a balközép, „*centro-sinistra*” irány választása: DC, 1956. májusi választások). Tornielli az érsek körleveleiből idéz, amelyekben emlékeztet arra, hogy egyes országokban keresztény testvéreinket igazságtalan üldözéssel sújtja a totalitarista kommunizmus (1956. augusztus 15-re szóló levél). Még ez év nagybőjtjén pedig ezt írta: „Érezzük, hogy hazánkat is fenyegeti az ateista kommunizmus. Két tény súlyosbítja a kommunista fenyegetést: az eszmék propagandája és a szervezés. Ez a jelenség mély és tartós.”

Én megkérdőjelezem Tornielli véleményét, aki szerint (243.) Milánó érseke *teljesen* csatlakozik XII. Pius Egyházához: „mélyen meg van győződve a kommunizmus elleni harc szükségességéről.”⁹¹ Tornielli később ugyan kicsit árnyalja fenti állítását, és megjegyzi (245.): Montini érsek kétségtelenül elkülönült a római Kúria konzervatív főpapjaitól, de „nem rokonszenvezett” a politikai baloldallal; haladó álláspontjára jellemző, hogy nem osztotta a jobboldaliak, sőt egyes balközép (katolikus) politikusok szociális érzéketlenségét.

Tornielli részletesebben ír egyes fontosabb eseményekről: a pápa látogatása a Szentföldön és találkozása Athenagorasz pátriárkával (1964), beszéde az ENSZ székházában, első két körlevele: az *Ecclesiam suam* (1964), a *Populorum progressio* (1967), az egyházreformok, a *Humanae vitae* (1968) és az azt követő válság. Röviden utal (487–488.) Paul Marcinkus érsek és az IOR (*Istituto per le Opere di Religione*, a Vatikán bankja) körül kezdődő bonyodalmakra, amelyeknek tragikus végkifejlete II. János Pál alatt,

⁹⁰ Tornielli 2009, VIII. fejezet, főleg 239–245.

⁹¹ Hivatkozás a Szent Officium két dekrétumára – 1949. július 1. és XXIII. János alatt: 1959. március 25. – Vö. *Dignitatis humanae* [DH] 3930.

az 1980-as években következett be. Bővebben olvashatunk még például a holland katekizmus körüli vitákról és a külföldi utazásokról, végül Aldo Moro meggyilkolásának politikai hátteréről.

A dialógus pápája (*Ecclesiam suam*)⁹²

Erről kissé bővebben írok, mert VI. Pál *program-enciklikájának egyháztana, dialógus-koncepciója* alapvetően befolyásolta a zsinat további menetét, valamint a keresztény–ateista (marxista) párbeszéd alakulását.⁹³

VI. Pál első, *Ecclesiam suam* kezdetű körlevelét kézzel írta. Figyelmét az *Egyház és a modern világ közötti párbeszédre* irányította. Jellemozte az egyház helyzetét, a fenyegető veszélyeket: naturalizmus, relativizmus. Hangoztatta, hogy a XXIII. János pápa által meghirdetett „*aggiornamento*” nem jelentheti a világhoz való idomulást. Az Egyház Krisztusnak engedelmeskedve találhatja meg fiatalságát, megújulását – a szegénység és a szeretet szellemében. Ezután elkezdí ismertetni a *párbeszéd mivoltát*. Jézus küldetése szerint az „üdvösség párbeszédére” van szükség. A dialógus a szeretet felszólítása: nem kötelez senkit sem, hogy azt elfogadja, megnyíljon, félelmetes felelősség annak a részéről, akihez intézik, de szabadon hagyja az illetőt, hogy válaszoljon, vagy visszautasítsa. Az *Ecclesiam suam* felvázolja az egyházon belüli, a keresztények közötti, valamint a nagy vallásokkal és a nem hívőkkel folytatandó párbeszéd köreit.

Ezután Tornielli (391.) alaposan elemzi az *Ecclesiam suam* (*Es*) ateizmussal, kifejezetten a keresztényeket üldözö *kommunizmussal folytatandó párbeszédéről* szóló szakaszát.⁹⁴

⁹² Tornielli 2009, XII. fejezet, 383kk: a körlevél genezise, részletes elemzése, visszhangja. – Magyar fordítása in Kránitz 2009, 135–184.

⁹³ Vö. Szabó Ferenc 1986, 137–145.

⁹⁴ *Es* 105–107.; in Kránitz 2009, 176–177.; most itt saját fordításomban közlöm.

VI. Pál az ateista rendszerekre, nevezetesen a kommunizmusra utalva ezeket írja: Mivel az ateista rendszer nem hozza meg az embereknek az igazi felszabadulást, hanem *az élő Isten tagadásával éppen az ember romlását okozza, ezért* „kénytelenek vagyunk mi is, mint Elődeink és mindazok, akiknek szíven fekszik a vallásos értékek megmentése, *elítélni az istentagadó és az egyházat üldöző rendszereket, amelyek gyakran bizonyos gazdasági, társadalmi és politikai rendszerhez kapcsolódnak elválaszthatatlanul; ezek közé tartozik egészen különleges módon az ateista kommunizmus.* Bizonyos értelemben nem is mi ítéljük el ezeket az eszmerendszereket és az őket megtestesítő társadalmi-politikai formákat, amelyek ideológiájukkal harcolnak ellenünk és gyakorlatilag elnyomnak bennünket; ők maguk ítélik el önmagukat. Valójában mi nem az ítélő bírák hangját hallatjuk, hanem az áldozatok panaszát”. (Es 105. – kiemelés tőlem – Sz. F.)

„*Ilyen feltételek mellett a párbeszéd igen nehézvé válik, hogy ne mondjuk: lehetetlenné. Bár még ma sem zárjuk ki a priori a párbeszéd lehetőségét azokkal a személyekkel, akik ezeket az eszméket vallják és ezekhez a rendszerekhez tartoznak. Annak, aki szereti az igazságot, az eszmecseré mindig lehetséges.*” (Es 106.)

Ezután a pápa még hangsúlyozza, hogy a párbeszédhez kellő vélemény- és cselekvési szabadság szükséges, továbbá nem szabad – az igazság keresését az érdekkereséssel helyettesítve – kiforgatni a szavakat jelentésükből. Ha ezek nincsenek adva, „ilyen helyzetekben a párbeszéd helyett csak a hallgatás marad számunkra mint egyedüli lehetőség. A »Hallgató Egyház« például hallgat, már csak szenvedése által beszél: némaságát megosztja egy egész elnyomott és becsületétől megfosztott társadalom, ahol a szellem jogait elfojtja a sorsa felett rendelkező hatalom. Ilyen helyzetekben, még ha hallatjuk is szavunkat, hogyan kínálhatná fel a párbeszédet, ha már »csak pusztában kiáltó szó« (Mk 1,3) marad? Csend, kiáltás, türelem és mindig a szeretet marad ebben az esetben az a tanúságtétel, amelyet még adhat az Egyház, és amelyet még a halál sem tud elfojtani.” (Es 107.)

Tornielli (393.) megjegyzi, hogy az enciklikát különbözőképpen fogadták kommunista, ökumenikus, sőt még katolikus részről is. Az olasz kommunista párt lapja, a *L'Unità* – nyilván a kommunizmus elítélése miatt – megjegyezte: VI. Pál irányvonala XII. Pius és XXIII. János között helyezkedik el, vagyis az *Ecclesiam suam* visszalépést jelent Roncalli pápa *Pacem in terris* kezdetű körleveléhez viszonyítva.⁹⁵

Idézzük még VI. Pál 1963. szeptember 29-i beszédét, amelyet a zsinat második ülészakának a megnyitáskor mondott, és amelyben új irányt adott a zsinati munkáknak.⁹⁶ A pápa felidézte a falakon kívüli Szent Pál-bazilika apszisában látható mozaikot, amely a hatalmas Pantokrátor Krisztust ábrázolja, lábánál leborul a kicsinyke III. Honorius pápa. VI. Pál ezt jelképnek tekintette: kifejtette, hogy a lényeges kérdésekre egyetlen válasz van: Jézus Krisztus. Ő a kezdet, Ő az út, Ő végső célunk. Krisztus a Cél: neki kell megvilágítania a zsinatot. 1. Definiálni az Egyházat; 2. megújítani az Egyházat; 3. párbeszédet folytatni a világgal.

Ezt a programbeszédet fejtette ki bővebben VI. Pál pápa első, *Ecclesiam suam* kezdetű dialógus-enciklikájában, amely 1964. augusztus 6-án jelent meg.

Montini pápa ebben összegezte korábbi megnyilatkozásait is, a zsinatot előkészítő központi bizottságban fokozatosan kialakított egyházképet. Továbbfejlesztette XII. Pius tanítását Krisztus Titokzatos Testéről, továbbá XXIII. János *Pacem in terris* kezdetű körlevele szellemében – amely minden jó akaratú emberhez szólt – a kortárs emberiséggel való párbeszédet szorgalmazta. VI. Pál hangsúlyozta, hogy az *aggiornamento* nem vezethet a világhoz való hasonuláshoz; mindenekelőtt belső megújulásra van szükség a Krisztushoz való hűségben. Az enciklika tehát a dialógust helyezi középpontba; a „kifelé” (*ad extra*) folytatott párbeszéd előtt

⁹⁵ Vö. Tornielli 2009, 300–304. és az I. fejezetben A „metzi egyezség” című bekezdést.

⁹⁶ Lásd Yves Congar, *Mon Journal du Concile*, Cerf, Paris, 2002, I, 401–404.

a keresztények párbeszédét kell kibontakoztatni: az ökumenizmusban elsősorban azt kell keresni, ami összeköt; a szélesebb kört a nem keresztény vallások alkotják, végül a legkülső kör az egész emberiség, itt kell szem előtt tartani az ateizmust. Láttuk, hogy miként János pápa a *Pacem in terris*-ben, VI. Pál is megkülönbözteti a merev ideológiák rendszerétől (a harcos kommunista ateizmustól) az igazságot őszintén kereső nem hívő személyeket, akikkel lehetséges a párbeszéd.

VI. Pál egyháztani felfogása jelentősen befolyásolta a zsinat menetét. Ismeretes, hogy a II. Vatikáni zsinat *egyháztana* kiegészítette az 1870-ben félbeszakadt I. Vatikánum tanítását, amely csak a pápai primátust és csalhatalanságot hirdette ki; most a püspöki kollegialitásról, Isten újszövetségi népéről és ezen belül a világiak küldetéséről, a nem katolikus keresztényekről, a nem keresztény vallásokról is fontos tanításokat fogalmazott meg a VI. Pál által vezetett három ülésszak. (A *Lumen gentium*on kívül: *Dei verbum*, *Unitatis redintegratio*, *Nostra aetate*.)⁹⁷

A zsinat befejezése után azonban csakhamar megkezdődött a szélsőségek – konzervatívok és progresszisták – harca, illetve a kontesztálás VI. Pál és az egyház ellen. *Ezt már közről követtem Rómából, mert 1967. január elsejével elkezdtem munkámat a Vatikáni Rádiónál.*

⁹⁷ Vö. Yves Congar, *Le Concile de Vatican II*, Beauchesne, Paris, 1984, 8–5.

2. AZ OSTPOLITIK AGOSTINO CASAROLI EMLÉKIRATAI TÜKRÉBEN

Agostino Casaroli (1914–1998) XXIII. János pápasága alatt kezdte diplomáciai tevékenységét, majd folytatta VI. Pál és II. János Pál alatt „keleti politikáját”. Posztumusz munkája, *A türelem vértanúsága*⁹⁸ valójában „*apologia sui*”: Casaroli megmagyarázza – számolva a sok kritikával, amelyek az *Ostpolitik*ot érték – a *Szentszék* álláspontját. Ez természetesen jórészt azonos *saját álláspontjával*, hiszen az *Ostpolitik* összenőtt az ő személyével és irányvonalával. Most csak vázlatosan mutatom be az *Emlékiratokat*, mert a későbbi fejezetekben, amikor megvitatom e „keleti politikát”, állandóan visszautalok rá, illetve Barberini dokumentációjára. Rávilágítok XXIII. János, VI. Pál és II. János Pál „keleti politikájának” hasonlóságaira és az alapvető irány módosulásaira a politikai helyzet változásai szerint.⁹⁹

G. Barberini a *Szentszék Ostpolitikjáról* szóló monográfiája (*L'Ostpolitik della Santa Sede, Un dialogo lungo e faticoso*, 2007) I. fejezetében (Stehle, Fouilloux, Melloni és mások munkáira is hivatkozva) vázolja a katolikus Egyház és a kommunizmus viszonyát, amelyről *már jelen munkám I. fejezetében* szóltam, ezért már nem térek ki e fontos háttér-információra.

⁹⁸ A továbbiakban *Emlékiratok* 2001, a magyar kiadás lapszámaival.

⁹⁹ Az A. Melloni által szerkesztett gyűjtőkötet végén – *Il filo sottile. L'Ostpolitik vaticana di Agostino Casaroli*, Il Mulino, Bologna, 2006, 411–425. – Herbert Schambeck vázolta A. Casaroli életének és keleti politikájának főbb mozzanatait (*Alla memoria del Cardinale Agostino Casaroli*). Szól *Emlékiratairól* (*Il martirio della pazienza*), megjegyezve (424.), hogy a bíboros nem tudta befejezni, nem számolt be például a Szovjetunióban végzett diplomáciai tevékenységéről II. János Pál és M. Gorbacsov alatt. De még megtapasztalhatta az egyházi élet újjászületését Kelet- és Közép-Európában. Casaroli szélesebb körű diplomáciai tevékenységéről („helsinki folyamat”, a két Németország egyesítése) lásd ugyanott a következő tanulmányokat: Katharina Kunter, „La CSCE e le Chiese, Politica di distensione tra pace, diritti umani e solidarietà cristiana”, in Melloni 2006, 137–169, és Massimo Faggioli, „La Santa Sede e le Germanie nel processo CSCE: dai documenti diplomatici della BDR e della DDR (1969–1974)”, in Melloni 2006, 171–231. Az említett gyűjtőkötetben még fontos dokumentációt találunk a Pármában létesített *Casaroli-archívumról*, bőséges tájékoztatást találunk könyvtáráról, bibliográfiát Casaroli műveiről, beszédeiről és homíliáiról, listát videofelvételekről és fényképekről.

Barberini hozzáfért a páрмаi archívumban Casaroli szellemi hagyatékához, és a dokumentációt közzétette egy vaskos (881 oldalas) kötetben: *La politica del dialogo*, 2008. A következőkben gyakran hivatkozom e kötetekre, amikor Casaroli *Emlékiratait* elemzem.

Barberini helyesen mutat rá arra, hogy a Szentszék „keleti politikája” bizonyos változatosságot mutat az egyes országok sajátos politikai-vallási helyzete szerint. Lengyelország jelentős kivételt képez. Mivel azonban a kommunizmus vallás- és egyházellenes stratégiájában is vannak állandók, az *Ostpolitik* is minden országban lényegében ugyanegy alapvető célt követ: „olyan teológiai-politikai tervet, amely a következő *alapelvekre* támaszkodik: *a)* XXIII. János és VI. Pál teológiai elve: *sollicitudo omnium ecclesiarum, gondoskodás valamennyi egyházzal*, lelkiileg mellette állni az üldözött egyházaknak, és lehetőleg enyhíteni a merev politikai rendszereket; *b)* a dialógus teológiai alapelve VI. Pál egyházának válasza az elterjedt marxizmus és ateizmus kihívásaira: a Szentszék politikai-diplomáciai tevékenysége a *lelkipásztorkodás* megsegítésére; *c)* a teológiai-lelkipásztori alapelv, amelynek *politikai kihatása* is van, XXIII. János pápa a *Pacem in terris* kezdetű körlevelében olvasható: meg kell különböztetni a tévedést a tévedőtől, különbséget kell tenni a filozófiai tanok és a politikai mozgalmak között, és keresni a lehetséges közeledést, találkozást és megegyezést a közös érdekében.”¹⁰⁰

Casaroli Emlékiratai és VI. Pál „dubiumai”

Agostino Casaroli *Emlékiratainak* bevezetőjét Achille *Silvestrini* bíboros írta, aki évekig Casaroli bíboros munkatársa volt, mint az Egyházi

¹⁰⁰ Barberini 2007, 102–103. Vö. Andrea Riccardi, *Giovanni Paolo II, La biografia [II. János Pál életrajza]*, Ed. San Paolo, Milano, 2011, 315–316. (a továbbiakban Riccardi 2011)

Közügyek Tanácsának helyettes titkára, majd titkára, később a Keleti Egyházak Kongregációjának prefektusa lett. Lényegében összefoglalja az *Emlékiratok* fontosabb tényeit és magyarázatait, természetesen osztva Casaroli álláspontját. Nem érzékelteti például éppen azt, hogy – mivel sokan bírálták a XXIII. János által elkezdett *Ostpolitik*ot –, még a dialógus felé nyitott VI. Pálnak is voltak kezdetben *dubiumai*, hogy folytassa-e elődje politikáját. Egyébként Barberini 2007-es monográfiájához és 2008-as dokumentumkötetéhez is Silvestrini írt előszót: határozottan pozitívnak állítva be ezt a keleti politikát.

Barberini¹⁰¹ hosszan ír VI. Pál „*dubiumai*”-ról, az 1963. július 16-án tartott bíborosi összejövetel döntéséről, ti., hogy milyen feltételek mellett kell folytatni a keleti politikát. Voltak ugyanis a Vatikánban is magas szintű ellenzői e politikának, bár a többség végül igent mondott. VI. Pál *dubiumai* azonban később sem szűntek meg teljesen, pedig ő is a dialógus embere volt. Nyilván felfigyelt az *Ostpolitik* sok bírálatára, amelyek az üldözött keresztények részéről érkeztek. 1965. szeptember 12-én (tehát a csehszlovák kormánnyal folytatott tárgyalások első fázisa és az 1964. szeptemberi vatikáni–magyar részleges megállapodás után) a Domitilla-katakombában mondott beszédében keményen elítélte a totalitárius államokban folyó egyházüldözést, szólt a katakomba-egyházakról és olyan rezsimekről, ahol az ifjúságot marxizmusra nevelik, ahol a papságot akadályozzák normális lelkipásztori munkájukban, ahol a klérust és a szerzeteseket meg a világi hívőket „együttműködésre” kényszerítik.

Minthogy az *Ostpolitik* Magyarországon és Csehszlovákiában kezdődött, Casaroli emlékirataiban mindenekelőtt e két országgal foglalkozik,

¹⁰¹ Barberini 2007, 96–104. Vö. Achille Silvestrini (szerk.), *L'Ostpolitik di Agostino Casaroli 1963–1989*, EDB, Bologna, 2009. – A kis füzet az Agostino Casaroli halála 10. évfordulóján (2008. június 10-én) neves szakemberek és személyiségek részvételével, Achille Silvestrini bíboros elnökletével rendezett konferencia anyaga. Itt olvashatók többek között Angelo Sodano, Tarcisio Bertone, Jean-Louis Tauran, Achille Silvestrini előadásai, XVI. Benedek levele és Mihail Gorbacsov üdvözlő távirata.

különösen is nagy teret szentel az úgynevezett „Mindszenty-kérdésnek”, amely a legtöbb nehézséget okozta a keleti politika főszereplőjének. Van azonban egy-egy rövid fejezet Jugoszláviáról, Lengyelországról és Bulgáriáról is. Minket természetesen leginkább a Vatikán és Magyarország kapcsolataira vonatkozó részek érdekelnek. De azért – például Mindszenty és Wyszyński bíboros magatartásának összehasonlítása végett – Lengyelországra is ki kell térnünk.

Casaroli bíboros *Emlékiratai* elején részletesen és tárgyilagosan ismereteti a kommunista országok egyházainak tragikus helyzetét, érzékelteti azt a politikai fordulatot – az „olvadás” új korszakát –, amely Hruscsov és Kennedy irányzatával érkezett el, továbbá azt az új stílust, amelyet XXIII. János pápa és a II. Vatikáni zsinat hozott. Az új nemzetközi politikai helyzet és az egyházi vezetésben bekövetkezett fordulat mintegy előkészítése, háttere volt az *Ostpolitik*nak. (Erről írtam már az I. fejezetben.)

Casaroli könyve III. fejezetében (*Abominatio desolationis* címmel) mutatja be másik partnert, a kommunizmust, idézve XI. Pius 1937-es *Divini Redemptoris* kezdetű körlevelét, amelyben a pápa „szigorúan és elszántan nézett szembe az »ateista kommunizmus« problémájával. Az enciklika pontosabban »a bolsevik és ateista kommunizmusról« beszélt, és »főleg a bolsevizmusban megmutatkozó ateista kommunizmus« elveire hivatkozott. Beszélt a »mai kommunizmus«-ról is, és szembeállította »más hasonló múltbeli mozgalmak«-kal: ez olyan kommunizmus, amely »ma lényegében a Marx által meghirdetett dialektikus és történelmi materializmus elvein alapszik«.”¹⁰²

Ezután a vatikáni diplomata felveti a nagyon lényeges kérdést: *Vajon létezhet-e olyan kommunizmus, amelyhez nem tartozik feltétlenül az ateizmus? Vajon szét lehet-e választani ma a Szovjetunió és csatlósai által követett „létező szocializmus” alakjában megjelenő szociális kommunizmust és az ateizmust,*

¹⁰² Casaroli, *Emlékiratok* 2001, 69.

„amely a rendszernek történelmileg kialakult, állandó, sőt alapvető jellegzetességét alkotja?”. A kommunista kormányok már Lenintől kezdve próbáltak választ adni e kérdésre. Megkülönböztették a pártok ideológiáját, amelynek alapvető jellegzetessége a marxi dialektikus materializmuson alapuló ateizmus, míg a párt által vallott államnak semlegességet kell tanúsítania a polgárok vallási meggyőződésével szemben. „A tapasztalat azonban megmutatta, mekkora illúzió volt ez a gyakorlatban, a kommunista országok életében, ahol a párt uralta és vezette az államot.”¹⁰³

Bármennyire csődöt mondott is a földi paradicsomot ígérő kommunizmus, s a beígért boldogság egyre távolabbinak, tragikusabbnak és illuzórikusabbnak bizonyult, 1963-ban és az azt követő években a legtöbben mégis úgy látták, hogy ez még sokáig így folytatódik. A marxi-lenini kommunizmus úgy vélte, az egyházak tudatosan szervezik a vallás, a népnek szánt „ópium” terjesztését és szétáradását. Az Egyház papjai a legveszélyesebb ellenfelek, tehát keményen le kell rájuk sújtani – bár a pártpolitika vezetői hangoztatták, hogy támadásuk nem a vallásgyakorlás, hanem az államellenes tevékenység ellen irányul. A marxista ideológia szerint a vallásnak, mint önmagát túlélt struktúrának, el kell tűnnie, a vallásnak és az egyházaknak „természetes halállal” kell kimúlna – ám ez még sok időt igényel.¹⁰⁴

Látható, hogy Agostino Casaroli ismerte a kommunizmust, annak ateista ideológiáját, a „létező szocializmusok” egyházainak helyzetét, tehát – bizonyos enyhülések ellenére – a tovább tartó egyházüldözést, elnyomást, mégis, mivel akkor úgy tűnt, hogy *még beláthatatlan ideig tart ez az állapot*, a pápák és a zsinat ösztönzésére megpróbálta a dialógust – „minden reménytelenség ellenére”.¹⁰⁵ Az tény, hogy a hatvanas években senki sem

¹⁰³ Casaroli, *Emlékiratok* 2001, 70–71.

¹⁰⁴ Casaroli, *Emlékiratok* 2001, 73., 74–76.

¹⁰⁵ Casaroli, *Emlékiratok* 2001, IV. fejezet.

láthatta előre a kommunizmus 1989-es összeomlást, tehát hosszabb elnyomással kellett számolni.

Az „olvadás” korszaka, a II. Vatikáni zsinat, később, az 1970-es évek derekán a helsinki konferencia olyan légkört teremtett, hogy remélni lehetett: a kommunista államok a gyakorlatban egyre jobban tiszteletben tartják a vallásszabadságot. Persze mindig más volt az elvi megegyezés és más a gyakorlat. Erre figyelmeztetett Wyszyński bíboros, aki szkeptikusan nézte a „helsinki folyamatot”.

Casaroli helyzetelemzésében megjegyzi: voltak ugyan a létező szocializmusban „igazság-részek”, amelyekről még a *Divini Redemptoris* is említést tesz: a munkásosztály helyzetének javítását, a szabad gazdaság által okozott visszaélések megszüntetését, a földi javak igazságosabb elosztását ígérték. De alapvető hibája „antropológiai jellegű” volt, ahogyan ezt II. János Pál *Centesimus annus* kezdetű (1991) enciklikájában megfogalmazta: hibásan fogta fel az embert, annak természetét, a társadalom radikális átalakítását és annak beillesztését a Marx és Lenin által megálmodott radikális tervébe. Az álom megvalósításához a kommunista rezsimnek elkerülhetetlenül szüksége volt erőszakos eszközök használatára. Casaroli, aki a kommunista világon kívülről érkezett, hamarosan látta az egyre mélyülő távolságot a szocializmust építő program és a társadalmi valóság között. A válság, a rendszer bomlása lassan haladt előre: „néhány kívülről jövő »megrázkódtatás« vagy egy Gorbacsov-féle, szinte forradalmi, belső kezdeményezés nélkül eltarthatott volna még – nehezen meghatározható – ideig.”¹⁰⁶

Láttuk, hogy a kezdeményezés XXIII. János pápától indult el, aki előbb Franz König bíborost, majd Mons. Casarolit küldte el Budapestre és Prágába, hogy kémleljék ki a lehetőségeket az esetleges tárgyalásokra. Magyarország a legfontosabb probléma a Mindszenty-kérdés megoldása volt.

¹⁰⁶ Casaroli, *Emlékiratok* 2001, 81–82.

Intermezzo: Mindszenty József (curriculum vitae)

Mielőtt továbbmennénk, vázlatosan felidézem Mindszenty József életét, drámai sorsának főbb mozzanatait. Hangsúlyozom: Mindszenty életművét most csak az *Ostpolitik szemszögéből* tekintem, a következőkben, főleg a IV. fejezetben bővebben is tárgyalom a „Mindszenty-ügy megoldását”.¹⁰⁷

Mindszenty József 1892-ben Csehimindszenten született Pehm József néven. 1915-ben szentelték pappá, káplán és hitoktató volt Felsőpatyon, majd 1917-től a zalaegerszegi állami fiúgimnázium hittanáraként tevékenykedett. 1919. február 9. és május 15. között letartóztatásban volt Szombathelyen, a direktórium kiutasította Zala vármegyéből, szülőfalujába internálták.

1919-től Zalaegerszeg adminisztrátora, 1921-től plébánosa volt, 1927-től a szombathelyi egyházmegye zalai részének püspöki biztosaként 19 új templomot, 7 plébániaépületet, 9 miséző helyet, 12 iskolát építtetett. Igyekezett a katolikus szellemiséget érvényesíteni a zalaegerszegi és vármegyei újságokban. 1937-ben pápai prelátus lett. XII. Pius pápa 1944-ben veszprémi püspökké nevezte ki.

Mindszenty Józsefnek meghatározó szerepe volt annak a püspökari körlevélnek megalkotásában, amely 1944 júniusában a zsidó emberek elhurcolása ellen tiltakozott. Október végén, amikor a katonai hadműveletek elérték a Dunántúlt, emlékiratot írt Shvoy Lajos székesfehérvári, Apor Vilmos győri püspök és Kelemen Krizosztom bencés főapát együttműködésével, amelyben követelték a kormányzattól, hogy szüntesse meg a harcot a Dunántúlon.

1944. november 27-én letartóztatták és előbb Veszprémben, majd Sopronkőhidán, végül Sopronban raboskodott, innen térhetett vissza Veszpr-

¹⁰⁷ Idemácsolom a vértanú bíboros 2012-es végleges rehabilitásakor, Erdő Péter bíboros nyilatkozatához csatolt életrajzát – MTI 2012. március 25.

rémbe. XII. Pius pápa 1945. augusztus 16-án kinevezte esztergomi érsekké, 1946. február 21-én pedig a pápa bíborossá kreálta a római Szent Péter-bazilikában.

Vezetése alatt a magyar Püspöki Kar közös körleveleiben szóvá tette, ha a proletárdiktatúra felé haladó államvezetés megsértette a vallás- vagy lelkiismereti szabadságot, az iskolázás, a művelődés szabadságát; következetesen kiállt az alapvető szabadságjogok érvényesítéséért. Megszólalt a felvidéki magyarság deportálása, a délvidéki magyarok tömeges lemészárlása, a német kitelepítés embertelensége miatt, az ítélet nélkül bebörtönzöttek és internáltak érdekében.

Mindszenty Józsefet 1948. december 26-án törvény- és jogellenesen letartóztatták, majd koholt vádak alapján 1949. február 8-án elsőfokon, július 6-9-én, másodfokon életfogytiglani fegyházra ítélték, ami a keresztény világban nagy felháborodást váltott ki. XII. Pius pápa megdöbbenéssel tiltakozott az igazságtalan és jogtipró ítélet ellen, az ENSZ közgyűlése megbélyegezte a kormány eljárását, és nemzetközi sérelemnek nyilvánította a bíboros bebörtönzését.

*Idézem XII. Pius pápa 1949. január 2-i levelét, amelyet a magyar püspöki karhoz intézett.*¹⁰⁸

„Szeretett funknak, Mindszenty József bíboros, esztergomi érseknek vakmerő elfogatása és érseki székéből való eltávolítása mély fájdalommal sújtott le Bennünket, mert ennek az érdemekben annyira gazdag egyházfőnek személyével kapcsolatban a vallás iránti köteles tiszteletnek és magának az emberi méltóságnak súlyos megsértését látjuk.

Ezért a lelkiismeret és a kötelesség arra kényszerítenek Bennünket, hogy nyilvánosan kifejezést adjunk fájdalomunknak és sajnálkozásunknak egyrészt azért, amit az Egyház jogai ellen elkövettek, valamint a legmélyebb szomorúságnak és méltatlankodásnak, amelyet nemcsak a magyar katolikusok, hanem

¹⁰⁸ Mindszenty Okmánytár, III, 297–298.

az egész világ katolikusai éreznek, és hogy ünnepélyesen tiltakozzunk az egész Egyházat ért súlyos igazságtalanság ellen.

Jól ismerjük ennek a kitűnő főpásztornak érdemeit, ismeretes előttünk tiszta és rendíthetetlen hite; ismerjük a keresztény tanítás oltalmazásában és a vallás szent jogainak védelmében tanúsított apostoli bátorságát. Nem vádra és becsstelenségre ad okot, hanem ellenkezőleg: dicséretre, hiszen főpásztori hivatala éber gyakorlásának kell tulajdonítani azt, hogy kötelességének érezte bátor és rettenthetetlen szívvel ellenállni, amikor látta, hogy az Egyház szabadságát mindig jobban korlátozzák és sokféleképpen szűkítik, és mindenekfelett, amikor látta, hogy miként vetnek gátat a hívek nagy kárára az egyházi tanításnak és szolgálatnak, amelynek nemcsak a templomokban van helye, hanem azokon kívül is, a hit nyilvános megnyilatkozásai alkalmával, az alsó- és felsőfokú iskolákban, a sajtóban, a búcsújáró helyekre irányuló zárandoklatok alkalmával és a katolikus egyesületek keretében.”

Hat év budapesti börtön után megromlott egészsége miatt 1955. augusztus 17-től Püspökszentlászlón, november 2-től Felsőpetényben tartották fogva. Az 1956-os forradalom kitörése után, október 30-án szabadították ki fogságából. Nagy Imre miniszterelnök kérésére november 3-án este 15 perces beszédet mondott a Szabad Magyar Rádióban, kiállt a nemzeti szabadságharc céljai mellett, s a polgári demokrácia jövőképét vázolta fel. November 4-én hajnalban, a szovjet csapatok támadása után az Egyesült Államok nagykövetségén kért és kapott menedéket.

A Kádár-kormányzat a törvénytelenégeket folytonossá tette, s Mindszentyt nem engedte visszatérni érseki székébe. Több alkalommal döntött Mindszenty a nagykövetség elhagyásáról, de azt külső tényezők megakadályozták. Végül, teljesítve VI. Pál pápa kérését, 1971. szeptember 28-án elhagyta a követséget és Rómába, majd Bécsbe ment.

Haláláig Bécsben, a Pázmáneum épületében lakott. Lelkiismereti kötelességének érezte, hogy a világban szétszóródott magyarokat hitükben és magyarságukban erősítse, ezért intenzív lelkipásztori munkába kez-

dett, nyugat-európai városokban és búcsújáróhelyen felkereste az emigrációban élő magyarokat, s hosszabb lelkipásztori útra indult Kanadába, az Egyesült Államokba, Dél-Amerikába, Dél-Afrikába, Ausztráliába és Új-Zélandra. 1974-től, a pápa utasításának megfelelően, nem használta érseki címét.

Mindszenty József 1975-ben halt meg, Mariazellben temették el, ahol 1991-ig magyarok sokasága rótt le tiszteletét a sírjánál. 1990. május 18-án a magyar Legfelső Bíróság kinyilvánította, hogy Mindszenty József teljesen ártatlan. Holttestét 1991. május 4-én ünnepélyesen hazahozták és újratemették az esztergomi bazilika kriptájában. A mártír sorsú bíboros boldoggá avatási eljárása jelenleg folyamatban van a Vatikánban.

A. Casaroli: „A vasfüggönyön túl”¹⁰⁹

„Első találkozásom Mindszenty bíborossal”: 1963. május 3. Agostino Casaroli részletesen beszámol 1963-as első magyarországi útjáról, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) akkori vezetőjével, Prantner Józseffel és Mindszenty bíborossal az amerikai követségen történt találkozásáról. Mindjárt hangsúlyozza: „A hercegprímás kezdetektől fogva határozottan elutasította a kommunizmust. Amitől tartani lehetett, nagyon hamar bekövetkezett.” Röviden összefoglalja a bíboros letartóztatását és elítélését, megemlíti 1956-os szabadulását, majd menedék-kérését az amerikai követségen.

Idézek a római látogató első benyomásaiból, a „hercegprímásról” írt jellemzéséből: „Mindszenty bíboros egyre nagyobbra nőtt szememben, ahogy alkalmam nyílt mind jobban megismerni. Lelki nagyság.

¹⁰⁹ Casaroli, *Emlékiratok* 2001, V. fejezet.

Erkölcsei kiválóság. A lélekerő nagysága és az a türelem, amelyet hat és fél év után is megőrzött olyan körülmények között, amelyek ugyan jelentősen különböztek a korábbi börtön évektől, ám melyeket mindig a szabadság hiánya és szinte a teljes elszigeteltség fémjelzett. [...] Nagy formátumú személyiség volt, aki a magyar egyház és a magyar nép tragédiáját látszott megtestesíteni. Inkább tört, mint hajlott. [...] Olyan volt, mint egy hajlíthatatlan acélpenge, aki kész akár sebeket ejtő küzdelemre is a hasonlóan eltökélt valósággal szemben, amely szintén nem enged álláspontjából. [...] Alapjában véve, bár a bíboros nem zárta ki a Szentszék és a kormány közötti esetleges tárgyalások megkísérlését, világossá vált, és később még világosabban látszott az a meggyőződése, hogy *az Egyház helyzetéről haszontalan dolog lenne a kommunistákkal megbeszéléseket folytatni, mert azok csak látszólagos javulást hoznának a magyar egyház számára.* [...] *S amit a bíboros az Egyházzal mondott, ugyanazt gondolta a magyar nép helyzetéről is.*” (Kiemelés tőlem – Sz. F.)¹¹⁰

Mindszenty bíboros többször elítélte a Vatikán keleti politikáját. Elég, ha itt 1971-es Vatikánba eljuttatott helyzetértékelésére utalok: „*Az Apostoli Szentszék és a magyar kommunista rendszer kapcsolatairól.*” A Zágón Józseffel készített *pro memoriát* Mészáros István először a *Távlatokban*, majd *Mindszenty és az „Ostpolitik”* című könyvében tette közzé.¹¹¹ (Az *Ostpolitik* és Mindszenty álláspontját majd bővebben elemzem, megrostálva a különböző véleményeket, értékeléseket könyvem zárófejezetében.)

¹¹⁰ Casaroli, *Emlékiratok* 2001, 89., 95–96.

¹¹¹ *Távlatok* 1995/3–4., 23–24., 404–411., *Mindszenty és az „Ostpolitik”*, Kairosz, Budapest, 2001, 135–144. (a továbbiakban Mészáros István 2001) Zágón levele és Mindszenty bíboros *pro memoriája* megtalálható a budapesti Majtényi-ház Mindszenty-gyűjteményében, jelzete 58. gyűjtő. Adriányi 2004 is teljes terjedelmében közli: 125–134.

3. AZ ELSŐ EGYEZMÉNY: MAGYARORSZÁG¹¹²

Agostino Casaroli tehát XXIII. János és VI. Pál, valamint a II. Vatikáni zsinat „nyitásával” igyekezett elméletileg megalapozni a kommunista kormánnyal folytatott tárgyalásokat. Hangsúlyozta, hogy egyedül az egyház érdeke, a „lelkek java” vezérelte ezt a „keleti politikát”. Mindenekelőtt a *püspöki kinevezések*, a betöltetlen püspöki székek kérdése állt a tárgyalások előterében: erkölcsileg méltó, az egyházhoz hű püspököket kellett kinevezni, akiknek a kormány is megadta hozzájárulását, valamint el kellett távolítani a püspöki aulákat ellenőrző úgynevezett „bajszos püspököket”, korlátozni a békepapok működését, mérsékelni az Állami Egyházügyi Hivatal beleszólását a lelkipásztori diszpozíciókba.

Ami a *püspöki kinevezéseket* illeti, Casaroli kitér a bírálatokra.¹¹³ Visszatartja azt a kritikát, amely szerint az *Ostpolitik* szinte kizárólag a püspöki kinevezéseket tartotta volna szem előtt. Válasza: „Ez nem igaz. Sok más kérdést, sőt az Egyház számára valamennyi életbevágóan fontos kérdést igyekezett folyamatosan a tárgyalások napirendjén tartani.” Viszont elismeri: a Szentszék kötelessége célja az volt, hogy az egyházmegyék ne maradjanak legitim főpásztor nélkül. „A történelem azt mutatja – hangsúlyozza Casaroli –, hogy a világ számos helyén, ha túl sokáig hiányoztak a püspökök, az az Egyház gyöngülését, végül pedig eltűnését eredményezte, s ez nemcsak az úgynevezett intézményes Egyház esetében volt így. A számtalan akadály, amelyet az ellenfelek ezen a területen elének állítottak, már önmagában is azt mutatja, hogy a püspökök alapvetően fontosak.” Casarolinak ezt az alaptételét sokan kétségbe vonták, főleg amikor – Csehszlovákiában és Magyarországon is – a kompromisszumok eredményeként a kommunisták jelöltjeit nevezte ki a Szentszék. Casaroli így folytatja:

¹¹² Lásd főleg Barberini 2008, 1–215.; Chenaux 2009, 271–277.; Szabó Csaba monográfiája, 2005, 28–48., hivatkozásokkal és dokumentumokkal. Vö. még Adriányi 2004, 45–78.

¹¹³ Chenaux 2009, 273., *Emlékiratok*, olasz (2000) 84kk, magyar (2001) 130kk.

„Természetesen probléma volt a jelöltek kiválasztása: egyrészt a kormány igyekezett mindent megtenni, hogy az »ő emberei«-re essen a választás, másrészt a katolikus közvélemény jogosan aggódott azért, hogy az Egyháznak és ne a rezsimnek legyenek püspökei.” „Papoktól és elkötelezett katolikusoktól lehetett olykor hallani, hogy jobb, ha nincs püspök, mint ha a püspök méltatlan.” (132.)

Casaroli további érvelését is megkérdőjelezhetjük. Azt írja, azokban az években a kritikus hívek saját püspökeik megítélésakor leginkább csak azt vették figyelembe, hogyan viszonyulnak a kommunista államhoz. Ez nem állja meg a helyét, hiszen az ötvenes–hatvanas években az alkudozások eredménye nemegyszer az lett, hogy más szempontból is méltatlan jelöltek kinevezését csikarta ki a kommunista fél. Az „egyensúly fásasztó keresésében” mindig az volt a cél, „hogy ne maradjon főpásztor nélkül az egyházmegye”. A kormány hallani sem akart arról, hogy az általuk a kormányzástól eltávolított főpásztorok visszatérhessenek egyházmegyéik élére. Nem kis erőfeszítések révén sikerült elfogadtatni azt az elvet, hogy a lehetséges jelöltek keresése – a püspöki karral egyetértésben – a Szentszék-re tartozik. Ez legalább az elvek szintjén áttörést jelentett. Casaroli elismeri (134.), hogy a gyakorlatban „a kormány igényt tartott rá, hogy a folyamat végén egyetértését adja az egyes kinevezésekhez, vagy pedig elutasítsa azokat”. Bizony, ez az út ellentétes volt az Egyház jogaival és szabadságával, és nehezen járható, mégis – jegyzi meg Casaroli – „lehetővé tette, hogy a Szentszék kimozdítsa a holtpontonról a több éve stagnáló helyzetet. 1964 szeptemberében öt új püspök kinevezését lehetett nyilvánosságra hozni, a tárgyalások eredményeit tartalmazó »szándéknyilatkozat« aláírásával egy időben”. (134.)¹¹⁴

¹¹⁴ Casaroli egyházpolitikájának alaptételét hangsúlyozza Hansjakob Stehle, *Die Ostpolitik des Vatikans*, Pieper, München–Zürich, 1975, 14.

A keleti politika azért koncentrált a püspöki kinevezésekre, mert a „püspökök tartóoszlopok”, biztosítani kell az egyházi struktúrát. Ezt a koncepciót joggal bírálta például Wildmann János, éppen a II. Vatikáni zsinat egyházképe alapján. Az 1964-es részleges megállapodás kritikáját adva írja, hogy a megállapodást követő évek során nyilvánvalóvá lett, hogy a vatikáni diplomácia függetlenné vált, és sorra ejtette a zsinat által lefektetett alapelveket, a zsinat tanítását a világiak apostolkodásáról és a helyi egyház felértékelését, így maradt a klerikalizmus, a kisközösségeket elfojtották, és méltatlan püspökökkel tették teljessé a hierarchiát. De Wildmann végkövetkeztetését pontosítva megjegyzem: a római Kúria „konzervatív apparátusa” ugyan mérsékelte a zsinati reformok végrehajtását, miként a kommunista hatalom is, de egyben bírálta a „haladónak” tartott Casaroli keleti politikáját is, tehát a kommunistákkal dialógust folytató módszert.¹¹⁵

Agostino Casaroli nem ismerhette meg a *csehszlovákiai* helyzetet, ez saját beszámolójából is világos (IX. fejezet: „Lehetetlen tárgyalások: *Csehszlovákia*”). A sok kísérlet és alkudozás „eredménye” az lett, hogy 1973-ban az állam négy jelöltjét nevezték ki püspöknek, a hívek és a papság nagy megrökönyödésére.

A jezsuita Jan Korec, titokban felszentelt nyitrai püspök, később bíboros, Casaroli emlékirataira reflektálva egy interjúban¹¹⁶ keményen bírálta az *Ostpolitikot*. Főleg azt róttta fel Casaroli politikájának, hogy az állami képviselőkkel való tárgyalás során addig ment a kompromisszumban, hogy a „nekünk legdrágábbat, az ún. földalatti egyházat” áldozta fel, adta cserébe, amikor az állam által jelölt négy püspök felszentelése „egyáltalán semmi segítséget nem jelentett egyházunknak”.

¹¹⁵ Vö. Wildmann János, „A Vatikán keleti politikája Magyarországon a II. vatikáni zsinat tükrében”, in *Beszélő* 3. évfolyam, 33. szám. <http://beszelo.c3.hu/print/5254>

¹¹⁶ *Il Giornale* 2000. július 18.

A magyar–vatikáni 1964-es részleges megállapodás

Hosszú, nehéz tárgyalások eredményeként létrejött az 1964-es részleges megállapodás. Erről jelenleg a legalaposabb monográfiát Szabó Csabának köszönhetjük: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években.*¹¹⁷ Igyekezett közzétenni és feldolgozni a bőséges (elsősorban) hazai dokumentációt. Nem vehette figyelembe a Giovanni Barberini által később, 2007-ben és 2008-ban kiadott köteteket: az első, mint már jeleztem, Agostino Casaroli *Ostpolitik*ját dolgozza fel, a második vaskos kötet pedig Casaroli érseknek az *Ostpolitik*ra vonatkozó iratait teszi közzé. Nyilván ezt a dokumentációt dolgozta fel első kötetében. Tanulságos összevetni a kommunisták feljegyzésit, jelentéseit a tárgyalások egyes szakaszairól (Szabó Csaba) Agostino Casaroli összefoglaló jelentéseivel (Barberini). Ezt jórészt megtette Fejérdy András olasz nyelvű tanulmánya.¹¹⁸ (Fejérdy egyébként utal az ebbe a témába vágó francia nyelvű tanulmányára is.¹¹⁹)

Fejérdy András tehát olasz tanulmányában egyszerre követi Szabó Csaba és Giovanni Barberini dokumentációját. Amint magyar összefoglalójában írja: azokra a szempontokra figyelt, „amelyek a Vatikánt az 1964. évi szentszéki–magyar részleges megállapodás aláírásakor vezették”. Rámutat arra, hogy „valójában csak azokon a területeken sikerült eredményt elérni, amelyeken valamiféle érdekazonosság állt fenn a Vatikán és a magyar kormány között. A többi kérdés megoldásának legfőbb akadályá pedig az elvi és az érdekellentéteken túl a részletekbe menő, alapos információk hiányában keresendő”. Végül Fejérdy arra a következtetésre jut, „hogy a részleges

¹¹⁷ Szabó Csaba 2005.

¹¹⁸ „L’Intesa semolice del 1964 tra la Santa Sede e l’Ungheria”, in *Rivista di Studi Ungheresi (RSU)* 11, 2012, 96–111.

¹¹⁹ „Aux origines de la nouvelle ‘Ostpolitik’ du Saint Siège. Première tentative de Jean XXIII por reprendre le contact avec les évêques hongrois en 1959”, in *Archivum Historiae Pontificiae* 46 (2008), 589–411.

megállapodás legfőbb eredménye talán nem is a konkrét kérdések megoldásában állt, hanem abban, hogy a magyar kormány elismerte a Szentszék egyházi kérdésekben való illetékességét. Ezáltal ugyanis a Vatikánnak már nem kellett egy Rómától független nemzeti egyház létrejöttétől tartani, ami korábban reális veszélynek látszott”.¹²⁰

Idézem Szabó Csaba¹²¹ általános jellemzését: „A hatvanas években zajló magyar–vatikáni tárgyalások során több olyan probléma került elő, amelyek megoldása már évek óta sürgető volt. Ezek között differenciálni kell, mert voltak kérdések, amelyeket a magyar fél tartott állandóan napirenden, például az 1958-ban kiközösített békepapok ügyét, és voltak a Vatikán számára kiemelten fontos ügyek, például a főpapi kinevezések, a stallumok betöltése. Más problémákat, mint például a prímás [Mindszenty] helyzetének rendezését alárendelte mindkét fél a számára fontosabb ügyeknek. Egyéb kérdéseket a felek csak azért tartottak napirenden, hogy legyen mit kínálni egymásnak, legyenek gyorsan megoldható problémák, lehessen eredményt felmutatni. Az évtized során zajló kétoldalú tárgyalásokat ezért is jellemezte egyfajta »vásári hangulat«. Kínálat, kereslet, alku határozta meg a megbeszélések légkörét. Mint látjuk, általában a Szentszék »kötötte a rosszabb üzletet«. [...] A magyarok pedig mindent elkövettek, hogy meggyőzzék a vatikáni felet, hogy elsősorban a Szentszék érdekelt a tárgyalásokban és a megegyezésekben, a Magyar Népköztársaság kevésbé. [...] Valószínűleg a Vatikánban is tudták, hogy magyar tárgyalópartnereik »megvezetik« Casarolit és társait, de azt gondolhatták, hogy hosszú távon mégis megéri az alkudozás.”

Ezt a jellemzést kissé árnyalnunk kell. Kétséggkívül „alkudozás” volt a kompromisszumos egyházpolitika, ha a „vásári hangulat” hasonlat kissé erős is. A magyar (kommunista) félre állhat, hogy inkább a jelentékte-

¹²⁰ „L’Intesa semolice del 1964 tra la Santa Sede e l’Ungheria”, in *Rivista di Studi Ungheresi (RSU)* 11, 2012, 111.

¹²¹ Szabó Csaba 2005, 32–33.

lenebb, gyorsan megoldható problémákat dobta terítékre, hogy a fontosabbakról (például a szerzetesek és a letartóztatások ügyéről) elterelje a figyelmet.

Fontos ismernünk Casaroli érseknek a tárgyalásokról a Vatikánnak (a pápának) adott részletes beszámolóit.¹²² Már az 1964-es részleges megállapodás után – hivatkozva a „Protokollra” – 1965 májusában a római magyar követnek átnyújtott francia nyelvű beadványaiban felsorolja a Magyarországról érkező aggasztó híreket és a Szentszék keleti politikáját érintő kritikákat, amelyek azt jelzik, hogy a kormány nem tartja tiszteletben a megállapodásokat: folyik egyházi személyek letartóztatása és elítélése; a püspökök szabadságát korlátozzák a papok disponálásában (áthelyezéseiben); a hitoktatás „rendezése” után szigorúbb szabályzatokat hoztak, mint a megegyezés előtt... Külön is érdeklődik P. Mócsy Imre SJ bebörtönzéséről. A következőkben Casaroli ismételten hangsúlyozza a magyar hatóságoknak: *a legnagyobb nehézség, hogy a Szentszék nem tud kellőképpen tájékozódni a valós helyzetről.* 1965. június 28-án¹²³ Casaroli hosszan beszámol vatikáni feletteseinek, a bíboros államtitkárnak a magyar kormánnyal folytatott tárgyalásokról, többek között a papok és szerzetesek letartóztatásáról és a koholt vádakról (Mester Istvántól és másoktól érkeztek a hírek), illetve arról, hogy az ÁEH képviselői „államellenes összeesküvésről” beszélnek. Mindezt azért idézem itt – részben saját korábbi véleményemet is kiigazítva –, hogy lássuk: az *Ostpolitik* diplomataja nem feledkezett meg teljesen a „vértanúk egyházáról”.

Szabó Csaba részletesen ismerteti azokat a témákat, amelyek a Szentszék és a Magyar Népköztársaság képviselői között folyó tárgyalásokon szerepeltek: a kiközösített békepapok ügye, az üresen álló püspöki székek

¹²² Például: 1963. május 18. lásd Barberini 2008, 52–77.

¹²³ Barberini 2008, 172–173., 174kk, 178–184.

betöltése, a római emigráns papok és a római Pápai Magyar Intézet,¹²⁴ a papság esküje az Alkotmányra, papok és katolikus hívek letartóztatása és üldözése a tárgyalások idején, Mindszenty bíboros helyzetének rendezése.

Érdemes itt idézni Mindszenty bíboros *Emlékirataiból*. Miután megjegyzi, hogy 1959 áprilisában Kádárék ismét hatályba helyezték az egyházi kinevezésekről szóló, korábban felfüggesztett rendeletet, és újra működésbe lépett az Állami Egyházügyi Hivatal, Mindszenty bíboros így folytatja: „Amikor ezután két és fél év múlva Mgr Agostino Casaroli a Vatikán részéről a Kádár-rendszerrel tárgyalásokat kezdett, az [ti. a Kádár-rendszer] békepapjaival és Állami Egyházügyi Hivatalával a magyar egyházat már teljesen elnémitotta. Ezért nem juthatott el a vatikáni diplomata fülébe a magyar katolicizmus hiteles szava. S ezért történhetett – a helyzet ismeretének alapos hiányában –, hogy a Vatikán belement olyan tárgyalásokba, amelyek hátrányára voltak.”¹²⁵

Egyházpolitika Magyarországon és Lengyelországban

Az 1964-es részleges megállapodás és egyáltalán a hazai egyházpolitika jobb megértéséhez járul hozzá Balogh Margit *Egyház és egyházpolitika a Kádár-korszakban* című írása.¹²⁶ Szerinte Kádáréknak 1958-ra sikerült restaurálniuk a Rákosi-korszak egyházpolitikájának főbb elemeit, de ezt nem kizárólag adminisztratív eszközökkel érték el. Ekkorra már a „korábbi nyíltan likvidáló szándékú egyházüldözést a »nemzeti egységet«

¹²⁴ A Pápai Magyar Intézetről majd még szólok. Vö. Szabó Gyula, *A Pápai Magyar Intézet mint a magyar hírszerzés előretolt bástyája*, Püski, Budapest, 2011. (a továbbiakban Szabó Gyula 2011)

¹²⁵ Mindszenty József, *Emlékirataim*, Magyarországi Mindszenty Alapítvány, Budapest, 2002, 483. (a továbbiakban *Emlékirataim* 2002)

¹²⁶ *Eszmélet* 1997. nyár, 34. szám.

előtérbe helyező népfrontpolitika váltotta fel, s ez vezetett el a szakaszhatárként megjelölt 1964-es évhez”. (Utalás az MSZMP KB 1958. július 22-i határozatára.) Fontosnak tartom Balogh Margit következő jellemzését: „Az egyházpolitika mérlegének egyik serpenyőjében a marxizmus–leninizmus azon tétele állt, miszerint az egyházat és a vallást ki kell gyomlálni, a másikon pedig az a körülmény, hogy az egyházak léteznek, s hogy jelentősen nagyszámú ember vallja magát vallásosnak. Tehát egyidejűleg volt jelen az egyházellenes harc és az egyház bizonyos szabadsága.” További elemzéseiből még kiemelem: „Az egyházpolitikát az Állami Egyházügyi Hivatalban (az ÁEH-t 1959. június 2-án helyreállították, és 1989-ig változatlan státútummal működött), a Pártközpontban és a Belügyminisztériumban határozták meg. *Végrehajtására és ellenőrzésére az államhatalom pedig háromszoros rendszert dolgozott ki: egyrészt az ÁEH, másrészt az egyházi vezetők, harmadrészt pedig az állambiztonsági szolgálat révén.*” (Kiemelés tőlem – Sz. F.)

Figyelemreméltó Casaroli bíboros következő közlése a kommunista országokkal folytatott tárgyalásokról. A *lengyelországi sajátos helyzetet* elemezve írja (340.): „Magyarországon, Csehszlovákiában és Jugoszláviában számos kapcsolat volt a kormány képviselőivel, de kevés az egyes püspökökkel. Az is mindig ellenőrzés mellett, ami ha nem is mindig látható, de mindig nagyon hatékony volt, és szinte sohasem székhelyükön. (Mindszenty bíboros esete egészen egyedülálló volt.) Semmi kapcsolat nem volt a lakossággal és magával a papsággal sem, azért is, mert mindig inkognitóban utaztam. Csak néhány évvel később, 1973-ban [...] kezdtek kissé változni a dolgok...”

Mint már említettem, *Lengyelország helyzete* sajátos volt.¹²⁷ Ezt – látjuk – maga Casaroli is hangsúlyozza. Itt elsősorban nem a püspökjelöltekről tárgyaltak, hiszen csaknem teljes volt a püspöki kar, egységes, felzárkózott

¹²⁷ Vö. Chenaux 2009, 286–290.

– a papsággal és hívekkel együtt – az ügyes diplomata, de a kommunizmus szemben hajlíthatatlan Wyszyński bíboros mögé. A pápa küldöttje még VI. Pál alatt többször információs körutat tett Lengyelországban, tárgyalt főpásztorokkal és másokkal, így felmérhette a valós helyzetet, és tájékoztatta VI. Pál pápát. (Ezt a tájékozódást nem tehetette meg Csehszlovákiában és Magyarországon.) Wyszyński bíboros, illetve a lengyel püspöki kar többször figyelmeztette: legyen óvatos, nehogy becsapják a kommunisták, ne siesse el a tárgyalásokat a tervbe vett diplomáciai kapcsolatok felvételére, nehogy az a látszata legyen politikájának, hogy a Szentszéknek fontosabb a diplomáciai kapcsolatok fejlesztése, mint a hívő nép javának keresése.¹²⁸

Sajnos, Casaroli nem okult a lengyelországi tapasztalatokból; Magyarországon és Csehszlovákiában a helyzet kellő ismerete nélkül tárgyalt, a rendszer embereinek jobban hitt, mint hiteles informátoroknak.

Casaroli megemlíti: érkeztek információk emigránsoktól, külföldi magyaroktól, de ezek hitelességét nemigen tudták ellenőrizni. Pedig – tegyük hozzá – a helyzet ismerői többször tájékoztatták a valódi állapotokról: a Párttól (végső soron Moszkvától) függő mindenható Állami Egyházügyi Hivatal pórázon tartotta a magyar egyházat. Az egyházüldözés, ha enyhébb formában is tovább tartott a Kádár-korszakban.

Szabó Csaba¹²⁹ dokumentációja szerint a tárgyalások első szakaszában a római emigráns magyar papokkal, a római Pápai Magyar Intézet visszaszerzésével foglalkoztak, mivel – a kormány képviselői szerint – „ellenséges tevékenységet folytattak a Magyar Népköztársaság ellen”. Külön megnevezték Zágón Józsefet (1909–1975), Mester Istvánt (1917–1984) és Csertő Sándort (1913–1982). Valójában Zágón és Mester gyakran tájékoztatták Casarolit a valós helyzetről. Ezt Mester István személyesen is elmondta

¹²⁸ Vö. Chenaux 2009, 352–356.

¹²⁹ Szabó Csaba 2005, 38kk

nekem. A Papi Kongregáció hivatalvezetője sok hazai pappal kapcsolatot tartott, segítette őket miseintencióval és könyvekkel. Sok információt szerzett hazulról.¹³⁰

Kényes kérdés volt a méltó püspökjelöltekről szóló információk megszerzése. Természetesen tőlünk, római papoktól is kért véleményt a vatikáni Államtitkárság, de az „emigráns” papok véleményére nemigen adott a magyar fél.¹³¹ A püspökségre méltó jelöltekről Zágon és Mester korábban helyes információkat adott: Belon Gellért, Winkler József, Bárd János papokat javasolták. De ezeket a kinevezett, államilag „meg nem erősített” püspököket nem lehetett felszentelni; helyzetüket a kommunista fél csak abban az esetben volt hajlandó „rendezni”, ha a Szentszék a parlamenti papképviselőket (békepapokat) sújtó kiközösítést feloldja.¹³²

4. NÉHÁNY SZEMÉLYES ÉLMÉNYEM

Jóllehet a Vatikáni Rádiónál – minden szabadságunk ellenére – tabu volt az egyházpolitika, ezt is közlelő követhettem: egyrészt – mint már említettem – sokszor tolmácsa voltam VI. Pálnak és később II. János Pálnak, valamint Casaroli bíborosnak magyar vezető politikusok vatikáni látogatásaikor, másrészt gyakran adtam „kiegészítő”, helyreigazító információkat, hiszen a hetvenes évek elejétől (belga útlevéllel) már kezdtem hazalátogatni, illetve Rómában egyre több hazai látogatóval találkoztam.

¹³⁰ Vö. Barberini 2008, 177–181.; Adriányi 2004, 45kk; Mester 1974-es beadványainak facsimiléje: 243–250.

¹³¹ Vö. például Szabó Csaba 2005, 167–169., a 44. dokumentum: „Illés” ügynök jelentése a Zágonnal és Mesterrel folytatott beszélgetésről és annak állami kiértékeléséről.

¹³² Szabó Csaba 2005, 34.; vö. még Barberini, 2008, 177–181.

Természetesen a Vatikáni Rádiónál követtük az eseményeket: a „koegzisztencia”, az „enyhülés”, a „dialogus” jelszavak, vagy ahogy Mindszenty írta: a „varázsigék” mögött rejtőzködött a valóság, az, hogy a szovjet csapatok vérbe fojtották az 1956-os szabadságharcot, hogy Kádár vezetésével újra berendezkedett a diktatúra, a népet és a vallást (egyházat) elnyomó hatalom. Közben folytak a tárgyalások Casaroliék és a magyar kormány között, hogy „megoldják” a Mindszenty-kérdést. 1960–1965 között a bíboros betegeskedett az amerikai követségen; 1971-ben már híre járt annak, hogy a hercegprímást – „súlyos betegsége” miatt – ki kell hozni Nyugatra. Mindszenty megkapta VI. Pál levelét, amelyben arra kérte őt, hogy a püspöki szinódus szeptember 30-i megnyitására utazzon Bécsen keresztül Rómába Zágon József és Mons. Giovanni Cheli társaságában.¹³³

Az előzményekről, a Vatikán (Casaroli–Cheli–Zágon) és a magyar kormány képviselői tárgyalásairól részletesen beszámol Adriányi Gábor.¹³⁴

Itt közbeszúrok egy epizódot.

Egy héttel Mindszenty Rómába utazása előtt Mons. Cheli eljött a Vatikáni Rádióhoz, és P. Jorge Blajot SJ programigazgató irodájába hívatott engem. Csak hárman voltunk. Cheli elmondta Mindszenty Rómába jövetelének programját; *közölte, hogy Mindszenty esztergomi érsek marad*, és majd egyhónapos római tartózkodása után a bécsi Pázmáneumba költözik.

¹³³ Vö. *Emlékirataim* 2002, 480–481.

¹³⁴ Adriányi 2004, 9–124.: „Mindszenty száműzése (1971)”, főleg Ólmosi dokumentációjára hivatkozva, 120–190. Fontos mozzanatok: A Központi Bizottság határozata és Casaroli aide-mémoire-ja; Péter János külügyminiszter látogatása VI. Pálnál 1971. április 16-án – Péter János jelentése; Giovanni Cheli és Zágon József látogatás Mindszenty bíborosnál – Pro memoria. – Vö. még Mészáros István, *Árnyak és fények*, Kiegészítések a Mindszenty-életrajzhoz, Eötvös Könyvkiadó, Budapest, 2008, 207–238. (a továbbiakban Mészáros István 2008)

(Nekem Párizsba kellett volna utaznom; már megvolt a menetjegyem, de természetesen Rómában kellett maradnom, a fontos esemény miatt.)

Néhány adat még *Giovanni Cheliről*, akinek jelentős szerepe volt a Mindszenty-kérdés „megoldásában”.¹³⁵ Miután a vatikáni diplomata Luigi Bongianino – aki magyarországi látogatása során sok pappal találkozott és valós információkat szerzett – a kommunisták szemében kegyvesztett lett, a Szentszék felmentette a diplomáciai szolgálat alól (mindössze negyvenéves volt), és Alba városka püspökévé nevezték ki. „Utódja Giovanni Cheli karrierdiplomata lett, aki 1967-ben került a Szentszéki Államtitkárságra, ahol Casaroli közvetlen irányítása alatt az Egyházi Közügyek tanácsának munkatársa lett nunciatúrai tanácsos címen. Cheli 1968-ban utazott először Magyarországra és barátkozó stílusa miatt azonnal elnyerte magyar partnerei bizalmát. [...] Kulcsszerepet játszott a sok problémát okozó Mindszenty-ügy megoldásában is. 1969 és 1973 között több alkalommal utazott Budapestre, minden esetben beépített tisztek és befolyásos ügynökök vették körül.”¹³⁶ G. Cheli és Miklós Imre, az ÁEH ekkori elnöke, titkos megállapodást írt alá, amelynek értelmében a Vatikán visszavonja három békepap: Beresztóczy Miklós, Horváth Richárd és Várkonyi Imre 1958-as kiközösítését, akik a kommunista parlament tagjai voltak. 1971. szeptember 9-én pedig Cheli, a Szentszék képviselőjében aláírta azt a megállapodást, amely lehetővé tette Mindszenty bíboros Magyarországról való távozását. Bottoni jól dokumentált tanulmányából még egy adatot idézek: az *Osservatore Romano* 1973. július 28-án hírt adott arról, hogy G. Chelit az ENSZ szentszéki követévé nevezték ki New Yorkba. Bottoni adatai szerint valójában elmozdították – konzervatív vatikáni főpapok nyomására –, azzal a váddal, hogy „kommunista ügynök”.¹³⁷

¹³⁵ Vö. Bottoni 2010, 268–270., 277–278. (számos levéltári dokumentummal)

¹³⁶ Bottoni 2010, 268.

¹³⁷ Bottoni 2010, 277.

A támadások igazi célpontja Casaroli volt; „keleti politikája” miatt. Chelit a Casaroli-szárnnyhoz tartozó Luigi Poggi váltotta fel (akiről később még szólok).

Végül még egy személyes élmény.

1977 elején majd’ három hónapot Kanadában töltöttem, lelkigyakorlatokat adtam. Néhány napra ellátogattam az Egyesült Államokba, New Yorkba és Washingtonba is. New Yorkban az ENSZ melletti szentszéki diplomáciai székhelyen meglátogattam Giovanni Chelit, akit Rómából jól ismertem. Barátságosan fogadott, érdeklődött a magyarországi helyzet iránt. Meglepett, hogy egy jó félévtized után is még olyan jól emlékezik az egyházpolitika magyar szereplőire. (Utódja, Luigi Poggi, tájékozottságban és diplomáciai érzékben jóval elmaradt mögötte.)

5. MINDSZENTY BÍBOROS RÓMÁBAN ÉS A PÁZMÁNEUMBAN

Mindszenty József bíboros, Magyarország prímása, 1971. szeptember 28-án hagyta el hazáját. VI. Pál kívánságára Rómába utazott, hogy szeptember 30-án részt vegyen a püspöki szinódus megnyitásán. Október 23-ig tartózkodott a Vatikánban, és az 1956-os forradalom 15. évfordulóján este érkezett meg a bécsi Pázmáneumba.

Mindszenty bíboros távozását a budapesti amerikai követségről hosszú tárgyalás előzte meg: a Vatikán, a Kádár-rezsim és az Egyesült Államok képviselői alkudoztak a félrabságban élő magyar főpásztor sorsáról. Mészáros Istvánt idézem: „1971 tavaszán saját világi-politikai érdekük készítette arra az USA vezetőit, hogy Mindszentyt haladéktalanul eltávolítsák a budapesti követségről. [...] Az USA-követelés teljesítése – Mindszenty eltávolítása a követségről, tehát végső soron Magyarország területéről – sajátos módon a magyar népköztársasági kormány, a Kádár-rezsim számára volt a leginkább áhított, a legkedvezőbb eredményt hozó: eltávozik az ország területéről az 1956-os forradalom s az ellenállás szimbolikus egyénisége.”¹³⁸

Minden úgy történt, ahogyan G. Cheli programigazgatónknak, P. Bajot-nak és nekem elmondta a Vatikáni Rádiónál. Mindszenty bíboros kiutazására 1971. szeptember 28-án került sor. Bécsben a repülőtéren Casaroli bíboros is csatlakozott hozzájuk. A vatikáni kertekben, a Torre di S. Giovanni bejáratánál VI. Pál pápa várta, nagy szeretettel megölelte, mellkeresztjét és gyűrűjét a vértanú bíborosnak ajándékozta. A püspöki szinódust megnyitó szentmisén a Sixtus-kápolnában Mindszenty VI. Pál jobbján koncelebrált, ő mondta a halottakért a mementót. Az esti magyar adásban természetesen beszűrtem hangját, és lefordítottam beszédéből

¹³⁸ Mészáros István 2008, 212–213.

a következő szakaszt:¹³⁹ „*Itt van köztünk tisztelendő testvérünk, Mindszenty József kardinális, esztergomi érsek, Magyarország prímása.*”¹⁴⁰

Mindszenty bíboros tehát – hosszú egyezkedés után, engedelmeskedve a pápának – 1971 őszén elhagyta az országot, szeptember végén részt vett a püspöki szinódus megnyitásán. Jó három hét múlva a bécsi Pázmáneumban telepedett le. Innen lekipásztori utakat tett Európában és azon kívül is az emigráns magyarok körében, és kiadta *Emlékiratait*.

Kitérő az Emlékiratok genezisééről¹⁴¹

„*Ikonná dermedt emlékirat, avagy egy jó pásztor naplója*” – Mindszenty József bíboros emlékiratainak története. A történész Balogh Margit alapos kutatásaihoz felhasználta a francia Külügyminisztérium archívumát, az Egyesült Államok levéltárát, a Magyar Országos Levéltár gyűjteményét, a Mindszenty Alapítvány Levéltárát és egyéb levéltári dokumentumokat. Aprólékos elemzését itt nem követem, csak néhány szempontra hívom fel a figyelmet, hogy jobban érhetővé tegyem majd Mindszentyvel kapcsolatos – közvetett – tapasztalatomat.

Balogh Margit elemzéseiből kiviláglik, mennyire fontosnak tartotta Mindszenty bíboros a félrabságban írt visszaemlékezéseinek kiadását, mennyit levelezett ebben az ügyben amerikaiakkal, vatikániakkal, és az is, hogy külföldre jöveteléhez szorosan kapcsolódott kézíratainak sorsa, „olyannyira, hogy az 1971. nyári tárgyalásokon kulcsszemponttá válik, és a kiadás remény ösztönzi a követség elhagyására. Az emlékirat lett Mindszenty

¹³⁹ Vö. *Emlékirataim* 2002, 502–503.

¹⁴⁰ A Vatikáni Rádió hangfelvétele alapján szúrtam be a „Magyarország prímása” jelzöt, amely hiányzik Mindszenty *Emlékirataim* 2002-es budapesti kiadása 502. oldalán!

¹⁴¹ Mindszenty József bíboros *Emlékiratainak* történetéről, genezisééről lásd Balogh Margit, „Ikonná dermedt emlékirat”, in *Századok* 2012, 146. évfolyam, 1. szám, 3–45.

elégítétele, elmaradt védőbeszéde, hírnevének védelme, a manipulálatlan »utolsó szó jogán« tett nyilatkozat. Az Igazság”.¹⁴²

Balogh Margit kiemeli: „Az 1963-tól változó intenzitású, de folyamatos magyar–szentszéki tárgyalások napirendjén a bíboros helyzete megoldandó kérdésként szerepelt, de az emlékiratokat 1971-ig nem emlegették egy szóval sem. Áttételesen viszont annál inkább: a magyar fél részéről megfogalmazott feltételek legsúlyosabbika – amit általában szilenciumként emlegetnek – egy »teljes körű garancia« volt arra, hogy Mindszenty az országhatáron kívül nem ír és nem nyilatkozik a magyar kormány politikája ellen, azaz nem válik a hidegháború eszközévé és szócsövévé.”¹⁴³

A *Kéziratból kötet* című részben (27kk) olvashatunk az *Emlékirataim* levéltárban őrzött előzményeiről, szerkesztői példányairól és korrektúrafordulóiról. A 34. dobozban három iratkötegen a következő feliratok olvashatók: 1) „Átnézett és átírt szöveg (dr. Bíró Béla, Csonka Emil, dr. Fábián Károly, dr. Harangozó Ferenc, dr. Ispánky Béla, dr. Révay István, dr. Vecsey Lajos segítségével)”. 2) „*Prímás úr kézíratairól készült a német fordítás.* (Prímás úr irányítása, ellenőrzése és felügyelete mellett dr. Vecsey József válogatta ki, állította össze és egészítette ki)”. 3) „*(Ispánky Béla által átnézett fejezetek)*” – Balogh Margit megvizsgálta, mi és miért maradt ki. Ispánky Béla, a hajdani „börtöntárs” például bizonyos túlzásoktól óvta a bíborost. Az *Emlékiratok* feliratot viselő „piros” dossziében kb. 200 Mindszenty kezétől származó, sűrűn teleírt lap található, helyenként újságkivágásokkal – történeti áttekintés a materializmusról, kommunizmusról, bolsevizmusról. Időnként személyes élmények ékelődnek az iratba, például 1945-ös római útjáról vagy az 1948-as tárgyalásokról. Érdekes, hogy Balogh Margit, amikor Czapik Gyula egri érsek 1948. eleji tárgyalásairól szól, a Czapik–Mindszenty-ellentétéről elterjedt véleménytől

¹⁴² Balogh Margit, i. m. 16.

¹⁴³ Balogh Margit, i. m. 18., vö. 20–23.; lásd Barberini 2008, 128–129.; vö. Casaroli jelentését Cicognani államtitkárnak 1964. április 10.: MOL XIX–J–1–j–IV/14/005535/3/1964.

eltérően jelzi: Czapik nem a prímás háta mögött tárgyalta Rákossal, hanem Mindszenty tudtával, kezdetben a taktikáról vele egyeztetve. Nos, a kéziratban Mindszenty igazolja ezt: „A tárgyalásokat nem elleneztem. Volt is. Nehéz lett volna kitérni előle, mert a teljes elzárkózás ingerli a másik felet, még inkább az olyan másikat, aminővel mi állunk szemben. És a tárgyalásokkal még nem is sértünk elvet.” Az idézet után Balogh Margit így folytatja: „1948-ban Mindszenty tehát, feltételekkel ugyan, de kész volt tárgyalni. Az emlékiratok viszont a kategorikusan elzárkózó, rendíthetetlen Mindszenty-képet erősítik...”

Figyelemreméltó, hogy „a kiadott szövegben nincs egyetlen szó sem az első- és másodfokú tárgyalás közötti fél év kérvény-, illetve levélözönéről, amelyek közül néhány azt erősíti meg, hogy a bíboros még letartóztatása előtt eljutott odáig, hogy mérlegelte egy tárgyalás lehetőségét. A vizsgálati fogság és a per okozta fizikai és szellemi kimerültség, a pajzsmirigy-betegség kiújulása miatt Mindszentyt az elsőfokú ítélet után egyenest a rabkórházba vitték. Szeptember végéig tartó (kényszer) gyógykezelésének első hónapjai alatt átértékelt korábbi politikai irányvonalát, és miközben Damoklész kardjaként lebegett feje fölött a halálos ítélet veszélye, kétségbeesetten kereste a kiutat. Ez a fél év a legnehezebb időszak Mindszenty életében. [...] Úgy érezte, hogy megrikult körülötte a levegő. Már nem kivételezett, hanem eltaszított ember volt. A halálfélelemtől és a felé áradó közönytől depresszió és idegösszeroppanás kerülgette. Mélységesen elkeseredett leveleit mint »elítélt«, »fegyenc«, »elítélt érsek« írta alá”. (33.) Egy híján száz levél maradt fenn az államvédelem iratai között. „Fokozódó türelmetlenséggel újabb és újabb javaslatokkal állt elő a remélt megoldás – szinte már kizárólagosan az állam és az egyház megállapodása – érdekében, de ezeket is megválaszolatlanul hagyták. Levelet fogalmazott a vatikáni Államtitkárságnak, amiben magyarázatot próbált adni a változásra: mi az oka annak, hogy őrizetbe vétele előtt ellenezte a megegyezést, most pedig sürgeti azt.” A pápának írt levélben a fogolycserét is felvetette.

Levélrészletek idézése után Balogh Margit megállapítja: „Ezekről a levelekről a megírt, de kimaradt emlékirat-előzményekben sincs egyetlen sor sem. Ezeket oly mélyre temette magában Mindszenty, mintha nem is akarna tudni róluk. És tudata legmélyére ásta a vizsgálati fogságban töltött 39 napot is. *Emlékirataiban* többször jelzi, hogy nem emlékszik az akkor történetekre.” (33–34.)¹⁴⁴

Persze felmerül a kérdés, hogy a nagy sietségben „átjavított” és kiadott *Emlékiratokból* még mi maradt ki. Balogh Margit jelzi, hogy a „piros dosz-sziében” 200 sűrűn teleírt kéziratoldal található, benne személyes emlé-kekkel: ezek miért maradtak ki? Talán azért, mert a bíboros főcélja nem életművének teljes bemutatása volt, hanem, hanem az, hogy a nagyvilág-nak feltárja a kommunista rezsim igazságtalanságait, embertelenségét.

Balogh Margitnak Mindszenty *Emlékiratairól* írt hosszú tanulmánya más, vitatható részeire itt nem térek ki. Például nem meggyőző a „gyógy-szerzés” elleni érvelése.

A történész szakszerű elemzése megmutatta, hogy Mindszenty *Emlékiratai*-nak szövegén többen, legalább heten dolgoztak: kihagytak részeket, mó-dosítottak a fogalmazványon stb., de azért lényegében a mártír bíboros a szerzője. Ahogy Balogh Margit végkövetkeztetésében megjegyzi: az em-lékirat ugyanazokkal az érdemekkel és hiányokkal bír, mint minden más azonos műfajú munka: a visszaemlékező óhatatlanul szubjektív, a memória szelektív és részrehajló, rálátása a történésekre, s ebből eredően az össze-függések.

Az elemzésekből világosan kitűnik, hogy a bécsi Pázmáneumban az amerikai követség másfél évtizedes félrabságából kiszabadult bíborost

¹⁴⁴ Balogh Margit, i. m. 34–35.; vö. még Balogh Margit, *Mindszenty József*, Elektra, 2002, 206–217. (Élet-kép sorozat – a továbbiakban Balogh Margit 2002) Más történészek másként látják ezt. Vö. még Vecsey József, *Emlékezés Mindszenty bíboros édesanyjára*, Martinus Kiadó, Szombathely, 2012, 133–145., lásd különösen a kirakatperrel kapcsolatos, a *Sárga könyvben* szereplő kézírásos, „*Magyar nemes vagyok*” kezdetű „vallomás” értelmezéseit. Ismeretes, hogy a *Sárga könyvben* tették közzé a *Mindszenty-bűnügy okmányait* 1949 januárjában.

rögtön körülvették erősen kommunistaellenes emigráns papok és világiak. Az itt emlegetetteket csaknem kivétel nélkül személyesen ismertem. Volt is velük összeütközésem, például a Szabad Európánál dolgozó, erdélyi Fábián Károllyal, aki kinti lapokban kemény kritikákat írt VI. Pál és Casaroli keleti politikájáról, a „békepap” püspökök kinevezéséről (többek között ekképpen: „A most [1972-ben] kinevezett négy püspök közül három ávós” – jelentette ki egy Pax Romana-kongresszuson. Álláspontját kifejtette emigráns lapokban is. (Jellemző Adriányi Gábor *A Vatikán keleti politikája* című könyvének *Utószavában* közölt, VI. Pált is élesen bíráló, 1974. február 10-i, hosszú levele a szerzőhöz.)

Az *Emlékiratok* szerkesztésekor egyes tanácsok helyesnek bizonyultak, máskor viszont Mindszenty eredeti jegyzetét „reakciósabbá” alakították titkárai, cenzorai.

Az *Emlékiratok* szerkesztésében és Mindszenty tájékoztatásában jelentős szerepet játszott Vecsey József, aki 1945 előtt Mindszenty mellett volt káplán, majd hittanár Zalaegerszegen. 1951 őszén rövid ideig biblikus tanárom volt a szombathelyi szemináriumban, majd külföldre távozott, a Szabad Európa Rádiónál dolgozott, 1957-ben a háromkötetes, magyar és német nyelvű *Mindszenty Okmánytár* kiadója. Ez az *Okmánytár* fontos forrás lett az *Emlékiratok* összeállításában.

Vecsey Józseffel pár évig (1965/66-ban) többször találkoztam a párizsi Magyar Misszióban, ahol főlelkész volt, én pedig akkor írtam doktori disszertációm. Hogy folytassam Rezek Román OSB barátom hagyományát, szerveztem a csütörtöki esti előadásokat a párizsi magyaroknak, magam is tartottam világnézeti előadásokat, például Teilhard de Chardinről, akinek műveit kezdtük fordítani és kiadni, kommentálni. A zsinati nyitást képviseltem, a párbeszédet kerestem 1967 januárjától a Vatikáni Rádiónál is. Vecseytől (és több emigráns paptól) megkaptam a „progresszista” minősítést. Gyanúsak voltunk mi, jezsuiták – András Imre, a bécsi magyar egyházszociológiai intézet (az *UKI-Berichte Über Ungarn*) vezetője is, aki

német és magyar tájékoztatóiban feltárta a valós magyar egyházi helyzetet, de mérsékeltebb hangon, mint Fábián Károly. Amikor az Öry Miklós által szerkesztett *Magyar Papi Egységet* átalakítottuk a *Szolgálat* című, szélesebb olvasóközönségnek szánt folyóirattá, elhagytuk a „Hazai helyzet” rovatot, amelyben Fábián Károly kemény hangon ostromozta a kommunista rendszert. Ez volt az ára annak, hogy a folyóiratot beengedje a hatóság Magyarországra.

Persze ezt gyanúsnek, „árulásnak” tartották a Mindszenty környezetében ügyködő emigráns papok, akik a bíborost is informálták. Ők megelégedtek a kommunista rezsim, a hazai helyzet bírálataival, de azt nem látták meg, hogy mi, a *Szolgálat* és a Vatikáni Rádió Magyar Osztálya könyveinkkel, kiadványainkkal segíteni igyekszünk a hazai papságot. Amikor Mindszenty bíborosnak küldtünk könyveinkből (Teológiai Kiskönyvtár-füzetek, *Biblikus Teológiai Szótár* stb.), köszönősoraival áldását küldte, de ilyen biztató szavakat *nem* írt: „Fiaim! Csak támogatások a magyarországi egyházat!”

Josephus Card. Mindszenty

Bécs, 1975. márc. 19.

Kedves Fiaim!

A három könyvet megkaptam, köszönöm.

Imával viszonzom.

Husvétii áldásommal

+ *Mindszenty*

Josephus Card. Mindszenty

Rid, 75. III. 27

Jó! Persze!

köszönöm a meztár jóni-
vegyesét, imát és névelő-
mestert.

Kiderült, hogy

+ Mindszenty

Kiderült, hogy bíboros gyanakvása hazai kapcsolataink miatt az informátoroknak, Vecseynek és társainak volt köszönhető. Amikor ugyanis külföldi magyar provinciálisunk és európai előjárónk beszámolt a bíborosnak a jezsuiták munkáiról, rákérdezett: „Jó az, hogy a *Szolgálat* hazamegy?” Értsd: Jó az, hogy elhagytuk a „Hazai helyzet” rovatot. Aztán Mindszenty feltette ezt a kérdést is (tudta ugyanis, hogy a Vatikáni Rádiónál dolgozom): „Szabó Ferenc progresszista?” (Vecsey véleményét ismételte!) Mire Hegyi János, a tartományfőnök kísérője megjegyezte: „Van még nála progresszistább is!”

Más volt a helyzet, amikor a bíboros nem másodkézből vette információit. Erre egy engem érintő eset: amikor látogatta az európai magyar missziókat, találkozott az esseni magyar pappal, Mikóval (aki szintén progresszistának tartott engem). Egy Pax Romana-kongresszus alkalmával Mikó lelkesen mesélte nekem: Mindszenty megaludt nála, és este leemelt egy könyvet az ágya mellett levő polcra; elkezdte olvasni, és mivel nagyon megtetszett neki, reggel elkérte tőle. Ez az én könyvem volt: *Az ember és világa*, a *Gaudium et spes* kezdetű konstitúció kommentárja. A Vatikáni Rádióban elhangzott sorozatomban részletesen foglalkoztam

az ateizmussal, a marxista valláskritikával. Nyilván ezért is tetszett meg a könyvem a bíborosnak, aki ekkor nem Vecsey ízlésére adott. (Hálás vagyok a Máltai Szeretetszolgálatnak, Kozma atyának, hogy 2011-ben újra megjelentette ezt a könyvemet, amely a továbbra is időszerű a Hit Évében.)

Mindszenty–Czapik–Grösz egyházpolitikájához

Balogh Margit Czapik Gyula egri érsek 1948-as tárgyalásairól írt jelentős tanulmányának¹⁴⁵ végkövetkeztetésében olvassuk: „A korabeli kommunista hatalom berendezkedése és mindent maga alá gyűrni igyekvő regnálása valóban csak a megsemmisítés válfajai között hagyott választást: (ellen) állva, mint Mindszenty példázza, vagy térdre ereszkedve, mint Czapik ’útja’. De a kettő együtt segítette a katolikus egyház megmaradását a kereszténységre rótt modern kori »babiloni fogság« éveiben.”

Itt még Kálmán Peregrin OFM *Grösz József egyházpolitikájáról* kiadott dokumentációjára hivatkozom.¹⁴⁶ A szerző bevezető tanulmánya érzékeli Grösz érsek kísérletét, hogy a magyar egyház hű maradjon Rómához, hogy elkerüljék az egyházszakadást (63–64.). Amint *Bábel Balázs* kalocsai érsek írja rövid ajánlásában: nagyon „nehezen lehetett kormányozni az Egyházat a békepapi mozgalom Szküllája és a diktatórikus politikai hatalom Kharübdiszé között.”

Peregrin, hivatkozva Balogh Margitra (15.) az 1950-es kompromisszumról¹⁴⁷ megjegyzi: „A Czapik Gyula nevéhez fűződő irányzat – Mindszenty tudtával és engedélyével – már az egyházi iskolák államosítása idején igye-

¹⁴⁵ „Kötélhúzás a kulisszák mögött”, in Bánkuti–Gyarmati 2010, 43–80. (a továbbiakban Balogh Margit 2010)

¹⁴⁶ Kálmán Peregrin OFM (szerk.), *Dokumentumok Grösz József kalocsai érsek hagyatékából 1956–1957*, Szent István Társulat, Budapest, 2011.

¹⁴⁷ Erről lásd cikkemet: „Ötven éve történt”, in *Távlatok* 48, 264. (2000)

kezett kapcsolatot tartani Rákosi Mátyással, tekintélyük [ti. Czapiknak és társainak a tekintélye!] azonban csak a szerzetesek 1950-es elhurcolása kapcsán nőtt meg, és volt meghatározó 1956-ig. Czapiknak és társainak sikerült ugyan kicsikarniuk néhány engedményt, az 1950-es egyezmény pedig valamiféle jogbiztonságot adott a katolikus egyház számára, az 'el-lenszolgáltatások' azonban felőrölték őket."

Úgy tűnik, Grösz kísérlete Mindszenty és Czapik álláspontja közé tehető. Peregrin a következőket írja az *Összefoglalásban* (73.): „Grösz József, amikor 1956. június 13-án a kiszabadulása utáni első püspökkari konferenciát vezette, egyszerre örökölte meg Mindszenty és Czapik irányvonalát. A forradalom napjaiban azonban a hercegprímás azt mondta, ő ott folytatja, ahol 1948-ban abbahagyta. Grösz és a Mindszentyvel találkozó többi püspök (Shvoy Lajos, Pétery József) viszont úgy látta, hogy ami a bíboros személyes életútjára igaz, nem működik az egyház egészére vonatkozóan, mert az 1948 óta történt eseményeket nem lehet eltörölni, a minimális jogi kereteket pedig a politikai helyzet bizonytalansága miatt nem szabad veszélyeztetni. És ebben igazuk lett. Grösz már november 4-én azzal számolt, hogy a diktatúra megmarad, legfeljebb enyhébb lesz, egyfajta reformkommunizmusban gondolkodott. Éppen ezért az egyháznak az állammal való kapcsolatát is eszerint próbálta alakítani. [...] *Ha Grösz Józsefet Mindszenty és Czapik politikájának koordinátori között akarjuk elhelyezni, azt mondhatjuk, hogy kint volt a harcmezőn, miként Mindszenty, de neki már csak a védekező háború jutott, ahonnan visszaszorították a templomkapuhoz, oda, ahonnan Czapik Gyula nyerni akart.*” (Kiemelés tőlem – Sz. F.)

Mindszenty *Emlékiratainak* közzététele és bizonyos megnyilatkozásai ingerelték a magyar kormányt, amely kicsikarta a pápa fájdalommal meghozott döntését: 1974. február 5-én megüresedettnek nyilvánította az esztergomi prímási széket.

A „Mindszenty-ügyről” írva (151–163.) Casaroli kitér azokra a kritikákra, amelyek szerint a Szentszék nem tartotta meg Mindszentynek tett ígéretét, ti. hogy továbbra is Esztergom érseke és Magyarország prímása marad. (163.) Casaroli Mindszenty *Emlékirataiból* (484., magyar kiadás) idézi a pápa latin szavait és Zágon József közlését. A bíboros Rómából való elutazása előtt VI. Pál latinul így bocsátotta el: „Te vagy és maradsz Esztergom érseke és Magyarország prímása.” Zágon József pedig a pápa nevében így értelmezte: „a pápa a bíborost *mindig* esztergomi érseknek és Magyarország prímásának tekinti.” Casaroli bíboros itt a (szerinte hozzáadott) *mindig* szócskához fűz magyarázatot. Úgy véli, a pápa kijelentése nem a jövőre, hanem a *jelenre* vonatkozott: „Te vagy és maradsz...” – VI. Pál bölcsen elkerülte a „mindig” szó használatát. De akkor a „maradsz” szó mit jelent? – kérdezhetjük.¹⁴⁸

Idézzük még Casaroli bíborost, aki pár lappal előbb (161.) így magyarázza a pápai döntést: „A pápa egyértelműen visszautasította, hogy a bíboros Magyarországról való távozásának alárendelje egyházi hivataláról való lemondását, amellyel továbbra is jogszerűen fel volt ruházva; és hogy ilyen kötelezettséget vállaljon a jövőre nézve. Tette ezt a kormány szándéka ellenére. De ez nem jelentette azt, hogy kötelezettséget vállalt volna, hogy az átélt üldözések és az elviselt szenvedések miatt annyira tisztelt bíboros státusához soha senki nem nyúlhat hozzá. [...] VI. Pál számára a »lelkek üdvössége« maradt az Egyház tevékenységének legfontosabb szempontja, s ezért az Egyház embereinek szükség esetén még önmagukat is fel kell tudniuk áldozni.”

¹⁴⁸ Zágonról Németh László Imre, *Zágon-leveleskönyv*, Szent István Társulat, Budapest, 2011. – Cheliről bővebben: Bottoni 2010, 268–270., 277. és még Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián, *Elhallgatott múlt, A pártállam és a belügy, A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*, 1956-os Intézet–Corvina, Budapest, 2008, 300. (a továbbiakban Tabajdi–Ungváry 2008)

Végül, Mindszenty bíboros 1975. május 6-án bekövetkezett haláláról szólva (163.), Casaroli bíboros így méltatja őt, aki a legnagyobb fejtörést okozta egyházpolitikai tárgyalásai során: „*A történelem nagy alakja marad ő, s gondolom, kevesen őriznek róla csodálatra méltóbb – és mondhatom – szeretetteljesebb emléket nálam.*”

A „Mindszenty-ügy” különböző megítéléseire még visszatérek a IV. fejezetben.

6. MINDSZENTY BÍBOROS VÉLEMÉNYE AZ OSTPOLITIKRÓL – HELYZETÉRTÉKELÉS 1971 ŐSZÉN

1971. szeptember 28-án hagyta el Mindszenty bíboros az Egyesült Államok budapesti követségét, s rövid római tartózkodás után, 1971. október 23-tól a bécsi Pázmáneum lakója lett. Korábbi 'félrabságában' is igen széles körű tájékozottsággal rendelkezett a hazai politikai társadalmi helyzetről, a világpolitika eseményeiről éppen úgy, mint a magyar és az egyetemes egyház ügyeiről. Küldött tájékoztató beszámolót és javaslatokat a Szentszéknek.¹⁴⁹

Itt most a már Bécsben született *Pro memóriáját*, hosszú helyzetértékelését közlöm, amely *összefoglalja a Szentszék keleti politikájáról alkotott kritikus véleményét.*¹⁵⁰

Mészáros István bevezetőjéből idézek: A bíboros 1971 folyamán szoros kapcsolatba került Zágon József preláttal, aki 1971-ben az Elvándorlók

¹⁴⁹ Elég, ha itt 1971-es, Zágon Józseffel készített, a Vatikánba eljuttatott helyzetértékelésére („pro memoria”-jára) utalok. Mészáros István 2001, 135–144.

¹⁵⁰ Mészáros István: „Pro Memoria. Az Apostoli Szentszék és a magyar kommunista rendszer kapcsolatairól. Mindszenty bíboros az *Ostpolitik*ről. Helyzetértékelés 1971 őszén”, in *Távlatok* 23–24. (1995, 3–4, 404–411. – A szöveget Adriányi (2004, 125–134.) is teljes terjedelmében közli.

és Turizmus Pápai Bizottsága egyik vezető tisztviselője volt. 1971 tavaszán és nyarán ő tárgyalta Mindszenty bíborossal a követségről való távozásáról, ő bonyolította le kiutazását, ő volt mellette Rómában és még Bécsben is az első hetekben. Római és bécsi együttlétük idején beszéltek meg annak a Pro Memoriának a szövegét, amelyet Mindszenty bíboros a vatikáni államtitkárságnak küldött a magyarországi kommunista kormányzat és a hazai katolikus egyház vezetőinek viszonyáról. Mindszenty bíboros fogalmazványát elolvastatta és megbeszélte Zágon József prelátussal, aki alaposan ismerte a Vatikán belső viszonyait. Zágon 1971. november 24-én Rómában kelt leveléhez mellékelve küldte vissza a *Pro Memoria* általa kialakított szövegét. Ezen Mindszenty bíboros már csupán apróbb stiláris javításokat tett. Zágon József kísérlőlevelében azt ajánlotta, hogy a bíboros ezt az emlékeztetőt ne latin nyelven küldje el a Vatikánba, hanem olaszra fordítva, és a bíboros államtitkárhoz is juttassa el, mert ha csak az Államtitkárság kapja, elsüllyedhet az akták között. – Minden valószínűség szerint a véglegesített szöveget nem küldték el a Vatikánba.¹⁵¹

Tizenkét évvel később közöltem a *Távlatokban* (76/266.) Somorjai Ádám OSB hozzászólását e memorandum keletkezéséhez: „Mindszenty bíboros 1971-es memorandumja és Pro Memoriája.” Közzétettük Zágon prelátus említett kísérlőlevelét, továbbá egy Mindszenty által 1971. október 19-i dátummal, eredetileg latinul írt *Pro Memoria* szövegét (Somorjai fordításában).¹⁵²

Mészáros István a *Távlatok* idézett (76.) számában néhány megjegyzést fűzött Somorjai közléséhez és jegyzeteihez. A *Távlatokban* 12 évvel korábban közölt *Pro memoria*, amelynek megszövegezésében, javításában

¹⁵¹ Mindszenty *Pro Memoriája* és Zágon levele megtalálható a budapesti Majtényi-ház Mindszenty-gyűjteményében; jelzete: 58. gyűjtő.

¹⁵² Mindszenty bíboros címeres papírára tisztázott és aláírt példányának fénymásolatát őrzi a Mindszenty-archívum: MA Priv. Lev. 1. (címeres papíron tisztázott, aláírt); MA Priv. Lev. 2. (címeres papíron tisztázott, aláírt).

részt vett Zágon József, *Mindszenty véleményét fejezi ki*. Hogy elküldték-e Rómába vagy sem, az most mellékes, a tartalma, a mondanivalója a fontos. Egyébként az 1995-ben általa közzétett Pro Memoria és a most közölt, a Somorjai által latinból magyarra fordított Pro Memoria között semmiféle tartalmi, tematikai kapcsolat nincs: az a magyar egyház kommunizmus alatti helyzetéről szól, ez pedig a Mindszentyt a Szentszék részéről ért friss sérelmekről. „Ez utóbbiban egy harmadik Pro Memoriáról is szó esik, amely – a szakirodalomból tudjuk – 1971. június 25–27-én keletkezett a budapesti amerikai követségen.”

Mindszenty József bíboros az Apostoli Szentszék és a magyar kommunista rendszer kapcsolatáról

„Kötelességemnek érzem, hogy az Egyház érdekében kifejtsem észrevételeimet a Szentszék politikájáról a kommunista országok felé, speciálisan Magyarország felé. Ezek a kapcsolatok ugyanis lényegesen befolyásolják nemcsak az otthoni egyházak életét, hanem kihatással vannak a nyugati közvéleményre is, mely a tárgyalások hírei alapján alkot magának ítéletet a kommunista országok egyházainak sorsáról, sőt a keresztény vallásnak a kommunizmussal való gyakorlati összeférhetőségéről.

1. Elvileg nem vonom kétségbe ezeknek a kontaktusoknak sem szükségességét, sem hasznosságát. Maga a tény, hogy a kommunista államok elismerik a Szentszékkel illetékes tárgyalófélként, pozitíve esik a latba. Maga a tudat, hogy a Szentszék figyeli az egyház helyzetét, mérséklőleg hathat az elnyomókra, és serkentőleg a helyi egyházra. Ahhoz sem fér kétség, hogy a Szentszéknek kötelessége keresni minden alkalmat, hogy az elnyomott egyházak sorsát enyhítse.

Ha tehát a következőkben kritikai elemzés alá veszem a Szentszék politikáját a kommunista országok felé, azt nem elvi szempontból teszem,

hanem az elfogadott elveknek kevésbé megfelelő módon való alkalmazása miatt, mely nemcsak a várt eredményt nem éri el, hanem – indirekte – sokszor káros lehet az egyházra.

2. Az egyház jövője ezekben az országokban attól függ, hogy mennyiben sikerül a hitet átmenteni a jövő generációk számára. Elsőrendű fontossága van ebben a hitoktatásnak, legyen az iskolai, templomi, plébániai, családi vagy egyéni, nemkülönben a keresztény igazságoknak a saját útján való terjesztésének.

Az a benyomásom, hogy a szentszéki diplomácia és a Curia Romana egyéb illetékes szervei (például az ötévi relációk kapcsán) nem helyeznek elég súlyt erre a problémára. Mons. A. Casaroli 1964. évi nyilatkozatában (*L'Osservatore Romano*, 19. 9. 1964) hangsúlyozta ugyan, hogy a hitoktatás is tárgyát képezte a tárgyalásoknak, sőt bizonyos optimizmussal nézett e tekintetben a jövőbe. A konkrét tények viszont azt mutatják, hogy a hitoktatás terén a helyzet azóta nemcsak hogy nem javult, hanem rosszabbodott. A püspöki városokban például egyáltalán nincsen iskolai hitoktatás. A hitoktatásra való beiratkozásnál folytatódnak a törvényellenes, korlátozó visszaélések. Napirenden vannak a hitoktatási engedélyek megvonásai. A hitoktatásnál tilos a modern segédeszközök használata. A hitoktatáson való részvételnek hátrányos következményei vannak a magasabb tanulmányoknál és az életben való elhelyezkedésnél.

Miközben a Szentszék tárgyal, a rendszer ismételten pereket konstruál papok és világiak ellen „összeesküvés”-nek, „tiltott szervezkedés”-nek minősített hitoktatás címén. Úgy tudom, hogy a Szentszék nem tiltakozott a nyilvánosság előtt az ilyen perek ellen, hanem megelégszik azzal, hogy előszóval vagy írásban jelenti be érdeklődését vagy tiltakozását a magyar szerveknél. Az ilyen lépésről természetesen senki sem szerez tudomást, a rendszer pedig, amint a tények bizonyítják, folytatja elnyomását, mintha mi sem történt volna.

3. Súlyos mulasztásnak tartom, hogy a Szentszék nem tájékoztatja a közvéleményt az elnyomott egyházak igazi helyzetéről. Elégtelennek tartom, hogy a tárgyalásokról kiadott közleményekben csak az elért konkrét eredmény szerepel, s nem történik említés a megoldatlan problémák sokaságáról. Legalább egy kísérő sajtókonferencia bő alkalmat ad a kérdés helyes megvilágítására. Ilyen beállítása a tárgyalásoknak nemcsak vigasztalólag hatna az otthoni papokra és hívekre, hanem helyes fénybe helyezné az egyház sorsát a nyugati közvélemény előtt is, amely – még egyházi köröket sem véve ki – naiv tájékozatlanságban él.

A mai gyakorlattal a Szentszék azt a benyomást kelti a szabad világ felé, mintha a szocialista országokban az Egyház ügyei rendben volnának, és a kommunizmus már nem jelent halálos veszedelmet az Egyház számára. Ilyen eljárással akaratlanul is segédkezet nyújtunk ellenségeinknek az Egyház elnyomásához, s indirekte előmozdítjuk azt a primitív hiedelmet, mintha a kommunizmussal való gyakorlati együttélés előfeltételei már biztosítva volnának. Fájdalmas ironia, hogy így az Egyház is a kommunizmus terjedését könnyíti.

4. Úgy tűnik, hogy a szentszéki diplomácia főcélja a hierarchia életben tartása, a püspöki székek betöltése, minél több segédpüspök kinevezése. Távol áll tőlem, hogy a hierarchia jelentőségét lebecsüljem, sőt: éppen a püspök jelentősége készítet arra, hogy a szentszéki diplomáciát a kellő óvatosságra kérjem a kinevezések terén.

Püspöki kinevezésnek csak akkor van értelme, ha vagy már biztosítva vannak működésének lehetőségei; vagy olyan kiváló egyéniségről van szó, aki kedvezőtlen körülmények között is érvényt tud szerezni a püspöki méltósággal egybekötött elveknek.

Magyarországon a 22/1957. számú törvényerejű rendelet előzetes állami consensushoz köti a püspökök kinevezését. Ez lehetetlenné teszi a Szentszék számára, hogy saját kritériumai szerint nevezzen ki püspököket.

A rendszer által prezentált vagy elfogadott jelöltek, amint a gyakorlat mutatja, egész kevés kivétellel, nem válnak az Egyház javára.

Égetően szükséges, hogy a Szentszék alaposabb vizsgálatnak vesse alá a kandidátusokat. Ha a legkisebb erkölcsi vagy jellembeli defectus mutatkozik, a Szentszék óvakodjék őt kinevezni. Nagyobb súlyt kell helyezni a jelöltek természetes jellemvonásaira. A mai Egyháznak férfiakra van szüksége, nem efeminált, félénk megalkuvókra, alkalmazkodókra.

Elengedhetetlenül szükségesnek tartom, hogy a Szentszék a püspöki kinevezés terén hagyjon fel a kompromisszumos politikával (azaz egy jó püspök kinevezéséért a kommunisták is kapjanak jutalmat egy kevésbé alkalmas egyén promóciójával). Ne szolgáltatassunk ki egy püspököt a kommunisták gúnyjának, akik szívesen kihasználják jelöltjük emberi gyengeségeit, de megvetik mint embert és mint püspököt! Máris túlságosan lejárattuk a püspöki tekintélyt a papság és a nép előtt.

A püspökök szaporításánál fontosabb, hogy a Szentszék igyekezzék előbb az egyházkormányzat szabadságát biztosítani. A mai körülmények között, körülvéve az állam által ráerőszakolt munkatársakkal, a püspök nemcsak tehetetlen, hanem olyan intézkedéseket kell tennie, melyek ellenkeznek az Egyház jól felfogott érdekeivel.

Ha nem sikerül ezeket a személyi és tárgyi előfeltételeket biztosítani, a Szentszék elégedjék meg apostoli adminisztrátorok kinevezésével, püspöki jelleg nélkül.

5. Azt hiszem, nem szorul bizonyításra, hogy az ún. papi békemozgalom a kommunista rendszer szerve, nem a béke szolgálatában, hanem az egyház belső szétzülesztésére. Ha információim nem tévesek, a Szentszék az 1964-es ún. megállapodásban a békemozgalmat elítélte s feloszlását kérte. Ez az állásfoglalás is, sajnos, titokban maradt, sőt a megállapodás kapcsán kinevezett, Rómából hazatért püspökök belépése a mozgalomba azt a látszatot keltette – és kelthette joggal –, hogy ez a Szentszék engedélyével, ha nem utasítására történt.

Ugyanakkor híre ment, hogy Mons. A. Casaroli levelet intézett b. e. Shvoy Lajos székesfehérvári püspökhöz, aki a békemozgalomnak leghatározottabb ellenzője volt, kérve őt, hogy tanúsítson elasztikusabb magatartást az állammal és a békemozgalommal szemben. Más püspök is kapott a Szentszék megbízottjai részéről biztatást, hogy vegyen részt a békemozgalom ülésein. Ami betetőzi a dolgot, hogy a mozgalom közismert tagja az érseki méltóságig jutott!

A békemozgalom káros tevékenysége elsősorban abban nyilvánul meg, hogy tagjai nem egyházi, hanem politikai érdekért kapják – állami nyomásra – az egyházi kulcspozíciókat a kúriákban, káptalanokban, szemináriumokban, nagyobb plébániákon. Sokan közülük két-három állást töltenek be (kanonok és irodaigazgató Esztergomban, plébános Budapesten stb.), a szegénységben élő papság és hívek botránkozására vagyonna tesznek szert, villákat építenek nyaralóhelyeken, luxuskocsikon járnak, erkölcsileg súlyosan kifogásolható életet élnek (Szombathely, Győr).

Abból a tényből, hogy ezek a visszaélések már évek óta tartanak, és állandóan ismétlődnek, arra kell következtetnem, hogy a szentszéki diplomácia vagy nem ismeri a tényleges helyzetet, vagy nincs bátorsága arra, hogy fellépjen ezek ellen, akár a püspökökre, akár az állami tárgyalóféltre gyakorolt nyomás által. A vázolt állapotokért elsősorban ez az állami szerv felelős.

A Szentszék szóvivőinek nemcsak elvi síkon, hanem konkrét példákkal is tiltakozniuk kellene az egyházi fegyelem és erkölcs súlyos sérelmei ellen. Vagy azzal nyugtatjuk lelkiismeretünket, hogy ezek a kérdések a püspökök joghatóságába tartoznak?

A papi békemozgalom külföldre is kiterjesztette működését. Küldöttségek jelennek meg – néha püspök vezetésével – kommunista békegyűléseken (Berlin, Varsó, Stockholm, Helsinki), a Pax Christi gyűlésein stb. Ideje volna, hogy a Szentszék informálja a nyugati hierarchiát a békemozgalom káros tevékenységéről, igazi természetéről, rámutatva arra, hogy

ennek semmi köze sincsen a nyugati Pax Christi mozgalomhoz. Könnyelműségnek tartom, hogy a Szentszék nem vesz annyi fáradságot magának, hogy a kommunista félrevezetésnek véget vessen.

6. A kommunisták ma is nyíltan hirdetik, hogy céljuk – a vallás és az egyház kiirtása – nem változott. Csak finomultak módszereik, csiszoltabb a taktikájuk. Ezzel nemcsak a világot sikerült megtéveszteniük, hanem az egyháziakat is.

Nem vonhatom ki magamat azon benyomásom alól, hogy a kommunisták megtévesztő udvariassága megigézte a Szentszék képviselőit is, és az ennek jegyében folytatott tárgyalások túlzottan és vakon jóhiszeműek, s nem számolnak a másik fél igazi szándékaival. Így jön létre a világ felé egy látszólagos jó viszony, mely azonban csak a diplomáciai síkon érvényesül, anélkül hogy vertikális hatása volna.

Az alsóbb régiókban a papság és a hívek változatlanul szenvedik az elnyomatás keserűségét. Így alakul ki a legjobbakban egy tépelődő, fájdalmas ellenszenv a Szentszék iránt, a kollaboránsok pedig lekicsinylő mosollyal ünneplik győzelmüket, mert a történelem láthatóan őket igazolja!

Az eddigi szentszéki tárgyalások – legalábbis ami a külső benyomásokat illeti – túlságosan kedveztek a kommunista propagandának és a rendszer kollaboránsainak, rengeteg idealizmust romboltak le éppen a leghűségesebbekben, akik az egyházért mindenüket feláldozták. Elég, ha a legutóbbi példára utalok, mely a kiközösítések feloldásának publikálásával történt, s melynek méltó korrekcióját hiába vártam.

7. Ha ezeknek a jelenségeknek az okait keresem, többek között azt látom, hogy a Szentszék diplomáciája nem fordít elég gondot a kommunizmus elméletének és gyakorlati magatartásának tanulmányozására. Az a tény például, hogy a Consilium pro Publicis Ecclesiae Negotiis referensei folytonosan változnak, nem a rájuk bízott szektor kritériumai, hanem karrierjük szempontjai szerint, olyan gyenge pontja a pápai diplomáciának,

mely elkerülhetetlenül kisebbségi helyzetbe hozza a gátlás nélküli, központilag irányított kommunistákkal szemben.

Ha valahol, itt volna szükség igazi specialistákra, akik nemcsak a kommunista dialektikával vannak tisztában, hanem ismerik az érdekelt ország múltját, népének jellemét, főleg egyházának történetét.

Ezzel szemben a valóság az, hogy alig dolgozta be magát az ország problémáinak ismeretébe, más beosztást kap, s az utód, rengeteg idő és fáradtság árán, próbálkozik ütve-vétve, az összefüggéseket alig látva, belehelyezkedni a szituációba.

8. A hierarchia fokozatai az egyházban elsősorban officiumot jelentenek.

Ehhez tartozik az alárendeltek testvéri figyelmeztetése, tévedések helyreigazítása, megfelelő útmutatások adása stb.

Ha ezeket az elveket a magyar egyház viszonyaira alkalmazom, arra a következtetésre kell jutnom, hogy a Szentszék vagy nem gyakorolja megfelelően ebbéli jogait és kötelességeit; vagy pedig – ami még szomorúbb – elvesztette befolyását a püspökökre.

Nem akarok itt részletekbe bocsátkozni, csak utalok a szellemi, lelki irányítás csaknem teljes hiányára, a nyilvános botrányok tűrésére, a kánonellenes intézkedésekre, az egyház általános nyomora között bizonyos körök – a püspököket sem véve ki – luxusára stb.

Nem olyan dolgokról van szó, melyeket csak a rendszer erőszakol a püspökökre, s melyekkel szemben tehetetlenek. Érzéketlenségről, buzgóság hiányáról, bátortalanságról van szó, mely már nem is látja, milyen és mennyi lehetőség van még, hogy igazi kereszténységről tegyünk tanúságot az ateista környezetben.

Nem szabad ezt az egyházat magára hagyni gyengeségeiben sem. Meg vagyok győződve, hogy ezen a téren a szentszéki diplomáciának komoly feladatai és nagy lehetőségei vannak. Péter hivatását az Úr abban is megjelölte, hogy erősítse meg a testvéreket!

Ne csodálkozzunk, ha a legjobbak is belefáradtak a hosszú küzdelembe, főleg az utóbbi években, amikor azt kell látniok, hogy a hivatalos egyház egy reménytelen dialógus jegyében maga építi le az ellenállás régi ideáljait, s senki sincs, aki fellépne az egyház belső bomlasztása ellen.

Az üldözött egyház több spiritualitást, több lelkipásztori orientációt vár a szentszéki diplomáciától. A püspököknek, papoknak tudniok kell, hogy a Szentszék nemcsak az üres püspöki székek betöltését kíséri figyelemmel, hanem az egyháziak mindennapos életét és lelkipásztori tevékenységét is. S tudniok kell azt is, hogy a Szentszék nem rejti véka alá meggyőződését az állami szervek előtt sem. Csak ez hozhat létre újból bizalmi légkört a püspökök és papok, a magyar egyház és a Szentszék között.

9. Nem akarok kitérni egyéb problémákra, mint például a működési engedélyek megvonására a papoktól, a világi státusba kényszerített világi és szerzetes papság sorsára, a szerzetesnők helyzetére, a kispapok diszkrimináló katonai szolgálatára stb.

Szeretném remélni, hogy a szentszéki diplomácia ezekről sem feledkezik meg a jövőben. Nemcsak jogi sérelmekről van itt szó, hanem fájdalmas emberi tragédiákról. Mennyi papi, szerzetesi hivatás ment és megy tönkre az egyháziak részvétlensége, érdektelensége mellett!”

Mindszenty bíboros itt teljes világossággal összefoglalta véleményét az *Ostpolitik*ről.

7. CASAROLI DIPLOMÁCIAI TEVÉKENYSÉGE LENGYELORSZÁGBAN

Tanulságos összehasonlítaniunk Casaroli magyarországi és lengyelországi diplomáciai tevékenységét VI. Pál idejében, különösen is megvilágítani feszült viszonyát Wyszyński bíborossal, aki Mindszenty bíboroshoz hasonlóan – bár más politikai és vallási környezetben – keményen ellenezte az engedékeny Ostpolitikot – 1950-es „egyezkedése” ellenére.

Agostino Casaroli bíboros a kommunista országok közül kiemelte – sajátos politikai és vallási helyzete miatt – *Lengyelországot*. Emlékiratainak hosszú, XI. fejezetét (309–383.) szenteli az ebben az országban teljesített diplomáciai küldetésének. Mindjárt a fejezet elején kiemeli: „Lengyelország sok évszázados dicsőséges és tragikus eseményekben bővelkedő történelme és nemzeti karaktere erősen különbözött a többitől. Sztálin maga mondta állítólag kissé tréfásan – vagy inkább ingerülten –, hogy könnyebb egy tehenet felnyergelni, mint egy lengyelt kommunistává tenni.”

Egyik leglényegesebb jellemzője a lengyel püspöki kar, a püspökök és a papok, az egyháziak és világiak *egysége*. Lengyelországban tehát nem sikerülhetett a kommunista *divide et impera* taktika, amely sikeres volt Magyarországon.¹⁵³

Casaroli jól jellemzi a katolikus ország helyzetét, Wyszyński bíboros szerepét. Az érsek VI. Páltól csak 1965-től kapta a feladatot, hogy a Szent-szék részéről a lengyel féllel előre vigye a kapcsolatot. „Akkor a Lengyel Katolikus Egyház nagy vonalakban a következőképpen nézett ki: gyakorlatilag teljes püspöki kar, minden egyházmegyében ordináriussal, legalább apostoli adminisztrátori rangban, számos segédpüspökkel.” (312.) Egy évvel korábban került a krakkói érseki székbe Karol Wojtyła. Casaroli hangsúlyozza: *A püspöki kar kifejezetten egységes, összetartó, „az erőskezü primás,*

¹⁵³ Lásd erről Balogh Margit jól dokumentált tanulmányát Mindszenty és Czapik egyházpolitikájának ellentétéről, Czapik és Rákosi 1948-as tárgyalásairól: Balogh Margit 2010, 43–80.

Wyszyński bíboros vezetésével”. Az egész katolikus Lengyelország ellenállt a kommunista rendszernek. Ennek ellenére vagy éppen ezért, állandó és erős volt a feszültség az ateista rendszer és az Egyház között.

Ismét szóba került a Szentszékkal való tárgyalás. Casaroli emlékezett XII. Pius egy megjegyzésére: „Lengyelország egyedül fogja csinálni.” (Ti. a lengyel püspöki kar egyedül fogja csinálni, a Vatikán nélkül.) A prímás és a püspökök ugyan nem helytelenítették, hogy Róma válaszoljon a kormány nyitására, de óvatosnak kellett lenniük a vatikáni diplomatáknak, akik nem rendelkeztek kellő tapasztalattal, nehogy a rendszer törbe csalja őket. Casaroli – nyilván bizonyos vádakra is reagálva – hangsúlyozza (315–316.): „Már csak ezért is – de nemcsak ezért – az volt az álláspontunk, hogy következetesen tanújelét adjuk, hogy a Szentszék mindig a püspöki karral egyeztetve cselekszik. (Istennek hála, Magyarországgal és Csehszlovákiával ellentétben – a sok nyomás ellenére – itt teljes, egységes és valójában szabad volt a püspöki kar a helyzet értékelésében, és a Szentszéknek nyíltan tudomására hozta álláspontját a különböző kérdésekről.) Megerősítve tehát püspökök beleegyezésével, ha az feltételes volt is, a Szentszék új fejezetet nyitott a vasfüggönyön túli világgal folytatott párbeszédben.”

Wyszyński bíboros és az Ostpolitik

Agostino Casaroli érsek Lengyelországgal való kapcsolatai tehát hivatalosan 1965. április 5-én kezdődtek a római apostoli nunciatúrán.¹⁵⁴

A vatikáni diplomata ugyan érzékelteti nehézségeit az *Ostpolitik*ot ellenző Wyszyński bíborossal, de azért az *Emlékiratok* némileg „elsimítja” a VI. Pál idején történt lengyelországi kísérleteket. Azóta Barberini kutatása és dokumentációja alapján jobban látjuk, milyen feszült volt a helyzet a kommunista rendszer ellen harcoló lengyel bíboros és a lengyel hatóságokkal tárgyaló Casaroli érsek között.¹⁵⁵

Stefan Wyszyński (1901–1981) 1948-ban lett Gniezno és Varsó érseke és Lengyelország prímása. 1950-ben megegyezést írt alá a Lengyel Népköztársaság kormányával. 1953-ban lett bíboros, de a bíretumot csak 1957 májusában vehette át, mert 1953–1956 között ítélet nélkül házi őrizetben tartották. Részt vett a II. Vatikáni zsinaton. Az ő kezdeményezésére fordult a lengyel püspöki kar 1965-ben híres levelével a német püspökhöz, amelyben »megbocsátottak és bocsánatot kértek« a német néptől. A bíboros közeli munkatársa volt az 1960-as és 1970-es években Karol Wojtyła krakkói érsek. 1980–1981-ben Wyszyński közvetített a Szolidaritás szakszervezet és az akkori hatóságok között.

Chenaux szerint¹⁵⁶ Wyszyński bíborosnak az lehetett a benyomása, hogy XII. Pius pápasága alatt Rómában nem értették meg, mert ott „inkább teoretikusan” közeledtek a kommunista veszélyhez. Ezért memorandumot szerkesztett az 1958-as konklávéra, amelyben a Szentszék politikájának

¹⁵⁴ *Emlékiratok* 2001, 316kk.

¹⁵⁵ Barberini 2007, 275–328. és Barberini 2008, 547–702.; vö. Chenaux 2009, 286–290.; Bottoni 2010, 278–280.

¹⁵⁶ Chenaux 2009, 286.

megváltoztatását ajánlotta a keleti országok felé, mert az ottani egyházaknak a túléléséről volt szó.¹⁵⁷

„Ez azt jelenti, hogy a lengyel Egyház prímása kedvezően fogadta ugyan János pápa új politikai irányát, de nem hagyhatta szó nélkül, hogy a konzervatív és tradicionális lengyel püspöki kar ellene volt XXIII. János koexistenciát kereső politikájának és más progresszista püspöki karoknak, mint például amilyen francia püspökök magatartása volt a zsinat első ülészaka alatt. Az általuk festett negatív kép – amely egyáltalán nem felelt meg a valóságnak – terjedt el a lengyelekről Franciaországban a katolikus sajtóorgánumok révén (*Témoignage Chrétien, Information Catholique Internationale*), amelyek (a lengyel) Pax-mozgalomhoz kapcsolódtak. Wyszyński bíboros 1963 júniusában a vatikáni nunciatúra révén jegyzetet küldött a francia püspököknek, amelyben óvta őket a Pax-mozgalomtól, amely korántsem volt ’progresszista’ a szó nyugati értelmében, hanem ’politikai szerv orgánuma’-ként a Belügyminisztériumtól és a titkosrendőrségtől függött.”¹⁵⁸

Wyszyński bíboros 1963. november 14-én felszólalt a zsinati aulában: emlékeztetett arra – *hazai tapasztalatokra hivatkozva* –, *hogy a püspököknek egységesen kell fellépniük a harcos ateizmus ellen*. A lengyel prímás hajlíthatatlan álláspontot képviselt azokkal a tárgyalásokkal kapcsolatban, amelyek hamarosan elkezdődtek Róma és Varsó között. 1963 májusában, amikor Casaroli érsek titokban Csehszlovákiába és Magyarországra utazott, hogy találkozzék ezeknek az országoknak a vezetőivel, a lengyel prímás jegyzetet juttatott el a vatikáni Államtitkárságnak a Vatikán és Gomulka kormánya között kezdődő párbeszédéről.¹⁵⁹

¹⁵⁷ *Memorandum du cardinal Wyszyński sur la politique de l'Est du Vatican*. – Hivatkozás Fejérdy András megjelenés alatt álló tanulmányára: *Aux origines de la nouvelle 'Ostpolitik' du Saint-Siège*.

¹⁵⁸ Chenaux 2009, 286–287., hivatkozás: *La Documentation Catholique*, 1964. július 5.

¹⁵⁹ Barberini 2008, 564kk.

Ebben az összefüggésben kell elhelyezni a lengyel és a német püspöki kar közötti közeledés (kiengesztelődés) kezdeményezését a lengyel Millennium vigíliáján. „*Megbocsátunk és bocsánatot kérünk*” – ezekkel a bátor és prófétai szavakkal fordultak a lengyel püspökök a német főpásztorokhoz 1965. november 18-án. A levelet szétküldték a világ püspökeinek, és meghívták őket az 1966 májusában kezdődő lengyel millenniumi ünnepekre. Természetesen ennek a bocsánatkérésnek politikai vonatkozásai is voltak: heves vitát váltott ki Lengyelországban. I. Mieszko fejedelem és udvara 966-os megkeresztelkedésére emlékeztek, a lengyel egyház nagy novénával készült rá 1957 óta. Wyszyński részletesen kidolgozta programját fogsága idején. Mgr Kominek wrocławai (breslaui) püspök vezetésével egy csoport szövegezte az említett levelet: ebben szó volt a lengyel–német határok problémájáról, amely borzolta a lengyel hatóságok kedélyét.¹⁶⁰ A lengyel püspököket azzal vádolták, hogy nem hazafiak.

A lengyel hatóságok megtorlásul egy sor intézkedést vezettek be, hogy akadályozzák a keresztény millennium ünnepeit. Wyszyński bíborostól megtagadták a vízumot, hogy Rómába utazzon 1966. január 13-ra, amikor VI. Pál megnyitotta a lengyel Millenniumot. Politikai összejöveleket, kulturális és sportrendezvényeket tartottak, a közlekedést (vonatokat) akadályozták, nehogy a lengyel és a világ katolikusai nagy számban vehessenek részt az ünnepeken.¹⁶¹

¹⁶⁰ Az Odera–Neisse-határ: a második világháború következményeként a szövetséges hatalmak által megállapított, az Odera és Neisse folyó mentén húzódó új német (NDK)–lengyel határvonal elnevezése. Az NDK 1950-ben a Lengyel Népköztársasággal kötött államközi szerződésben elismerte az Odera–Neisse-határt, az NSZK revansista körői azonban, a hidegháború légkörét kihasználva, megpróbálták kérdésessé tenni. Végül 1970-ben az NSZK kormánya is elismerte az Odera–Neisse-határt a Szovjetunióval és a Lengyel Népköztársasággal kötött államközi szerződésekben. Megjegyzem: a Vatikán óvatos tartózkodással nem nevezett ki püspököket erre a területre addig, míg nemzetközileg meg nem oldódott a határkérdés.

¹⁶¹ Ez engem arra emlékeztet, amit az 1947/48-as Boldogasszony Éve során a magyar kommunisták műveltek, hogy akadályozzák a tömeges özönlést az országot járó Mindszenty bíboros nagyhatalmú beszédeire.

VI. Pálnak is szándékában állt, hogy az ünnepekre Lengyelországba látogasson, de erre nem kerülhetett sor. A pápa, hogy enyhítse a hatóságok vádját a lengyel püspökök nemzetellenes magatartását illetően, 1965. május 15-i homíliájában, amikor Rómában megnyitotta a lengyel Millenniumot, kijelentette: „Meg vagyunk győződve arról, hogy a zarándoklatunkat megakadályozó indítékok, amelyeket a nagyon tisztelt Wyszyński bíboros számlájára írnak, nem igazolhatók, és nem tudjuk hinni, hogy azokat alátámasztaná e nemes nemzet és a tiszteletreméltó lengyelországi Egyház közös meggyőződése.”

A lengyel prímás helyzetének (ideiglenes) meggyengülése új teret nyitott a Szentszék diplomáciájának. Ebben a feszült helyzetben került sor 1966. november 24-én Mgr Casaroli első varsói útjára.¹⁶² Casaroli érzékelteti a bizalmatlanság légkörét. Mindenekelőtt Wyszyński bíborost igyekezett megnyugtatni: „Nem azért jöttem, hogy elkezdjem a kormányval a tárgyalásokat. Tájékoztattam arról, hogy a rendszernek az utóbbi időszakban milyen közeledési kísérletei voltak [a Gomulka kormány tudomására hozta a Vatikánnak, hogy hajlandó tárgyalni közvetlenül Rómával – Sz. F.], és hogy a Szentszék milyen álláspontot képviselt. Megerősítettem, hogy a pápának az a szándéka, semmit se csináljak, és ne is kezdeményezzünk a püspöki kar, és elsősorban a prímás bejegyzése és együttműködése nélkül. Ez úgy tűnt, jobb kedvre derítette.” Még jobban megörült, amikor közölte a pápa karácsony vigiliájára tervezett częstochovai látogatásának tervét. – Említettem, hogy erre nem kerülhetett sor.

Casaroli érsek 1967. február és április között újabb három látogatást tett Lengyelországban, bejárta az egyházmegyéket, találkozott a püspökökkel, köztük Karol Wojtyłával, papokkal, szerzetesekkel, világiakkal; sok tapasztalatot szerzett.¹⁶³ Megvonta a mérleget: „Gondolom, sohasem

¹⁶² *Emlékiratok* 2001, 332kk.

¹⁶³ *Emlékiratok* 2001, 339–353.

volt a Szentszéknek alkalma egy kommunista országban első kézből ennyi és ilyen fontosságú adatot összegyűjteni egy nép lelkiállapotáról, félelméről és várakozásairól, amely makacsul kitartott apáik hite és egyháza mellett egy olyan rendszernek alávetve, amely mindkettőt le akarta győzni.” (352.) Négy püspök kivételével valamennyi püspök, a prímás érsekkel az élen ekkor már habozás nélkül helyeselte, hogy a Szentszék beegyezzen, ha a kormány javaslatot tesz a tárgyalások megkezdésére. (Tehát a lengyel prímás álláspontja is megváltozott!)

A lengyel prímás és Gomulka közti (személyes) ellentét miatt az egyezkedési kísérletek nem sikerültek. Csak amikor 1970 decemberében Edward Gierek lett az utódja, vehetett új fordulatot az egyház és az állam viszonyának normalizálása. Willy Brandtnak is fontos szerepe volt az enyhülésben: 1972-ben ratifikálták az Odera–Neisse-határt, majd 1975-ben aláírták Helsinkiben az Európai Együttműködési és Biztonsági Konferencia záróokmányát.

Casaroli megállapítja:¹⁶⁴ „Nem lehetne azt állítani, hogy a Szentszék és a lengyel állam közötti közeledést, ami azután bontakozott ki, hogy Gierek került a kommunista párt élére, lelkesedéssel vagy legalábbis aggodalmaktól mentesen nézte volna a püspöki kar, különösen pedig a régi harcos és stratég, aki vezette a nehéz ütközetet a marxista rendszerrel szemben, vagyis Wyszyński bíboros.” A prímás a püspöki kar állandó bizottsága nevében tudomására hozta a pápának: *„El kellene kerülni, hogy a lengyelekben az a benyomás alakuljon ki: a Szentszék szívéhez közelebb áll a diplomáciai kapcsolatok kötése, mint egy hívő nép javának biztosítása: »A lengyel katolikusok fenntartásokkal tekintenek ezekre a kapcsolatokra, tartva attól, hogy nem járulnak hozzá az Egyház konszolidációjához, megerősítik azonban a kommunista rendszert.«* – A püspöki kar anélkül, hogy elvben ellene lett volna a tárgyalásoknak, azt gondolta, hogy egy olyan partner,

¹⁶⁴ Emlékiratok 2001, 371.

mint a kommunista rezsim, csak a látványos és propagandisztikus hatásokra törekszik; és ha aláír is néhány egyezményt, akkor sem áll szándékában azokat megtartani.”¹⁶⁵

Casaroli a továbbiakban még részletezi az állammal való tárgyalásokat ellenző lengyel prímáshoz fűződő viszonyát, illetve a tárgyalások kimenetelét, egészen addig, míg 1978. október 6-án Karol Wojtyła krakkói érseket választották meg pápának. Ezzel új fejezet nyílt az *Ostpolitik*ban.

Wyszyński és Casaroli viszonyáról Andrea Riccardi érdekes megfigyeléseket tesz.¹⁶⁶ Több ízben kitér arra, hogy Wyszyński bíboros sokszor bírálta a Vatikán keleti politikáját, főleg azért, mert a Vatikán képviselői átnyúltak a helyi püspöki kar feje fölé, amikor a kormány képviselőivel tárgyaltak. Kifejezetten bírálta Casaroli *Ostpolitik*ját az 1975-ös püspöki szinóduson. Szlipij ukrán bíboros kritikája azonban még keményebb volt.¹⁶⁷

Riccardi néhány oldalt külön is szentel Casaroli bíborosnak.¹⁶⁸ Amikor Villot bíboros halála után 1979-ben Wojtyła pápa Agostino Casarolit kinevezte bíboros államtitkárnak, sokan csodálkozva kérdezték: „Miért éppen Casaroli? A lengyel pápának szüksége volt a nemzetközi diplomáciában jártas Casaroli tapasztalataira. Riccardi szerint Wyszyński bíboros ugyan bírálta Casaroli keleti politikáját (aki végül is VI. Pálnak engedelmeskedett – 324.), de értékelte intellektuális becsületességét. Ezért a lengyel prímás is jónak tartotta e választást. Riccardi Silvestrini bíborostól hallotta: Wyszyński, Wojtyła pápára utalva ezt mondta Casarolinak: „Légy mellette, mert tanácstalan a cselekvésben.”¹⁶⁹ „*Casaroli és Wyszyński kapcsolata összetett*”, hangsúlyozza Riccardi. Eltúlozzák szembenállásukat, akik két kérlelhetetlen ellenségnek tekintik őket.” Wyszyński általában a keleti

¹⁶⁵ *Emlékiratok* 2001, 371–372.; vö. Barberini 2007, 310–315.

¹⁶⁶ Riccardi 2011.

¹⁶⁷ Riccardi 2011, 317.

¹⁶⁸ Riccardi 2011, 319–325. („*Il cardinale Casaroli*”)

¹⁶⁹ Riccardi 2011, 317., vö. még 320–321.

politikát bírálta, Casaroli *személyéről* pozitívan is nyilatkozott: „Mons. Casaroli olyan személy, akitől ezt lehet kérni, mert az ima és az élő hit embere, őszintén az Egyház ügyének szentelte magát.” Riccardi ugyanitt hozzáfűzi: „Nagyon kritikus viszont a primás az Államtitkárság más képviselőivel szemben, mint például Villot és Poggi.”

Wyszynski a harmadik püspöki szinóduson

Most még pillantsunk vissza egy korábbi eseményre: 1974. október 1-jén, a harmadik *püspöki szinóduson* nagy feltűnést keltett Wyszynski bíboros felszólalása. A lengyel primás ekkor az *Ostpolitik* elleni véleményének adott hangot.¹⁷⁰

A felszólalás hangneme erős, határozott és világos. A bíboros általános-ságban szól az ún. második világban (kommunista országokban) végzett evangelizálás nagy nehézségeiről. Ezekben a kommunista országokban az egyház nem élvezi az igazi teljes szabadságot. Amikor kitért a lengyel helyzetre, a következőkre hívta föl a figyelmet: „Be kell fejezni a nyugati, főleg a katolikus sajtó támadásait Kelet-Európa egyháza ellen. Az első parancsolat: nem okozni kárt! [...] Meg kell érteni ezeknek az országoknak sajátos helyzetét, és jóakarattal beszélni egyházi embereiről. [...] Be kellene iktatni a vatikáni diplomáciába a hit megvallásának bátor és határozott elemeit. [...] A diplomáciának nem kellene akadályozni az evangelizálás munkáját...” Barberini megjegyzi:¹⁷¹ minden bizonnyal ebben az

¹⁷⁰ Barberini 2007, 316–317; Tornielli 2009, 581–584. – Nem tudni, hogy magának a bíborosnak vagy az Államtitkárságnak akaratára (rendelkezésére) ennek szövegét nem hozták nyilvánosságra. (A. S. Pr., archivio Casaroli, busta Polonia.) Mégis lényegében ismertté vált egy angol napilap révén (vö. *CSEO-documentazione* no. 89, 1974, 287s., majd később G. Caprile, *Il Sinodo dei vescovi*, Terza assemblea generale (27 settembre–26 ottobre 1974, Roma 1975, 199s.)

¹⁷¹ Barberini 2007, 317., 1. jegyzet.

összefüggésben hangzott el a kijelentés: „*Vir casaroliensis non sum*” [Nem vagyok Casaroli-féle ember]. Ezzel jelezte, hogy nem ért egyet a Casaroli által előrevitt *Ospolitikkal*.

Tornielli, miután ő is idézi a lengyel prímás kijelentését, hivatkozik még Szlipij ukrán bíborosra, aki ezen az evangelizálással foglalkozó 1974-es szinóduson a következőket mondta: „Az előző felszólalásokban csak utalásokat hallottunk azokra az országokra, amelyekben nem lehet (szabadon) hirdetni az Evangéliumot; de semmit sem mondtak azokról az országokról, amelyekben nincs vallásszabadság és az Egyházat üldözik. Gondolok Ukrajnára és az ukránokra, akiket üldöznak a bolsevikok, miközben a világ katolikus államai keresik a kapcsolatot, tárgyalást az ateista szovjet és kínai kommunistákkal, és azokat támogatják.”¹⁷²

1975. december 22-én a bíborosi kollégiumhoz szólva VI. Pál – mintegy elkészítve az *Ostpolitik* mérlegét – leszögezte, ha kevés és elégtelen is a dialógus eredménye, és ezért egyesek meg akarják azt szakítani, ő maga úgy véli, folytatni kell ezt az evangéliumi utat türelemmel, megértéssel és szeretettel. Keserűséggel és aggodalommal állapította meg, hogy sok helyzetben megsértik az Egyház és az emberi személy jogait, de azért a Szentszék – Casaroli vezetésével – folytatta a *modus vivendi* keresését, amely úton elérkeztek az 1975-ös Helsinkii Záróokmány aláírásáig.

Mintegy kiegészítve Casaroli *Emlékiratait*, Barberini az *Ostpolitik* VI. fejezetében hosszan elemzi a Helsinkii Konferencia folyamatát, amelyben – VI. Pál kifejezett óhaja szerint – a Szentszék képviselőjében Casaroli kezdetől fogva részt vett. Az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencián a Szentszék főleg az emberi jogok, köztük a vallásszabadság egyezményes gyakorlati biztosításának leszögezéséért küzdött. Ez a politikai-

¹⁷² Tornielli 2009, 583, idézi Riccardi, *Il Vaticano e Mosca, 1940–1990*, Bari 1993, 310–311.

diplomáciai részvétel úgy tekinthető, mint a VI. Pál által akart politikai irány folytatása, amelynek konkretizálása az *Ostpolitik*.¹⁷³

VI. Pál pápaságának alkonyán előretör a Vatikánban a konzervatív irány, a szabadkőművesség is beférkőzik...¹⁷⁴ (Erre még visszatérünk.) A II. János Pálról szóló fejezetben azt is látjuk majd, hogy a Vatikánban számtalan tragédia történik: 1981-ben merényletet követnek el a pápa ellen; Marcinkus érsek, az IOR (a vatikáni bank) élén Wojtyła pápát segíti a kommunizmusnak ellenálló Szolidaritás pénzügyi támogatásával, és gyanús pénzügyekbe keveredik a szabadkőműves Roberto Calvival (akit a milánói Banco Ambrosiano csődje után meggyilkolnak), miközben Casaroli a dialógust keresi (innen származik ellentétük); a maffia és a szovjet titkosszolgálat is beszüremkedik a pápai államba. Mindez új korszakot nyit az *Ostpolitik* „aranykora” után.

Természetesen lényegesen megváltozik Casaroli szerepe, amikor Karol Wojtyła lesz a pápa, aki jórészt maga intézi a lengyel egyházpolitikát; továbbá a bíboros államtitkárrá előléptetett Casarolira szerteágazó, világméretű diplomáciai tevékenység hárul, ezért jórészt „beosztottjai”, például Poggi érsek, folytatják az ő irányításával a tárgyalásokat. Karol Wojtyła már megismerhette Casaroli érseket számos lengyelországi diplomáciai küldetése alkalmával. Nagyra becsülte szorgalmas és tapasztalatokban gazdag diplomáciai tevékenységét: mint az Egyházi Közügyek Tanácsának vezetője („külügyminiszter”) gyakran találkozott állami vezetőkkel, ezért pápává választásakor is hasznos munkatársat látott benne.

Agostino Casaroli mint bíboros államtitkár szorosan együttműködött II. János Pállal 1979 júliusától 1990. december elsejéig, amikor is, korára való tekintettel nyugalomba vonult. Erről a következő fejezetben szólok.

¹⁷³ Barberini 2007, 325.

¹⁷⁴ Tornielli 2009, 584–594.

8. KÁDÁR JÁNOS LÁTOGATÁSA A VATIKÁNBAN (1977. JÚNIUS 9.)

A Kádár-látogatást megelőzően, 1975. november 13-án (már Mindszenty halála után) VI. Pál fogadta Lázár György miniszterelnököt, aki valamiképpen előkészítette a főtitkár vatikáni látogatását. (Casaroli szerint ekkorra már beértek a Helsink-i Záróokmány gyümölcsei, amelyekről a pápa említést tett, itt a következőkben kivonatossan idézett beszédében.)

VI. Pál pápasága idején az *Ostpolitik* egyik jelentős állomása volt Kádár János látogatása a Vatikánban. Ennek hazai visszhangjára még visszatérek, most csupán *személyes élményem* alapján számolok be arról az eseményről, amelyet Casaroli diplomáciája nagy sikerének könyvelhetett el. Bár amikor VI. Pál ajtaja előtt Kádárra vártunk, kissé habozva mondta nekem (a tolmácsnak): nem tudja, jól teszik-e, hogy fogadják a magyar kommunista párttitkárt. „*De hát ő maga kérte ezt; majd a történelem ítélni fog.*” Tény, hogy a nemzetközi sajtó vegyesen kommentálta az eseményt. Amikor 1977. június 9-én reggel a Vatikánba igyekeztem (reverendában, mert ez volt a kívánság), láttam, hogy a Vatikánból az Angyalvárba vezető városfalra nagy betűkkel, mésszel írták fel: „KADAR BOIA” = KÁDÁR HÓHÉR.

Mikor már értesítést kaptunk arról, hogy Kádár és küldöttsége megérkezett a Vatikánba, Casaroli érsekkel bementünk VI. Pál dolgozószobájába. Az idős pápa (mindez egy évvel halála előtt történt!) kissé izgatott volt. Jelen volt még a pápa titkára, Mons. Macchi. Amikor VI. Pál megkért, majd jegyzeteljek, hogy Casarolinak beszámolhassak a beszélgetésről, életem volt egy noteszt, és felém nyújtotta aranytollát. Mons. Macchi kikapta a kezemből a tollat, mondván, a pápa azzal enciklikáit írja alá, és adott helyette egy egyszerű írószerszámot.

Amikor Kádár – saját tolmácsával – megérkezett a pápa ajtaja elé, mi eléje mentünk. VI. Pál az ajtóban barátságosan fogadta, hosszú ide-

ig fogta Kádár kezét, miközben üdvözlőszavakat váltottak. Aztán hárman-hárman leültünk az asztalhoz. A pápa jobbán Casaroli, balján én, VI. Pállal szemben Kádár János, jobbán Nagy János külügyminiszter-helyettes, balján tolmácsa. (Tehát itt, ezen a magánbeszélgetésen nem volt jelen Puja Frigyes, ahogyan a hivatalos tervben és beszámolókból tévesen szerepel. Ezt szemtanúként tanúsítom.)

A mai napig megőriztem akkori jegyzeteimet, amelyeket azután franciául letisztáztam, és átadtam Casaroli érseknek. Ez a zártkörű beszélgetés kb. egy óráig tartott. Előbb a pápa és Kádár beszélgetett, majd VI. Pál pápa átadta a szót Casarolinak érseknek.¹⁷⁵

A VI. Pállal való párbeszédnek nem annyira a tartalma, inkább a találkozás *ténye* volt jelentős. Nyilván bizonyos megbeszélésekre másutt került sor. Amikor a pápa könyvtárában együtt voltak a vatikáni monsignorék és Kádár felesége kíséretében. VI. Pál olaszul olvasta beszédét, én pedig szakaszonként magyarrá fordított szövegemet.

VI. Pál Kádárhoz intézett beszéde

A pápa általam fordított beszédét lekötöltem a *Katolikus Szemle* 1977. évi számában. (Kétséggkívül Agostino Casaroli sugallta.) Idézek belőle néhány jelentősebb részletet, amelyek rávilágítanak az *Ostpolitik* akkori szakaszára.¹⁷⁶

¹⁷⁵ Bár e látogatás alaposabb elemzésére, a hazai visszhangokra és értékelésekre visszatérek, annyit már most jelzek – mivel a hivatalos dokumentumok szólnak róla –, hogy főleg két téma került szóba: a hitoktatás és a szerzetesrendek helyzete. Vö. Gergely Jenő cikkét Kádár látogatásáról: „A párt első titkára a pápánál”, in *História* 1997, 9–10. szám.

¹⁷⁶ A későbbi hazai hivatalos fordítás itt-ott árnyalatban, stílusban ettől eltérő: MOLM-KS 288. f. 47.cs. 761. ő.e.

„Az a látogatás, amelyet Excellenciád ma nálunk tesz, kétségtelenül egyedülálló jelentőségű és különös fontosságú esemény. Csaknem célpontját jelzi egy lassú, de megszakítatlan folyamatnak, amely az elmúlt 14 év során lépésről lépésre közelebb hozta egymáshoz a Szentszéket és a Magyar Népköztársaságot, a távolállás és a feszültségek hosszú nyúlt szakasza után, amelynek visszhangja teljesen még nem halt el. [...] A katolikus Egyház és vele a Szentszék, hozzászólt a változó események sorozatához, amely kétezer éves történelmének folyását jellemzi, ezért nem riad vissza merész döntésektől sem. Nem a pillanatnyi előny vagy a népszerűség keresése vezeti, hanem az örökkévalóra irányuló vallási küldetésének mélyreható követelményei, valamint az a sajátos hivatása, amely az embernek – Isten gyermekének és képmásának –, az ember jogainak, jogos törekvéseinek szolgálatára szólítja; az embert kell szolgálnia, aki méltó életre vágyik, békében, igazságosságban és határt nem ismerő testvériségben. [...] Úgy hisszük, hogy a tapasztalat megerősíti a megkezdett út érvényességét. Ez az út a realitásokról szóló párbeszéd útja, amely az Egyház és a hívők jogainak és jogos érdekeinek védelmére irányul, ugyanakkor nyitott az állam gondjainak és tevékenységének megértése felé is azokon a területeken, amelyek sajátosan az államra tartoznak; azt célozza ez a párbeszéd, hogy az igazi vallási béke légkörében elősegítse a társadalmi élet valamennyi összetevőjének egységét és lojális együttműködését, a nemzeti közösség egyre nagyobb hasznára.

Ez azt jelenti, hogy a Szentszék és a magyarországi egyház őszintén hajlandók továbbra is ezen az úton járni, nyíltan és lojálisan, kellőképpen értékelve mindazt, amit az állam tett annak érdekében, hogy a maga részéről lehetővé tegye a kölcsönös megállapodások révén az eddig elért eredményeket, és attól az óhajtól vezetve, hogy tehetség legyen az előre-haladás még távolabbi célpontok felé.

Tudjuk, hogy Excellenciád is ismételten hasonló szándékot fejezett ki. Ez arra a bizalomra sarkall bennünket, hogy látogatása – azon túlmenően, hogy megkoronázása egy már megtett fontos útszakasznak – újabb haladást jelez és ígér a kölcsönös kapcsolatok, az egymás megértése és a pozitív együttműködés útján:

együttműködés olyan nemes ügyek szolgálatára, amelyek nemcsak a magyar népet érdeklik, hanem más népeket és az egész emberiséget is, különösen a béke védelmében és a nemzetek társadalmi, gazdasági, kulturális és erkölcsi fejlődésének előmozdítása érdekében.

A Szentszék tudja és értékeli, amit ebben a tekintetben Magyarország tehet, amelyet történelme és földrajzi fekvése, Európa szívében, arra készítet, hogy mintegy természetszerűen szeresse és kívánja a békét. A magyar kormány a maga részéről meg akarta mutatni, mennyire számol a Szentszéknek azzal a készségével, hogy olyan erőfeszítéshez járuljon hozzá, amely közös kötelesség mindenki érdekében.

Különös szeretet hatja át a magyar nép felé szálló gondolatainkat és jókívánságainkat. Ez a nép nagyon kedves nekünk és mindig jelen van emlékeztünkben és imánkban. Szálljon le rá a Magasságbeli áldása!”

A Katolikus Szemlének ugyanabban a számában, a pápai beszéd közlése után, így számoltam be Kádár János látogatásáról: „A Szentszék sajtóirodája a következő tájékoztató jegyzetet tette közzé a kihallgatás során érintett kérdésekről:

1. Kádár János köszönetét fejezte ki a Szentatya tevékenységéért, amelyet – nagy erkölcsi tekintélye erejében – a béke és a népek közötti együttműködés érdekében kifejt. Arra kérte a Pápát, hogy folytassa ezt a tevékenységét. A Szentatya köszönetet mondott Kádár Jánosnak, biztosítva őt arról, hogy a Szentszék szándéka az, hogy lehetőségei szerint folytassa munkáját ezeknek az ügyeknek előmozdítására. Különös hangsúllyal szóltak – a közeli belgrádi összejövetelre is utalva – arról, miként járult hozzá a Szentszék a *Helsinki konferencia* előkészítéséhez és sikeréhez. A Szentszék részéről újra megerősítették, mennyire értékelik a konferencia eredményeit, és azt a szándékot, hogy a belgrádi találkozó pozitív kimenetelét elősegítsék, sürgetve a Helsinki Konferencia Záróokmányának alkalmazását és annak a folyamatnak továbbfejlesztését, amelynek kezdetét jelzi a

konferencia. Kádár János meglelégedéssel vette ezt tudomásul, biztosítva a Szentszéket, hogy Magyarország is kész hasonló elkötelezettségre.

2. VI. Pál pápa és Kádár János beszélgetésük során még részletesen kitértek az állam és a magyarországi egyház közötti kapcsolatokra, kiértékelve a megegyezések révén eddig elért eredményeket, amelyekre közös erőfeszítéssel jutottak el, mindkét részről kifejezve azt a szándékot, hogy előbbre viszik a még nyitott kérdések megvizsgálását és megoldását.”

A pápai fogadás végén került sor az ajándékok kicserélésére. Kádár János Kovács Margit keramikusművész Madonnát ábrázoló színes kerámiáját ajándékozta a pápának, megemlítve, hogy a művésznő – aki tíz nappal korábban hunyt el – kifejezetten a Szentatyának készítette alkotását. A kerámián kívül egy díszes albumot is felajánlottak a Szentatyának, amely Kovács Margit műveit mutatja be. A Szentatya a magyar származású Amerigo Tot egy bronzmetszetét adta ajándékba, amely Szent Pétert és Szent Pált ábrázolja, valamint pápasága emlékérmét nyújtotta át valamennyi látogatójának, amely szintén Amerigo Tot alkotása. Kádár János feleségének egy tokban rózsafüzért adott a pápa, ahogyan ez szokása volt politikusok feleségével való találkozásakor. – Kádár János és kísérete a pápai fogadás előtt meglátogatta a Szent Péter-bazilikát, hosszabban elidőzve Michelangelo *Pietà*-ja előtt, majd pedig megtekintette a Sixtus-kápolnát.

Kádár János sajtókonferenciát tartott a Grand Hotelben. Az újságírók kérdéseire válaszolva kitért a Helsink-i Konferenciára és a közeli belgrádi találkozóra, az eurokommunizmusra, továbbá elmondta benyomásait a pápánál tett látogatásáról. Nagyon kedvezően nyilatkozott VI. Pál pápáról, aki az ő szemében is rendkívüli erkölcsi hatalmat képvisel. Hangsúlyozta: látogatásával „lezárult a magyar állam és az egyház kapcsolatainak egy nehéz szakasza, továbbá hogy Magyarországon már nincs konfliktus az állam és az egyház között, és hogy a magyar kormány és a Szentszék tovább akarnak haladni a megkezdett úton”.

Kádár látogatása előtt

Kádár János vatikáni látogatása előtt, a húsvét utáni héten valamennyi magyar főpásztor Lékai László prímás vezetésével *ad limina*-látogatásra érkezett a Vatikánba. Beszámoltak a pápának és az illetékes kongregációknak a magyarországi egyház helyzetéről. A főpásztorokat április 14-én együttesen fogadta VI. Pál. Előtte, április 12-én Lékai László bíboros címtemplomában (a Corso d'Italián) koncelebrált szentmisét mutattak be, előtte és utána pedig mint zarándokok felkeresték a négy bazilikát.

Mindezekről beszámoltam a Vatikáni Rádióban, Lékai bíborossal pedig interjút készítettem a magyar műsornak: főleg a pápai kihallgatás élményéről számolt be. Egyébként később is, amikor Rómában járt, mindig találkoztam Lékai Lászlóval hivatalomban.¹⁷⁷

¹⁷⁷ Lékai Lászlóról és „kis lépéseiről” még bőven írok később, II. János Pál és a magyarok kapcsolatáról szóló fejezetben. Működése mérlegét a magyar bíboros halála után vázolta András Imre SJ egyház-szociológus: „Lékai bíboros – az állam partnere a magyar egyházi élet újrendezésében”, in *Katolikus Szemle* 1986/3, 262–267.

III. WOJTYŁA PÁPA „KELETI POLITIKÁJA”

„II. János Pál a XX. század nagy alakja [...] és a 2000. év személyisége is: akkor hunyt el, amikor már megkezdődött az új század, és vallási öröksége továbbra is támpont marad. Az összetett lengyel útkereszteződés tanúja és 27 évig főszereplő a világ színpadán, Karol Wojtyła döntő személyiség volt a jelenkori vallástörténetben, de vezető is, aki Egyházát a történelem szívébe helyezte.” Ezekkel a kissé patetikus szavakkal kezdi monográfiáját, *II. János Pál életrajzát* Andrea Riccardi.¹⁷⁸

Előszavában idézi XVI. Benedek neki mondott szavait Wojtyła pápáról: „Egy szenvedő népből jött, a lengyelből, amely történelme során annyi megpróbáltatásnak volt kitéve. A sok üldöztetés után e szenvedő népből kifejlődött a reménység ereje.” Ezután a szerző így folytatja: „II. János Pál több mint tíz évig mérkőzött a kommunizmussal, egészen a Berlini Fal leomlásáig. 'Győztes' pápa volt a szovjet impériummal szemben, amelynek a hetvenes és nyolcvanas években a megfigyelők jó része még hosszú életet jósolt. Tehát politikus pápa volt? Aki ismeri Wojtyła pápa lelkiségét, annak misztikus vonásait és imaéletét, épp az ellenkezőjét kell állítania:

¹⁷⁸ Riccardi 2011 – Andrea Riccardi (Roma, 1950) történész, a jelenkori történelmi tanszék ordináriusa a Római Tudományegyetemen, 2011 novemberétől a Monti-kormány tárca nélküli minisztere. Világhírű lett az általa 1968-ban alapított Szent Egyed Közösség tevékenysége a béke és a párbeszéd érdekében. Számos történeti munkája jelent meg a legutóbbi pápáról (XII. Piustól II. János Pál), valamint a Vatikán és Moszkva diplomáciai kapcsolatairól. – 2011-ben megjelent 561 oldalas kötete, *Giovanni Paolo II, La biografia (II. János Pál életrajza)*, részletesen mutatja be a lengyel pápa életét, felhasználva a róla megjelent (részben általam is idézett) irodalmat, saját levéltári kutatásait és személyes kapcsolatait vatikáni körökkel és olasz politikusokkal. Hivatkozik II. János Pállal és XVI. Benedekkel folytatott beszélgetéseire is. Szívesen közöl hallomásból kapott információkat is (ha nem is pletykákat). Minket elsősorban a pápák és Casaroli bíboros *keleti politikájára* vonatkozó nézetei érdekelnek, különösen is a IX. fejezet: *Il marxismo e il suo impero* [A marxizmus és birodalma]. Ezenkívül érdekes részeket olvashatunk Wyszyński lengyel egyházáról, Wyszyński és Wojtyła kapcsolatáról.

pápaságának szíve a hit volt, arra összpontosult, hogy az Evangéliumot terjessze világszerte. II. János Pál meg volt győződve arról, hogy a kereszténység az ember és a népek felszabadításának erejét képviseli: a lelki dimenzióra összpontosítva a kereszténység képes valamiképpen átalakítani a nemzetek történelmét. Ez volt a tétje Lengyelországnak a kommunizmus alóli »felszabadításának« is, amelyben a pápának elsőrendű szerepe volt.”

1. „HABEMUS PAPAM!”

I. János Pál hirtelen halála után, 1978. október 16-án délután megválasztották utódját: a Sixtus-kápolnából fehér füst szállt fel. Amikor kb. fél óra múlva az első diakónus bíboros megjelent a bazilika középső erkélyén, feszült figyelemmel vártuk az örömhír bejelentését. Felici bíboros kis szünetekkel szolt: „...*habemus papam... Carolum...*” Confalonieri bíboros Károly volt, de már idős... Ki lehet? Egy tucatnyi „papabilis” között nem volt Károly. Amikor Felici bíboros kiejtette Wojtyła nevét, az egész világ meglepődött. 456 év után (1522 óta) az első nem olasz bíborost választották meg. Minden bizonnyal három közvetlen elődjére gondolva vette fel a II. János Pál nevet. – Rohantam hivatali szobámba, ahol a sok olasz nyelvű *curriculum vitae*, bíborosi életrajz között rátaláltam Karol Wojtyła nevére. Fél óra múlva már beolvastam életrajzát a magyar hallgatóknak.

Karol Wojtyła (1920–2005) életének első szakaszát (1920–1978), hivatalának történetét saját vallomásaiból és róla szóló számos munkából megismerhetjük, melyek közül több magyarul is megjelent. Itt most a lengyel-amerikai Tad Szulc életrajzából ragadok ki néhány mozzanatot, főleg arra figyelve, ami a leendő pápa személyiségének alakulására mutat.¹⁷⁹

¹⁷⁹ Tad Szulc, *II. János Pál pápa élete*, Magyar Könyvklub–Fabula, Budapest, 1996 (a továbbiakban Szulc 1996). Vö. Barlay Ö. Szabolcs ismertetését a *Távlatok* 1997/35–36. számában.

Tad Szulc idézi Karol Wojtyła barátja, Andzej Maria Deskur (1985-ben bíboros) találó jellemzését: „Minden, ami a Szentatyával élete során megessett, fölkészítés volt csupán arra, amivé lennie kellett. Amint a nyílveszőt is arra készítik, hogy kilőjék az íjból, ugyanúgy készíti föl Isten az Ő nyílveszzeit, az Ő embereit.”¹⁸⁰ Szulc elemzi az 1948–1978 közötti éveket: Wojtyła vidéki káplán, egyetemisták lelkesze, 1951–1953 között filozófiai és teológiai tudományos továbbképzésen vesz részt Rómában, jeles drámaíró, költő, a lublini egyetem etikaprofesszora, három szeminárium tanára, 38 évesen (1958-ban) segédpüspök (a *„Totus tuus”* – *Mindenestől a tiéd vagyok!* jelmonddal), 43 évesen (1964-ben) érsek Krakkóban, 47. születésnapján (1967-ben) bíboros. Részt vett a II. Vatikáni zsinaton (1962–1965), ahol a mérsékelten haladó szárny hangadója. VI. Pál halála után, 1978-ban tagja volt a konklávénak, amely megválasztotta I. János Pál pápát, aki 33 napi szolgálat után váratlanul meghalt. Wojtyła bíboros visszatért Rómába, hogy részt vegyen az újabb konklávéban, amely 1978. október 16-án őt választotta pápává.

Karol Wojtyła egy jó évtized alatt a lengyel értelmiség „nemzeti püspöke” lett: meglátta, milyen nagy a befolyása és a jelentősége az értelmiségnek Lengyelországban a politika alakulásában. Különös tény: a kommunista pártfunkcionáriusok nem Wyszyński bíboros jelöltjeit, hanem a humanista tudós segédpüspököt, Karol Wojtylát ültették a lengyel hierarchia fontos krakkói érseki székébe. Mihelyt Krakkó érseke lett, a lengyel püspöki karban senki sem küzdött olyan elszántan az egyház jogaiért a kommunistákkal szemben, mint Wojtyła érsek. Szulc könyve 16. fejezetében érdekesen jellemzi a Wojtyła és Wyszyński (1901–1981) közötti nézetkülönbséget, amelyet a kommunista rendszer igyekezett – öngólba fulladt taktikázással – elmélyíteni.¹⁸¹

¹⁸⁰ Szulc 1996, 231.

¹⁸¹ Szulc 1996, 183–193., 194–202.: dokumentumok a lengyel titkosszolgálat irattárából.

Wojtyła pápa személyisége, lelkesége

II. János Pál személyes írásaiban, vallomásaiban maga mondta el papi hivatása történetét (*Ajándék és titok*), majd összefoglalta püspöki kinevezése és szolgálata éveit (*Keljetek föl, menjünk!*) is.¹⁸²

Lelkeségről, filozófiájáról és korunk szellemi-politikai helyzetéről vallott nézeteit megismerhettük részben a Vittorio Messorinak adott interjúból (*Átlépni a remény küszöbén*), főleg pedig utolsó könyvéből: *Emlékezés és identitás*.¹⁸³ Ebben a pápa választ keres a világ nyugtalanító kérdéseire: a gonosz eredetére és mibenlétére, szól a demokrácia, a szabadság, az emberi jogok problémáiról, vizsgálja az állam és az egyház, valamint a szabadság és a felelősség, a nemzet és a kultúra viszonyát. Kiemelt szerepet kap a könyvben a XX. század totalitárius rendszereinek, a fasizmusnak és a kommunizmusnak a vizsgálata, hiszen mindkét rendszer embertelenségeit átéltte. A könyv kiindulópontját és alapját azok a beszélgetések képezik, amelyeket a pápa József Tischner papfilozófussal és Krzysztof Michalski professzorral folytatott.

Két fontos szakaszt idézek az *Emlékezés és identitás*ból.¹⁸⁴ „Módomban állt személyesen megtapasztalni a »rossz ideológiáit«. Olyan dolgokról van szó, amelyek kitörölhetetlenül megmaradtak emlékezetemben. Először volt a náciizmus. Már az is rettenetes volt, amit azokban az években látni lehetett. Ám a kezdeti szakaszban a náciizmus számos aspektusa rejtve maradt. A rossz valós mérete, amely Európában tombolt, nem volt mindenki számára érzékelhető. A rossz hatalmas kitörésében éltünk, és

¹⁸² II. János Pál néhány könyve magyarul: *Jel, melynek ellene mondanak*, Elmélkedések, OMC, Bécs, 1981; V. Messori (szerk.), *Átlépni a remény küszöbén*, Magyar Könyvklub, Budapest, 1995; *Ajándék és titok, Pappá szentelésem 50. évfordulóján*, Új Ember, 1996; *Keljetek föl, menjünk!*, Új Ember, 2004.

¹⁸³ Giovanni Paolo II, *Memoria e identità*, Rizzoli, 2006. J. Ratzinger/XVI. Benedek előszavával.

¹⁸⁴ <http://ujember.katolikus.hu/Archivum/2005.03.27/0202.html>

csak fokozatosan kezdtünk ráébredni annak valós voltára. Mind a nácik a háború alatt, mind később Kelet-Európában a kommunisták megpróbálták takargatni a közvélemény előtt azt, amit tettek. A Nyugat sokáig nem akarta elhinni a zsidók kiirtásának tényét. Csak később derült rá teljesen fény. Még Lengyelországban sem tudtunk mindent, amit a nácik tettek a lengyelekkel, sem azt, amit a szovjetek tettek a lengyel tisztekkel Katyńban, és a deportálások rendkívül szomorú történetei is csak részben voltak ismertek. [...]

1945-ben, a háború befejezésekor a kommunizmus nagyon szilárdnak és nagyon veszélyesnek tűnt. Ez kezdetben a földrész érdekszférákra történő felosztásához vezetett, az 1945-ös jaltai konferencián született egyezmény értelmében. Ezt az egyezményt a kommunisták csak látszólag tartották tiszteletben, a valóságban különféle módokon megsértették. Számomra akkor rögtön világossá vált, hogy uralmuk sokkal tovább fog majd tartani, mint a nácizmusé. Azt a gondolatot ébresztette bennem, hogy az a rossz valamilyen formában szükséges lehet a világ és az emberek számára. Előfordul ugyanis az emberi lét egyes konkrét helyzeteiben, hogy a rossz valamilyen hasznos módon nyilvánul meg, amennyiben alkalmat teremt a jó számára. Johann Wolfgang von Goethe így minősítette az ördögöt: »azon erő egy része, amely örökön a rosszat akarja s örökön a jót teszi«. Ami Szent Pált illeti, így figyelmeztet ezzel kapcsolatban: »Ne győzzön rajtad a rossz, te győzd le jóval a rosszat.« Végző soron így, a rossz ösztönzésére egy nagyobb jó létbe hívásához jutunk el.”

Az említett könyvek többet árulnak el Wojtyła pápa személyiségéről és lelkiségéről, mint számtalan körlevele, hivatalos beszédei és dokumentumai.

Megemlítem itt Stanisław Dziwisz visszaemlékezését,¹⁸⁵ amelyet a lengyel származású olasz újságíró, neves „vaticanista” Gian Franco Svidercoski

¹⁸⁵ *Egy élet Karol Wojtyła mellett*, Új Ember Kiadó, Budapest, 2007.

közreműködésével állított össze. Wojtyła pápa volt magántitkára nyilván a legbizalmasabb kapcsolatban volt II. János Pállal, és számtalan érdekességet mondhatott volna el, azon túl, hogy beszámolt a pápa hétköznapijairól. Részben megerősíti azt, amit fentebb Szulc bővebben kifejtett Wyszyński prímás és Wojtyła érsek kapcsolatáról. (5. fejezet) A kommunisták ismert taktikájukkal igyekeztek a két főpapot egymással szembeállítani, miként általában arra törekedtek, hogy az egyház egységét minden szinten is minden eszközzel megbontsák. Ez a próbálkozás azonban eleve kudarcra volt ítélve. Sajnos, Dziwisz több kényes ügy felett átsiklik, vagy elhallgat, meghazudtol ma már ismert tényeket. Hangsúlyozza (146.), hogy „II. János Pál soha semmilyen anyagi támogatást nem nyújtott a *Szolidaritás*nak. Az általa nyújtott támogatás kizárólag erkölcsi jellegű volt. [...] Minden híresztelés arra vonatkozóan, hogy anyagilag támogatta volna a *Szolidaritást*, az emberek képzeletének szüleménye, merő pletyka, valótlan állítás, hazugság!” – Mindjárt látjuk, hogy mi az igazság.

Fények és árnyak

Az olasz „vaticanista”, Giancarlo Zizola kritikus monográfiájában egy oldalon sorolja a lengyel pápa mindenki által elismert érdemeit:¹⁸⁶ „Min-

¹⁸⁶ Giancarlo Zizola, *L'altro Wojtyła*, Sperling-Kupfer, Milano, 2003, 32. – A 627 oldalas, jól dokumentált monográfia szerzője (1936–2011) újságíró vagy öt olasz lapnak és három francia újságnak munkatársa. Az 1990-es években könyvei jelentek meg a pápaságról és a jelenkori pápákról (XXIII. Jánosról és a következő konklávékról), tehát jól tájékozott vatikáni ügyekben. De azért helyt ad könyvében pletykáknak, híreszteléseknek is. Egy egész fejezetet szentel az 1978-as két konklávé „titkainak” (65–101.: *I segreti dei Conclavi del 1978*), tehát Luciani (I. János Pál) megválasztásának és „titokzatos” halálának, majd II. János Pál megválasztásának. Igazában keveset foglalkozik az *Ostpolitik*kal, kivéve a Kínáról szóló 11. fejezetet (447–472.). Viszont hosszan elemzi a „botrányos” tényeket: a Milingo-ügyet, a klérus pedofiliját, a tradicionalista Marcel Lefèbvre érseknek és követőinek restaurációs kísérleteit a liturgiában, a klerikalizmust és a laicitást, Wojtyła pápa szociális és etikai tanítását.

denkire mély benyomást gyakorol a pápaság nemzetközi tevékenysége a béke, az emberi jogok, a nemzetközi igazságosság és az orvosi etika érdekében. Wojtyła pápa látomása a »két tüdővel« lélegző Európáról elindított egy olyan nem erőszakos folyamatot, amely végül a kommunista rezsim elleni lengyel felkeléshez és a berlini fal lebontásához vezetett. A római zsinagóga meglátogatása 1986-ban pápaságának egyik alapvető eseménye volt. Hasonlóképpen a világvallások képviselőinek összejövele Assisiban ugyanabban az évben, amikor közösen imádkoztak a békéért. 2000-ben *mea culpa*t mondott az Egyház történelmi tévedéseiért; ez mehökkentette a Kúriát, és felforgatta a hagyományos egyházi tévedhetetlenséget. A jeruzsálemi siratófalnál tett látogatása helyreállította a zsidósággal való kapcsolatot, amely gesztus azt is célozta, hogy elvágja az antiszemitizmus állítólagos teológiai gyökereit. A damaszkuszi mecsetben levetett cipővel tett látogatás és az iszlámmal való párbeszéd más gesztusai kifejezték egy kiengesztelődött világ utáni sóvárgását; hasonlóképpen az Assisiban rendezett megbocsátás napja is, mintegy alternatívaként a »civilizációk összecsapásával« [Samuel P. Huntington] szemben és ama »megelőző háborúval« ellentétben, amelyet Washington szervezett az ikertornyok elleni merénylet megtorlására. Lelki kezdeményezések voltak ezek a »civilizációk összecsapásától« vallásilag is megrendült és zsákutcába jutott világban. II. János Pál, hála ezeknek a jövő szempontjából termékeny gesztusoknak, a katolicizmust a tolerancia, a nyitottság, a békés együttélés és a látható egyetemesség civil funkciójával jelölte meg, felsorakoztatva a katolikuskokat a világ fejlődése mellé a berlini fal leomlása előtt és után.”

Természetesen Zizola bőven kitér ezekre a kérdésekre monográfiájában, de talán nagyobb hangsúlyt kapnak a hosszú pápaság kritikus mozzanatai. Igaz, ez a pápa *mea culpa*t mondott az egyház múltbeli tévedéseiért, de a II. Vatikáni zsinat megújulási programját csak részben követte; főként a római Kúria centralizmusa késleltette a szerkezeti reformokat. A „szegény és szolgáló egyház” zsinati eszménye szép remény maradt, a kollegialitás

gyakorlásának elmulasztása is nagy árnyékot vetett e pápaságra. Zizola sokakhoz hasonlóan bírálja Wojtyłának a szexuális erkölcsre vonatkozó abszolutizmusát („maradiságát”), a felszabadítás-teológia elítélését, a nők pappá szentelésének teológiai tilalmát, az ökumenikus párbeszéd lassítását stb. (Tény, hogy bizonyos teológiai-doktrinális kérdésekben meghatározó volt Joseph Ratzinger bíboros szerepe, aki két évtizedig a Hittani Kongregációt vezette.)

Látványos sikerek és feléje áramló bírálatok jellemezték az 1981-es merénylet és a sorozatos balesetek, betegségek miatt szenvedő pápa életét, szolgálatát. Hőiesen vállalta a szenvedés keresztútját Mesterével. Temetésén (2005) a tömeg által harsogott „*Santo subito!*” hihetetlenül gyorsan valósággá vált: utóda, a teológus Ratzinger pápa, XVI. Benedek 2011. május 1-jén már boldoggá avatta.

2. WOJTYŁA PÁPA ÉS LENGYELORSZÁG

Patrick Michel érdekes tanulmányban mutatja be a modern *lengyel messianizmust*, elhelyezve abban Wojtyła pápa új európai és lengyel politikáját.¹⁸⁷

A lengyel himnusz így kezdődik: „*Nincs még veszve Lengyelország, / Míg mi meg nem haltunk, / Hogyha földünk elrabolták, / Visszaszerzi kardunk.*”

A himnusz szövege visszautal a nemzet elmúlt két századának küzdelmeire, a túlélésért vívott küzdelmekre, és bizonyos messianizmust sejtet, amely a XIX. században született az ország felosztásának idején. 1847-ben Zygmunt Krasiński lengyel költő († Párizs, 1859) ezt írta egyik barátjának: „Lengyelország igazi létjogosultsága abban áll, hogy megvalósítsa a földön

¹⁸⁷ Vö. tanulmányát: „Messianisme polonais et histoire contemporaine”, in *Le Rêve de Compostelle*, Centurion, Paris, 1989, 52–67. (a továbbiakban Michel 1989)

Isten országát, hogy egybeolvassza a politikát és a vallást, hogy megalapítsa az Emberiség jövő Egyházát, hogy így megmutassa az egész világnak: a szuverenitás nem egy királyban, nem is egy népben, hanem egyedül a nemzetben valósul meg.”¹⁸⁸ Mintegy negyven évvel később az orosz vallásfilozófus, Vlagyimir Szolovjev (1853–1900) megjegyezte: „Lengyelország, bár megfosztották politikai szabadságától, nem veszett el. Kitart nemzeti hivatásában, amelyet gyakran, eltorzult formában, a teokrácia jegyeit viseli. A lengyelek, akiknek nagy része az orosz birodalom határain belül él, nem akarnak, és nem tudnak beépülni és eltűnni az orosz tengerben, mert nem elégszenek meg azzal, hogy saját nemzeti egységet alkotnak, egy lelki eszmét képviselnek, a katolicizmusét. A katolicizmus kétségtelenül megtestesíti az Egyház abszolút függetlenségét az állammal és a társadalommal szemben.”¹⁸⁹

Wyszyński bíboros 1970. szeptember 3-án, a „*Visztulai Csoda*” 50. évfordulója ünneplésekor, így emlékezett: „Sokat szenvedtünk 1965-ben és 1966-ban,¹⁹⁰ de megmutattuk, hogy Lengyelország Egyháza és a lengyel püspökök igazi eszkatologikus és egyetemes igazságok szerint gondolkoznak, hogy meglátásaik nagy távlatokat nyitnak a jövőre. Nagy csata zajlik itt, Keleten és a lengyel nép történetében, hogy a Szent Egyház jelen legyen itt!” És a prímás még hozzáfűzte: hogy ezt a küzdelmet jól folytassák, meg kell védeniük magukat a katolikus Egyház „elnyugatosodása” ellen, amely jelentkezik sok német és „latin” (olasz, francia, spanyol) püspök gondolkodásában. „Emlékeztetnünk kell a nyugati Egyházat arra, hogy a szláv népek jelentősen hozzájárultak Közép- és Kelet-Európa kereszténységéhez, nekik köszönhető, hogy a kereszténység túljutott Kijeven és Moszkván.”

¹⁸⁸ Michel 1989, 53, az idézetet A. Walickitől veszi.

¹⁸⁹ V. Soloviev, *Conscience de la Russie*, Paris, 1950, 71.

¹⁹⁰ A lengyel prímás utalt a lengyel Egyház elleni kemény kommunista támadásokra, amelyeket a lengyel püspököknek a német püspökökhöz intézett levele váltott ki a lengyel Millennium ünneplése alkalmával.

Patrick Michel 1989-ben felhívta a figyelmet e paradoxonra: úgy tűnik, II. János Pálnál erős a kísértés, hogy a nagy európai egység keresésének, Európa rekatolizálásának, amelynek kiindulópontját a lengyel Egyház képviseli, alárendelje a lengyel helyzetet. Például Lengyelországban engedményeket tesz a Szovjetuniónak. Ez az engedékenység visszalépést jelent az Egyház és az állam viszonyában, ami rontja az Egyház tekintélyét. Főleg Wyszyński bíboros halála (1981) után csökkent a lengyel püspökök függetlensége a pápával szemben.

Michel a továbbiakban azt állítja, hogy a *Szolidaritás* szakszervezet mintegy a lengyel messianizmus „laicizálása”. Azt lehetne mondani, hogy egy „harmadik utat” talált ki. Nyugati típusú társadalmi-gazdasági rendszert vezetett be, amely azonban nem mindenben kívánatos Lengyelországban. Világos, hogy II. János Pál számára sem a Nyugat, sem a Kelet nem számít modellnek, de azért nem fordít hátat nekik. A *vallás politizálásáról* van szó; és így „küldetésének” kétértelműsége miatt nem biztos, hogy ez a vallási megújulás feltétele. Patrick Michel szerint,¹⁹¹ aki hivatkozik a jezsuita Michel Certeau elemzéseire is, nehéz eldönteni, hogy Közép-Európában (Lengyelországban) mi vallási és mi politikai eredetű.

¹⁹¹ Michel 1989, 65.

3. VI. PÁL ÉS II. JÁNOS PÁL KELETI POLITIKÁJA

Mielőtt továbbmennénk és összehasonlítanánk VI. Pál és II. János Pál keleti politikáját, vessünk egy pillantást az Egyház és a kommunizmus („megvalósult szocializmus”) viszonyára. Ez a jegyzet vissza- és előre pillantás.

Intermezzo: A pápák és a kommunizmus elítélése

– XI. Piustól XVI. Benedekig¹⁹²

Az előzőkben, főleg az I. fejezetben, vázoltam az *Ostpolitik* hátterét, keretét, szellemtörténeti helyzetét, a II. Vatikáni zsinat pápáinak „nyitását” Kelet, a kommunista országok felé, a keresztény–marxista párbeszéd kibontakozását, majd megfeneklését a „*détente*” után következő politikai változások (az 1956-os magyar forradalom és az 1968-as „Prágai tavasz” eltiprása a szovjet hatalom részéről, a GULÁG leleplezése). Részben e változásokat követte az *Ospolitik*. VI. Pál – bár „dubiumai” voltak a Casaroli politikáját érő kritikák miatt – folytatta XXIII. János irányvonalát, amelyet *Ecclesiam suam* kezdetű dialógus-körlevelében kifejtett. Noha – mint láttuk – már ebben is kiemelte, milyen nehéz, csaknem lehetetlen a párbeszéd az ateista és egyházüldöző rendszer képviselőivel. Még nagyobb óvatosságra intette a kommunistákkal együttműködést kereső katolikusokat a *Rerum novarum* 80. évfordulójára írt (1971) *Octogesima adveniens* kezdetű, Le Roy bíborshoz, a *Iustitia et Pax* pápai Tanács elnökéhez intézett apostoli levelében. VI. Pál itt a világban bekövetkezett változásokra, az ideológiák

¹⁹² A következőkhöz lásd Massimo Introvigne, „Perché la Chiesa ha condannato il comunismo”, http://www.cesnur.org/2009/mi_1989.htm A cikkben hivatkozott pápai dokumentumok – XI. Piustól (*Divini Redemptoris*) XVI. Benedekig (*Spe salvi*) – olasz nyelven letölthetők az ott megadott linkekről.

újjáéledésére és újabb problémák kihívásaira hívja fel a keresztények figyelmét. Megismétli a Zsinat (*Gaudium spes*), a korábbi szociális körlevelek (*Pacem in terris*, *Populorum progressio*) tanítását. A 31–34. pontokban ír a szocializmus és a liberalizmus változatairól, majd a marxizmus történelmi fejlődéséről. A pápa megkülönbözteti a liberalizmus és a szocializmus különböző formáit, minthogy ugyanazon nevű történelmi áramlat világrészek és kultúrák szerint különböző formákat ölt, jöllehet a hittel ellentétes ideológiák inspirálták valamennyit.

Hasonlóképpen meg kell különböztetni a marxizmus történelmi fejlődésében, gyakorlati megvalósításában legalább négy szintet. A negyedikhez kapcsolódik (a 34. pontban) a figyelmeztetés: „Illuzórikus és veszélyes, ha a keresztények elfelejtik azt a belső kapcsolatot, amely e szinteket gyökeresen egyesíti az eredeti ideológiával, tehát alkalmazni a marxista elemzést, anélkül, hogy elismernék viszonyukat az ideológiával, tehát gyakorolni az osztályharcot és annak marxista értelmezését, felejtve, hogy ez a folyamat totalitárius és erőszakos társadalom-típushoz vezet.”

A *Rerum novarum* megjelenésének 90. évfordulójára, 1981-ben tette közzé II. János Pál *Laborem exercens* kezdetű enciklikáját, amely a *Rerum rovarum* és a *Populorum progressio* nyomán újra összefoglalja az Egyház tanítását a munka és a tőke viszonyáról, a munkások jogairól, a magántulajdonról. Kommunisták, baloldaliak bírálták a körlevelet, amely – szerintük – visszalépést jelent VI. Pál tanításához, nevezetesen az *Octogesima adveniens* szemléletéhez viszonyítva.¹⁹³

II. János Pált még több bírálat érte nemcsak az egyházon kívüliek részéről, hanem még haladó, kontesztáló katolikusok körében is, amikor 1984-ben a Hittani Kongregáció prefektusával, Joseph Ratzingerrel kiadatta a felszabadítás teológiájáról szóló, *Libertatis nuntius* kezdetű instrukcióját.

¹⁹³ Bővebben Szabó Ferenc, „A *Laborem exercens* enciklika visszhangja”, in *Vigilia* 1982/8. és in *Léleken és igazságban*, 1986, 109–120. Itt ismertetem az enciklika magyar visszhangját is, és kommentálom Gergely Jenő kritikáját.

Ebben főleg Latin-Amerikát tartotta szem előtt, ahol az igazságtalan társadalmi helyzet megváltoztatásáért küzdő teológusok (Leonardo Boff OFM, Gustavo Gutiérrez) felhasználták a marxista elemzést, és a gyakorlati cselekvésben is alkalmaztak kommunista módszereket.¹⁹⁴

Az instrukció visszautal a korábbi pápai dokumentumokra: a kommunizmus „bensőleg perverz” (*Divini Redemptoris*, 58), alapja a dialektikus és történelmi materializmus és az abszolút ateizmus; nem lehet elválasztani az ateista ideológiától, a dialektikus materializmustól egy bizonyos újraértelmezett történelmi materializmust, és ez utóbbi módszerével végezni a marxista társadalmi/gazdasági elemzést (*Octogesima adveniens*, 34.).

Idézek egy szakaszt az enciklikából (*Libertatis nuntius*, 10.): „Kortársaink milliói jogosan vágyakoznak arra, hogy újra megtalálják az alapvető szabadságot, amelytől megfosztották őket a totalitárius és ateista rendszerek, amelyek forradalmi és erőszakos úton szereztek meg a hatalmat éppen a nép felszabadítása nevében. Nem lehet ignorálni (feledni) korunknak ezt a szűgyenét: pontosan azzal az ürüggyel, hogy szabadságot hoznak nekik, egész nemzeteket az emberhez méltatlan rabszolgahelyzetben tartanak. Azok, akik talán öntudatlanul cinkosai lesznek az ilyen rabszolgaságba döntő módszereknek, elárulják a szegényeket, akiket pedig szolgálni akarnak.”

A kommunizmus 1989-es bukásával letagadhatatlanná vált az ateista totalitárius rendszer belső romlottsága, amelyet II. János Pál *Centesimus annus* kezdetű, a *Rerum novarum* 100. évfordulójára, 1991-ben megjelent körlevelében kifejtett (az *Előszó*ban idézem).

Előre is tekintve megjegyzem: Ratzinger pápa 2007-ben, *A keresztény reményről* írt enciklikájában (*Spe salvi*, 20–21.) megismételte a marxizmus–leninizmus kritikáját, majd két év múlva *Caritas in veritate* kezdetű

¹⁹⁴ Bővebben lásd Szabó Ferenc, „A felszabadulás teológiája”, in *Vigilia* 1985/3. és in *Lélekben és igazságban*, 121–126.

körlevélében a globalizálódó világ problémáira való tekintettel ismét összefoglalta és aktualizálta elődei szociális tanítását.

Hozzá kell tennem: miután megbukott a kommunizmus, még az ún. rendszerváltozás” után is kísértett a múlt, a baloldali „utódpartok” szereplése még kérdéses maradt. Hiszen egyeseknél nem szakadt el teljesen a köldökszinór a materialista, ateista ideológiától. Egyes katolikusok az *Octogesima adveniens* 50. pontjára hivatkozva hangoztatták, hogy a mai pluralista társadalomban ugyanaz a hit lehetővé tesz többfajta politikai választást – és ez igaz, ha igazi demokratikus rendszerről van szó. De vigyázni kell az elv alkalmazásánál a kommunista utódpartok választási kampányánál. *Octogesima adveniens* 34. pontja figyelmeztetése továbbra is megszívlelendő: az utódpartok mögött ott van a materialista-ateista ideológia és az egyházellenesség.¹⁹⁵

A hatvanas évek végére König – elsősorban a pápa megbízásából – alaposan beledolgozta magát a keleti politikába, és a kelet-európai helyzetről olyan átfogó képet alakított ki magának, amely közvetlenül hasznára lehetett Wojtyłának. VI. Pál 1965-ben létrehozta a Vatikánban a Nemhívők Titkárságát, amelynek szintén König volt az elnöke, így a Vatikán falain kívül eső világ jelentős részével is kapcsolatban állt. Königgel szoros együttműködésben dolgozott a Vatikán keleti politikájának megvalósulásán Casaroli érsek is, akivel Wojtyła már találkozott Lengyelországban. Casaroli, a Vatikán egyik kiemelkedő diplomatája, idővel számos téren rendkívül fontos kapcsolat lett Wojtyła számára.” (209.)¹⁹⁶

1978 őszétől, a lengyel pápa szolgálata kezdetétől új korszak kezdődik a Vatikán keleti politikájában. Ekkorra már megváltozott a világpolitikai és

¹⁹⁵ Lásd erről vitámat Tomka Miklós szociológussal: *Csak katolikusoknak*, Corvinus, Budapest, 1995, 149–174.

¹⁹⁶ Fentebb már jeleztem: „*König bíboros a „keleti politikáról”*” címmel András Imre SJ figyelemreméltó interjút tett közzé a *Távlatokban* (1995/5, 688–665.). Az 1991-ben készített beszélgetésben a bécsi bíboros visszatekint a kezdetekre.

kulturális helyzete: a bolsevista birodalom eresztékei ropognak. Az 1980-as évek második felében Mihail Gorbacsov reformkísérletei a hidegháború végéhez vezettek, végül pedig a kommunista rendszer, a Szovjetunió széthullását eredményezték.

Casaroli bíboros írja *Emlékirataiban* (379.): „1978. október 16-án a krakkói érsek pápává választása gyökeresen megváltoztatta a körülményeket Lengyelország, de később az egész szovjet tömb szempontjából is. Karol Wojtyła bíboros egészen eddig alig volt ismert a világközvélemény előtt, szemben Lengyelország rendkívüli tekintélyű primásával, Wyszyński bíboros személyiségével. Mostantól azonban az egész Világegyház feje. A világ hamarosan fel tudta mérni nagyságát. II. János Pál pápa megválasztása különleges pillanatban történt a szovjet tábor és különösen Lengyelország helyzetének alakulása szempontjából. Már több éve észlelhető volt kisebb-nagyobb recsegés-ropogás. Ezek a zajok egyre növekedtek, és megjövendölhetővé tették a szovjet tábor látszatra elpusztíthatatlan hatalmas építménye összetartó erejének és stabilitásának közelgő válságát. Ez a jelenség többé-kevésbé az egész hatalmas birodalmat, különösen a Szovjetunió csatlós országait érintette, s Lengyelországban kiváltképpen megfigyelhető volt.”

Casaroli ezután pár oldalon vázolja a lengyel eseményeket, a *Szolidaritás* megalakulását, tárgyalásait a Szentszék nevében a lengyel állami vezetőkkel (Gierek, Jaruzelski). Utoljára 1990 júniusában járt ott, hogy átvegye a krakkói egyetem neki adományozott díszdoktori címét. Ekkorra már Lengyelországban is gyökeresen megváltozott a helyzet.

A lengyel pápa – moszkvai szemmel¹⁹⁷

A II. vatikáni zsinat és Karol Wojtyła pápává választása fordulatot hozott a Vatikán keleti politikájában, a Szentszék és a Szovjetunió, illetve a csatlós kommunista országok kapcsolataiban. Adrian Rocucci írja: „II. János Pál megválasztásával a katolikus egyház olyan pápát kapott, aki a szocialista rendszeren belüli országból jött. A Róma és Moszkva közötti kapcsolatokba egy új szereplő lép, aki személyesen megismerte a szocialista és szovjet valóságot.”¹⁹⁸

Az 1950-es évektől az 1980-as évek kezdetéig a párt ideológiai felelőse, a brezsnyevi időszak szürke eminenciása Mihail A. Szuszlov. Kulcsszerep jutott A. Gromikónak, aki a Politbüro és a KGB tagja volt. Szuszlov embere Vlagyimir A. Kuroedov volt, aki a Szovjetunió és a szocialista államok Vatikánnal való kapcsolatainak új stratégiáját szervezte meg. Adriano Rocucci számos szovjet forrás felhasználásával megmutatja, hogy a szovjet titkosszolgálat már 1978. november 4-én alapos jelentést készített a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságának: „Az új pápa megválasztása: lehetséges politikai következmények.”¹⁹⁹

A moszkvai vezetés és a csatlós államok egyházügyi felelősei Kuroedov vezetésével, 1979 februárjában Lengyelországban tartott összejövetelükön tárgyalják meg az új stratégiát. Megállapítják, hogy a lengyel pápa egyházi ügyekben elődeinél konzervatívabb és veszélyesebb ideológiai szinten, hiszen a krakkói érsek tevékenységét az antikommunista világnézet jellemezte, és az emberi jogok védelmező bajnoka volt Carter elnök szellemében. Kuroedov kifejezte aggodalmát, hogy a pápa 1979. június 10-re tervezett

¹⁹⁷ A következőkhöz lásd Adriano Rocucci, „Két fordulat az Ostpolitikban: a II. Vatikáni zsinat és II. János Pál megválasztása”, in Melloni 2006, 247–291.

¹⁹⁸ A. Rocucci (in Melloni, 2006, 263.) A. Riccardit idézi: *Il Vaticano e Mosca 1940–1990*, München–Zürich, 1975, 34.

¹⁹⁹ A. Rocucci, in Melloni 2006, 264–267., olasz szövege: *La Stampa* 1993. április 23.

lengyelországi látogatása alkalmával a lengyel kommunisták engedékenyek lesznek. Csakugyan, ahogy Ted Szulc megjegyezte, a lengyel párt és a kormány rendkívüli eseménynek könyvelte el Wójtyła pápává választását, és büszkeséggel töltötte el őket, hogy egy lengyel lett a pápa. Persze Moszkva nem osztotta ezt a büszkeséget, inkább veszélyt látott az új pápa eljövételében, aki – információik szerint – tervet dolgozott ki a szocialista országok katolikus egyházai befolyásolására, az ifjúság és az értelmiség eltérítésére a kommunista világnézettől. Ezért Kuroedov stratégiát állított fel a befolyás semlegesítésére.

A szocialista országok vallásügyi felelősei 1979. október 25–27. között újra összegyűltek Varsóban, és főleg az új vatikáni „keleti politikáról” értekeztek. Kuroedov szerint az új pápa erős egyéniség, már első tevékenysége, mexikói látogatása is jelzi a változást: elítélte a felszabadulás-teológiát. De főleg első lengyelországi látogatása mutatta meg, hogy II. János Pál tevékenysége veszélyt jelent a szovjet blokk számára. Kuroedov figyelmeztette a lengyel elvtársakat, hogy a pápai út sikerét a nemzetközi sajtó felhasználja a szocialista tömb destabilizálására. 1979. június 16-án az *Osservatore Romano* közzétette a pápa Slipyj bíborosnak írt válaszlevelét, amely negatív hatást váltott ki az orosz ortodox egyházban, minthogy a pápa említést tett a Brestben kötött unióról és a Szovjetunió területén élő görög katolikusok szenvedéseiről. A moszkvai pátriárkátus tiltakozása jeléül lemondta a tervezett katolikus–ortodox találkozót és Willebrands bíboros meghívását a Szovjetunióba.

A varsói találkozó mérlegeként Kuroedov, az egyházügyi hivatal elnöke határozottan leszögezte, többek között utalva arra, hogy az új pápa az emberi jogok, a vallásszabadság biztosítását sürgeti a szocialista országokban: „Mindez arról tanúskodik, hogy a Vatikán politikájában világos változás történt: merevebb lett álláspontja a szocialista országok viszonyában, és erősödött a rájuk gyakorolt ideológiai nyomás.”

Válaszul a Vatikán új politikájára Kuroedov két feladatot jelölt meg: 1) fokozni kell lehetőség szerint az együttműködést a béke és a leszerelés terén, 2) ellenezni azt, hogy a Vatikán beleavatkozzon a testvér-országok politikai életébe, tehát akadályozni azt, hogy erősítse ezek egyházait és főleg politikai ellenállásra biztassa őket a szocialista rend ellen. Le kell leplezni a lengyel pápa „reakciós” irányvonalát, amely eltér XXIII. János és VI. Pál „realista” nyitottságától, továbbá elő kell segíteni a katolicizmus belső megosztottságát; támogatni kell a harmadik világban a felszabadítás-teológia képviselőit. Végül Kuroedov azt is megjegyezte, hogy a diplomáciai kapcsolatok felvétele csak a Vatikán számára lenne előnyös, ahogy ezt 1972 októberében Szófiában a szocialista országok vallásügyi képviselői leszögezték.²⁰⁰

Ezek az események, adatok is jelzik, hogy a Szentszék keleti politikájának képviselői olyan kommunista egyházügyi partnerekkel tárgyaltak, akiket a Moszkvából kapott párt direktívák vezettek.

4. II. JÁNOS PÁL ÉS EURÓPA

A szláv pápa megválasztásában sokan már annak előjelét látták, hogy a pápaság végre kilép a hagyományosan latin örökségből. Csakugyan, Wojtyła pápa fokozottabban figyelt a kelet-közép-európai országok egyházaira, elsősorban is hazája, Lengyelország kommunizmus-ellenes küzdelmeit követte közelről: többek között hazájában tett apostoli látogatásaival lelkesítette az egységesen katolikus nemzetet.

Túl a Vatikánon belüli súlyos problémákon (az IOR körüli bonyodalmak!), Wojtyła pápa főleg a lengyel politikába való beavatkozásával (*Szolidaritás*), megváltozott az európai kommunista „csatlósállamok” felé irányuló

²⁰⁰ Roccucci, in Melloni 2006, 276–278.

egyházpolitika is. Egyrészt az európai kulturális-politikai helyzet változása folytán: II. János Pálnak a „keresztény Európáról” alkotott látomása („álma”), és egyáltalán Nyugat és Kelet viszonyának átalakulása következtében. Továbbá II. János Pál számtalan apostoli útja az egyes földrészekon planetáris távlatokat nyitott az Egyház missziójának és a vatikáni diplomáciának. Casaroli bíboros államtitkár mindig elkísérte a pápát lengyelországi és számtalan más apostoli látogatására, és így alkalma nyílt a diplomáciai kapcsolatok kiszélesítésére. A lengyel pápa „keleti politikájának” homlokterében egyre inkább Lengyelország helyzete állt, és Casaroli bíboros is kevésbé tudott „küldöttei” (például Luigi Poggi érsek) lengyelországi és magyarországi működésére figyelni, bár igaz, hogy az érsek követte Casaroli bíboros irányvonalát.

Túl a zsinat által meghirdetett egyházi megújulás és korszerűsödés gyakorlati kérdésein, majd még II. János Pálnak fokozottabban, mint VI. Pálnak, szembe kellett néznie a világméretű kulturális változásokkal, a „harmadik világ” és a „harmadik Egyház” planetáris problémáival, miközben az ún. „nyugati világ”-ban egyre terjedt az „elkereszténytelenedés”, a szekularizmussá (teljes evilágiassággá) alakuló szekularizáció, az elméleti és főleg gyakorlati ateizmus; eközben a kommunista („szocialista”) országokban továbbra is hivatalosan a történelmi materializmus és a politikai ateizmus ideológiája volt kötelező. Időközben a keresztény-marxista párbeszéd és az *Ostpolitik* kísérletezései egyre hiábavalóbbnak bizonyultak. A kommunisták kirakatban modellként mutogatták az ún. Kádár-féle „gulyás-kommunizmust”.

Európa „keresztény gyökerei”?

Már szóltunk arról, hogy a II. Vatikáni zsinat, amelyen Karol Wojtyła bíboros is tevékenyen részt vett, korfordulót jelent az Egyház legújabb kori történetében. A lengyel pápának 1978 után még VI. Pálnál is nehezebb volt

szembenézni a zsinat után kitört válsággal, különféle kontesztálásokkal, Hans Urs von Balthasar könyvcímével: *Der antirömische Affekt*, a „Róma-ellenes komplexus” megnyilatkozásaival.²⁰¹ Az 1985-ös rendkívüli püspöki szinódus a zsinat után eltelt két évtizedet igyekezett felmérni a zsinat recepciója szempontjából. Ezt egészítette ki az új evangelizálással foglalkozó szinódus, amelyet Wojtyła pápa Velehradban hirdetett meg. II. János Pál állandóan sürgette a zsinat határozatainak megvalósítását. De egyre inkább összecaptak a konzervatív és haladóbb álláspontok, részben azért, mert a zsinati szövegeket, amalgám jellegük miatt, más és más hangsúlyokkal lehetett értelmezni. Haladó teológusok azt hangoztatták, hogy a lengyel pápa alatt egyre erősödik a teológiai és egyházfegyelmi konzervativizmus, a kúriai centralizmus, sőt már egy bizonyos „restauráció” van folyamatban. Ez a bíráló érintette Joseph Ratzinger bíboros irányát is, aki II. János Pál alatt két évtizedig a Hittani Kongregációt vezette.

Giovanni Barberini az *Ostpolitik*ről szóló monográfiájának (2007) utolsó fejezeteit a lengyelországi ügyeknek, a Helsinki Konferenciának és a pápa „nagy Európára” vonatkozó „látomásának” szenteli. A *hetedik* fejezetben *II. János Pál pápa Európáját* mutatja be, amelynek határai az Atlanti-óceántól az Urálig terjednek, és amely újdonságot jelentett a nyugat-európaiak számára. A „Keletről jött pápa” arra törekedett, hogy a „kelet-európai” és a „nyugat-európai” kifejezéseket megfossza attól a kulturális, politikai, sőt katonai tartalomtól, amely a második világháború után folyamatosan hozzájuk fűződött, a földrész két tömbre való megosztása nyomán. A lengyel pápa terve különbözött elődeiétől, mind kulturális hátterében, mind pedig az *európaiságról* alkotott fogalmában.

Az új európai politika más lett, mint az előző vatikáni Ostpolitik, amely ekkorra már teljesen kiüresedettnek tekinthette magát. Az új radikálisan visszautasított minden olyan hipotézist, amely szerint a marxista–leninista

²⁰¹ Vö. Szabó Ferenc 2001, 193–222.

kultúra gyökeret vert volna a szláv (általában véve a kelet-európai) népek kultúrájában.

Voltak, akik „compostelai álomnak” nevezték a lengyel pápa azon törekvését, hogy a középkori „keresztény Európát” álmodja vissza, és a földrész keresztény gyökereinek felélesztését sürgeti: Európa egységét nem a modernség elfogadásával, hanem a „keresztény gyökerek” újrafelfedezésével, a keresztény hit és erkölcs közéleti érvényesítésével akarja megvalósítani.²⁰²

A szláv pápa azt hangoztatta, hogy Európának „két tüdővel” kell lélegeznie; Nyugat és Kelet kultúráját össze kell kapcsolni. Elgondolását kifejtette 1985-ös *Slavorum Apostoli* kezdetű, Cirill és Metód apostoli művéről szóló enciklikájában, és számos megnyilatkozásában. A két apostolt Szent Benedek mellé Európa védőszentjeinek nyilvánította.²⁰³

II. János Pál 1988. október 11-én, az Európa Parlament előtt mondott beszédében többek között kijelentette: „Én, az egyetemes egyház legfőbb pásztor, aki Kelet-Európából származom, és ismerem a szláv népeknek, európai hazánk másik »tüdejé«-nek törekvéseit, azt kívánom, hogy a magának szuverénül szabad intézményeket teremtett Európa egy napon majd abban a teljes terjedelmében bontakozhasson ki, amelyet a földrajz és még inkább a történelem adott neki.” De amikor a keresztény hit által inspirált kultúra újraélesztését sürgette, látóköre kiterjedt Európán túlra is: „Senki sem képzelheti, hogy egy egyesített Európa bezárkózhat saját egoizmusába. Egységes fellépéssel, erőinek egyesítésével képes lesz arra – most inkább, mint a múltban –, hogy energiáit és újonnan megnövekedett erőforrásait a harmadik világ országai fejlesztésének nagy feladatára szentelje.”²⁰⁴

²⁰² Erről bővebben: René Luneau és Paul Ladrière tanulmányai, in *Le Rêve de Compostelle*, Centurion, Paris, 1989. I. fejezet.

²⁰³ Vö. Ladrière elemzéseit, a megnyilatkozások listáját: *Le Rêve de compostelle*, 147–181.

²⁰⁴ *Mérleg* 1989/4, 370.

5. ZSINAT UTÁNI KONTESZTÁLÁSOK – RÓMAI „RESTAURÁCIÓ”?²⁰⁵

II. János Pálnak 1979-es első – mexikói – apostoli látogatástól, az utolsó, 2004. augusztusi lourdes-i zárándoklatig összesen 104 külföldi útja volt. Apostoli útjai diadalmenetnek számítottak, bár a kritikusok már kezdetben megjegyezték: „a taps az énekesnek, nem az éneknek szól.” Vagyis a pápa rokonszenves személyisége a többséget elbűvöli, még ha tanítását (főleg a szexuális erkölcsre, házasságra vonatkozó erkölcsi elveit) nem fogadják is el. Egy francia újságíró, Robert Solé némi iróniával így jellemezte a *Le Monde*-ban (1986. október 3.) a „sportos” pápát, aki mindig magabiztosan nyilatkozik: „Vége VI. Pál szenvedő töprengései idejének, aki szinte az egész világot hordozta a vállán. Vele szemben Karol Wojtyła a keménykötésű hegyi ember, aki inkább az egyházat viszi a hátán, mint egy tirolói hátizsákot. [...] Ez már a bizonyosságok egyháza, és itt nem keveredik a papok és a világiak szerepe...”

Jóllehet Wojtyła pápa is a zsinati *aggiornamentót* sürgette, hiszen maga is tevékeny részt vett munkáiban, egyes vatikáni intézkedések és megnyilatkozások (főleg a vatikáni kongregációk dokumentumai) az *autoritarizmust*, a *centralizmust* és a *klerikalizmust* erősítették, nehézségeket okoztak az ökumenizmusnak, fékeztek a kollegialitást. Ezt szemére vetették a kontesztáló teológusok (*Kölni nyilatkozat*, 1989. január), akiknek mozgalma továbbgyűrűzött Európában. A kritika tehát főleg a római Kúriát és a pápa erkölcsi tanítását illette (például a születésszabályozást – *Familiaris consortio*). Azt hangoztatták, hogy a pápa és maradi környezete pesszimista, becsukódnak a modern világ előtt; a Vatikánban nem veszik észre azt, ami pozitív a szekularizációban, a kollegialitás gyakorlása várat magára (a püspöki szinódusok központilag irányított tanácsadó szervvé váltak). Róma csak a nunciusokra hallgat a püspöki kinevezésekben. A szentszéki dokumentu-

²⁰⁵ Erről bővebben lásd Szabó Ferenc, 1991, 351–357., 414–426.

mok nem veszik figyelembe a zsinat ökumenizmusról szóló határozatának (*Unitatis Redintegratio*/UR 11.) fontos elvét az igazságok hierarchiájáról. Egyesek a Hittani Kongregáció prefektusának, Ratzinger bíborosnak egy félreértett kijelentése alapján „restaurációról” beszéltek.

Maga Ratzinger bíboros annak idején válaszolt a kontesztálóknak. Elismerte, hogy a kritikák több megoldatlan problémát érintenek. A gyökeres változások idején az egyház, mint látható társaság, átéli a világban, a politikában tapasztalható forrongásokat. Megéljük azt a paradoxont, hogy az egységesülő világban – Európában – az emberek félnek, hogy a közeledéssel, egyesüléssel elveszítik önazonosságukat, a nemzetek elveszítik sajátos kultúrájukat. Ami Róma centralizmusát, autoritarizmusát és a helyi egyházakkal való kapcsolatait illeti: a Trentói zsinattól kezdve mostanáig mindig nehéz volt a helyes egyensúly megtalálása. Ratzinger bíboros igazságtalannak tartotta a kontesztálók túlzó kritikáit. A helyi egyházak véleményét soha nem kérték ki annyit, mint manapság (szinódusok, „ad limina”-látogatások, a pápa külföldi újai). A helyi egyházak több önállóságot kaptak, de kötelességük az együttműködés a Szentszékkal; az egyház egységét kell elősegíteniük, hiszen ebben a megosztott világban az emberek az egység jeleit várják az egyháztól. A teológusok körében jelentkező rossz közérzetet csak a teológusok és a püspökök párbeszéde révén lehet eloszlatni. A teológusoknak meg kell találniuk a helyes egyensúlyt a Tanítóhivatal tisztelete, a hívek java és a szigorú tudományos kutatás követelményei között. Az említett párbeszéd eddig nemigen sikerült, mivel egyrészt a *tömegtájékoztatás* főleg a szélsőséges nézeteket szellőztette, másrészt a római központ is becsukódott, merevebb lett éppen az újítók túlzó nézetei miatt.

A társadalmi-kulturális mutáción áteső világban, ahol a krízis általánossá vált (a tekintély válsága egyetemes, nemcsak az egyházi életet érinti), VI. Pálnak, majd II. János Pálnak tagadhatatlanul emberfeletti problémákkal kellett szembenéznie. Túl az egyházi megújulás és korszerűsödés

gyakorlati kérdésein – amelyek többek között a kormányzás kollegiális jellegét, illetve a világi hívek fokozódó szerepét érintették –, a katolikus egyháznak és általában a keresztény egyházaknak szembe kellett nézniük az ún. „nyugati” világban a modernség kihívásával, a terjedő szekularizmussal és ateizmussal, az elkereszténytelenedés és elvallástalanodás ijesztő méreteivel, illetve a „harmadik világ” egyházainak sürgető problémáival (inkulturáció, felszabadítás-teológiák, teljes fejlődés és szociális igazságosság).

Bármennyire is Európa-központú Róma, planetáris távlatokban kell gondolkodnia a szolidaritásról, a fejlődésről, az igazságosság és a béke problémáiról. És senki nem tagadhatja, hogy VI. Pál után II. János Pál megtette ezt a „nyitást”, még ha a pápát „lengyel látószöge” miatt sok bírálat érte is. II. János Pálnak a *Redemptor hominis*, a *Dives in misericordia*, a *Laborem exercens* vagy a *Sollicitudo rei socialis* és a *Centesimus annus* kezdetű körlevelei nyilvánvalóan a perszonalizmus és a zsinati párbeszéd szellemében születtek. Határozottan XXIII. János *Pacem in terris* vagy VI. Pál *Ecclesiam suam* és *Populorum progressio* kezdetű körleveleinek továbbfejlesztései.

II. János Pál felismerte Európa újraevangelizálásának sürgető feladatát. Az „esztelenné vált keresztény eszmék”, a szabadság, egyenlőség, testvériség, visszanyerhetik eredeti „töltésüket” az újra-evangelizálással. A hamis kommunista internacionalizmus és a nemzeti értékeket semlegesítő liberalizmus kozmopolita szemlélete helyett a krisztusi hit adja az igazán egyetemes emberi értékek elismerését, a szabadság, egyenlőség és testvériség biztosítását, mert *Krisztusban* nincs zsidó és görög (pogány), szolga és szabad, férfi és nő, hanem csak megváltott ember (vö. Gal 3,28), az egy Atya gyermekei, Krisztusban testvérek, akik valamennyien az istengyermekség szabadságára hívtak. Ez volt II. János Pál és a katolikus Egyház meggyőződése, ez a hit reménységünk forrása.

Kitérő: Marcinkus és Calvi pénzügyi kapcsolata

Jóllehet a szláv pápáról már eddig is sok könyv jelent meg; de történelmi jelentőségű szolgálatának teljes és alapos felméréséhez még hosszabb időnek kell eltelnie. Boldoggá avatása (2011. május 1.) alkalmat adott nemcsak érdemeinek, erényeinek magasztalására, hanem bizonyos árnyoldalak szellőztetésére is. 2011-ben megjelent egy kritikus, Wojtyła pápaságának „titkait” feltáró, pamfletszerű, de nem mindenben torzító könyv, amely a boldoggá avatás elleni felhívás volt: *Titkos Wojtyła*.²⁰⁶

Az életrajzíró Tad Szulc csak röviden tér ki a Szolidaritás-mozgalom pénzügyi támogatásának bonyolult és kényes ügyére. „Az igazság az, hogy a Szentszék a lengyel egyházon és egyéb csatornákon keresztül bizonyos korlátozott pénzzel igenis támogatta a Szolidaritást és a többi lengyel ellenzéki csoportosulást. E pénzek egy része az Istituto per le Opere Religiose (Vallási Ügyek Intézete, olasz rövidítéssel IOR), a vatikáni pénzügyi intézet közvetítésével érkezett. Az IOR a nyolcvanas évek elején botrányba keveredett néhány olasz magánbankkal együtt, amelyekkel közös ügyletei voltak. Az lett a vesztesége, hogy garanciát vállalt ezekért a magánbankokért, amelyek viszont sötét ügyletekbe bonyolódva megbuktak, tetemes károkat okozva befektetőiknek. Roberto Calvi, az egyik ilyen bank igazgatója

²⁰⁶ Giacomo Galeazzi–Ferruccio Pinotti, *Wojtyła segreto, La prima controinchiesta su Giovanni Paolo II*. Chiarelettere, 2011. A II. rész, 105–156. oldala: „Soldi sporchi a Solidarność”, amely többek között Gianluigi Nuzzi *Vaticano S. p. A.* (Chiarelettere, Milano, 2009 – a továbbiakban Nuzzi 2009) című könyvére hivatkozik. – További irodalom: Fernando Imposimato vizsgálóbíró nagysikerű könyve: *Vaticano, Un affare di stato*, Koiné, 2002. A Vatikánt is behálózó maffia pizkos ügyeit vizsgáló és fokozatosan feltáró Imposimato testvérét meggyilkolták, ezért abbahagyta a nyomozást, de a kezébe került dokumentumok (a keletnémet STASI-ból kapottakat is beleértve) alapján rögzítette a felfedezett tényeket, amelyeket más források is megerősítenek (például Ferruccio Pinotti, *Poteri forti*, BUR, 2005 és 2007, nyolcadik kiadás [a továbbiakban Pinotti 2007]; jól dokumentált, megbízható: Nuzzi 2009). Imposimato sok találgatását azonban például Emanuela Orlandi elrablásával és kiszabadítási kísérletével kapcsolatban óvatosan kell kezelni. Ezt az ügyet ma is, 30 év után is vitatják, s igyekeznek rá fényt deríteni.

fölöttébb különös körülmények között vesztette életét. [...] Az IOR-affér, szerencsétlenségre, épp egybeesett a lengyel válsággal, és II. János Pált olyan vádak érték, hogy az IOR-on keresztül, a Reagannal kötött feltételezett »szent szövetség« keretében, tisztázatlan eredetű dollármilliókat ömlesztett a Szolidaritásba és más lengyel antikommunista szervezetekbe.”²⁰⁷

Szulc tehát nem tagadja a tényt – mint a pápa volt titkára –, de azért ő is szépíti az ügyet: azt állítja, hogy az átutalt pénz nem volt sok, továbbá megkérdőjelezi, hogy a dicstelen Propaganda Due, P2 szabadkőműves páholynak köze lett volna a botrányhoz stb.

Itt nem részletezhetem *Roberto Calvi* bankár történetét: a Banco Ambrosiano (BA) megalapítását és fejlődését, amelynek igazgatója 1967-ben a „pénzügyi zseni”, R. Calvi lett. VI. Pál alatt felvette a kapcsolatot és szorosan együttműködött Paul Marcinkus érsekkel, az IOR elnökével. Nem térek ki itt Calvi korábbi szövevényes kapcsolataira Michele Sindonával és Licio Gellivel, a P2-es páholy nagymesterével. Valójában 1970-ben kezdődött a BA és az IOR együttműködése. 1978-ban már fény derült arra, hogy a BA körül gyanús pénzügyi összefonódások vannak, majd 1982-ben nagy bankcsőd fenyegetett. Egy évvel a pápa ellen elkövetett merénylet után vagyunk. 1982. június 5-én Roberto Calvi kétségbeesett levelet írt II. János Pál pápának, amelyben arra kérte: járjon közben Marcinkus érseknél, hogy az IOR segítse ki a fizetéseképtelen BA-t. Marcinkus nem segített. Calvi június 11-én Londonba repült, június 18-án a Blackfiars híd egyik lábánál felakasztva találták. Később, Calvi pere során kiderült, hogy nem öngyilkosság történt, amint kezdetben híreszteltek, hanem az ismeretlen gyilkosok már az akasztás előtt megfojtották.

A *Wojtyła segreto* feltárja a Marcinkus érsek által vezetett vatikáni bank (IOR) és Roberto Calvi csődbe jutott milánói bankja, a Banco Ambrosiano bonyolult kapcsolatait, a pénzmosásokat, szellőzteti a szabadkőműves-kap-

²⁰⁷ Szulc 1996, 303.

csolatokat és maffia-zsarolásokat. Ez szempontunkból csak azért érdekes, mert a kommunizmus ellen küzdő lengyel pápát és a Szolidaritást támogató Marcinkus érsek igazában a Casaroli által vezetett keleti politika ellenében dolgozott. *Tény, hogy a Marcinkus érsek által vezetett IOR – Roberto Calvi milánói bankár közreműködésével – nagy pénzekkel támogatta a kommunizmus ellen küzdő Szolidaritást. Emiatt éles ellentét volt Marcinkus és a kommunistákkal dialógust kereső Casaroli bíboros között.*

Calvi levele a pápához – 1982. június 5.

Az igen bonyolult, szövevényes Marcinkus–Calvi-ügyből csak egyetlen mozzanatot ragadok ki: idézem azt a *kétségbeesett levelet*,²⁰⁸ amelyet az *Ambrosiano csődje előtt Roberto Calvi intézett II. János Pálhoz*. Ebben a szabadkőműves bankár, aki szorosban együttműködött Paul Marcinkus érsekkel, az IOR elnökével, feltárja egyes vatikáni felelősök struccpolitikáját, hanyagságát, hihetetlen magatartását, akik biztosan kevéssé vagy rosszul informálják Özsentségét mindarról, ami hosszú évek óta az ő (Calvi) csoportja és a Vatikán kölcsönös viszonyát jellemzi. Leírja, hogy az IOR hajdani és mostani vezetői nagy tévedéseket követtek el (Sindona-ügy²⁰⁹), és hogy az ő bankja jelentős pénzeket folyósított Kelet és Nyugat sok országára és politikai-vallási szervezete számára; ő maga Közép és Dél-Amerikában számos fiókbankot létesített, hogy gátat vessen a marxista ideológia

²⁰⁸ E levelet a *Wojtyła segreto* szerzői a 109–111. oldalon teljes egészében közlik – átvéve a Calvi halálával és a Banco Ambrosiano csődjével foglalkozó *Poteri Forti* (Pinotti 2007) 290–292. oldaláról.

²⁰⁹ A szicíliai származású Michele Sindona (1920–1986) pénzügyi szakembert, Roberto Calvi javaslatára, az IOR-t vezető Marcinkus érsek 1969-ben (VI. Pál tudtával) bízta meg tőkekihelyezések lebonyolításával. Sindona a P2 szabadkőműves páholy tagja volt, és részt vett a New York-i és szicíliai maffia tevékenységében. Egy gyilkosság (Giorgio Ambrosoli) miatt életfogytiglani börtönre ítélték, s a börtönben megmérgezték.

terjedésének. És most ezek a vatikáni tekintélyek elárulják és magára hagyják. A pápa ismeri külső ellenfeleit, akik ellen küzd, de vajon belső ellenfeleiről van-e tudomása. És itt következik a minket főleg érdeklő szakasz *Casaroli bíboros államtitkárról!* Több információ után ezt írja Calvi Wojtyła pápának:²¹⁰ „*Nem vagyok kicsinyes és nem keresem a megvetést vagy a bosszúállást. És ezért nem érdekelnek a pletykák, nem térek ki ezekre, amelyek néhány prelátusról terjesztenek, nevezetesen Casaroli bíboros államtitkár magánéletéről (tudjuk, hogy az ilyenfajta pletykák nem használnak sohasem az illető méltóságoknak és az egyház jó hírének), de nagyon fontosnak tartom, hogy jelezzem Önnek: ez utóbbinak [Casarolinak] milyen jó kapcsolatai vannak közismerten antiklerikális, kommunista és filokommunista körökkel és személyekkel, miként Nino Andreatta kereszténydemokrata miniszterrel, akivel – úgy tűnik – megegyezésre jutott a Gruppo Ambrosiano szétverése és szétesztatása céljából. De milyen szándéknak akar engedelmeskedni a Vatikán államtitkára, vagy kell engedelmeskednie? Milyen zsarolásnak? Őszentsége! A Banco Ambrosiano esetleges csődje elképzelhetetlen arányú katasztrófát okozna, amelyből az Egyház szenvedné el a legnagyobb károkat. Ezt mindenáron el kell kerülni!*”

A zsaroló maffia által Londonban meggyilkolt Roberto Calvi perében felesége és leánya megerősítették Calvi pápához írt levelének tartalmát.²¹¹

Paul Casimir Marcinkus (1922–2006), a litván származású amerikai érsek Chicagóban tanult filozófiát és teológiát, 1947-ben szentelték pappá. Az 1950-es években Rómába került, s bár még teológiát tanult, elkezdett dolgozni a vatikáni Államtitkárságon. Így került kapcsolatba Montinivel, aki 1963-ban VI. Pál néven pápa lett. Montini pápa nevezte ki az IOR egyik felelősének a civil Luigi Mennini és Mons. Donato De Bonis mel-

²¹⁰ Pinotti 2007, 291–292.

²¹¹ Erről bőven tájékoztat még Mario Guarino *I mercanti del Vaticano* című könyvének (Kaos, 2008) függelékében Clara Calvinak, a bankár özvegyének emlékirata, mely szerint férje meggyilkolásáért a P2 (szabadkőművesek), a maffia és a Vatikán (Marcinkus) a felelős.

lé. Wojtyła pápa rábízta az IOR vezetését, 1981-ben érsekké nevezte ki. Ismeretes, hogy külföldi útjai során Marcinkus volt a „gorillája”. Wojtyła pápa már készült, hogy bíborossá nevezi ki Marcinkus érseket, amikor kirobbant az IOR–Banco Ambrosiano-botrány.²¹²

A regénybe illő, szövevényes történetet pamfletnek is feldolgozták. Ezekben van sok torzítás, egyház- és vallásellenes, a Vatikánt befeketítő célzatosság.

Andrea Riccardi véleménye

Riccardi néhány oldalt szentel a Vatikán bonyolult pénzügyeinek, Marcinkus (IOR) és Calvi (Banco Ambrosiano) máig sem teljesen tisztázott kapcsolatainak.²¹³ Különösen hangsúlyozza, hogy a Szolidaritást főleg az Egyesült Államokból és más államokból (például Itáliából B. Craxi) támogatták jelentős pénzbeli segítségekkel, a Karitáson és egyházi csatornákon keresztül. A lengyel emigránsok is lelkesen siettek így megsegíteni a kommunizmus elleni küzdelmet. Ami Marcinkust és az IOR-t illeti, az erről szóló oldalakat²¹⁴ részletesebben ismertetem. Riccardi megemlíti, hogy Mons. Marcinkust még VI. Pál és Bennelli államtitkár helyezte az IOR élére. Kapcsolatba került R. Calvival, aki széles körű bankhálózatot épített ki, amelybe bevonta az IOR-t is. Hivatkozik az általam idézett levélre,

²¹² Mindezeket részletezi Guarino 2008. Kitér rá – többek között – Eric Frattino *L'Entità* című könyve is (Fazi ed., 2008), amely a vatikáni titkosszolgálatokról szól (ennek a „szervnek” több évig Luigi Poggi volt a vezetője). A 19. fejezet (*A gyilkosok órája*) az 1979–1982 közötti eseményeket foglalja össze: Sindona, Calvi, Marcinkus, Casaroli szerepe, II. János Pál lengyel politikája, a Szolidaritás pénzbeli támogatása, kapcsolatok a CIA-val és Reagannal az antikommunista front erősítésében.

²¹³ Riccardi 2011, 349–345.

²¹⁴ Riccardi 2011, 352–354.

amelyet Calvi a csőd előtt írt II. János Pálnak,²¹⁵ s amelyben leleplezi vatikáni ellenségeit és hangoztatja a maga Vatikán iránti érdemeit: pénzügyi támogatását a Szolidaritásnak, a kommunizmusellenes központok finanszírozását Latin-Amerikában.

Riccardi felteszi a kérdést: „Segíthette Calvi bankhálózata a segélyek átvitelét Keletre? Ezt nem lehet kizárni. Mindenesetre a Lengyelországnak folyósított összegek az Egyesült Államokból érkeztek. Marcinkus politikája – minthogy képességei korlátozottak voltak a pénzügyi vonalon való működésre – kedvezett annak, hogy az IOR-t bevonják olyan ügyletekbe, amelyek azután az Intézet (IOR) ellen fordultak. 1979–1980-tól a SISMI, az olasz hírszerzési szolgálat jegyezte az IOR-nak a pénzügyi spekulációk következtében elszenvedett veszteségeit – együttműködve a szicíliai pénzügyi szakemberrel, Sindonával. E forrás szerint jelentős összeg ment a lengyel Egyháznak.”²¹⁶

„Az Államtitkárság és Casaroli bíboros határozottan ellene voltak Marcinkus politikájának; igyekeztek mérsékelni hatáskörét, és bizonyítékokat keresni kockázatos tevékenységről. 1984-ben a Banco Ambrosiano csődjébe az IOR is belekeveredett.” Riccardi alább így folytatja: „Casaroli bíboros meg volt győződve, hogy fizetni kell a tartozást, ami inkább erkölcsi, mint legális kötelezettség, és főleg hogy elkerüljék a pénzügyvilággal való szembesülést és megelőzzék azt, hogy az ügy negatív hatással legyen magára a pápára. Ezzel nem mindenki értett egyet a Vatikánban. Sokan ellene voltak, köztük maga Marcinkus. Silvestrini határozottan támogatta Casaroli álláspontját. II. János Pál egy kipróbált pénzügyi szakembert hívott magánbeszélgetésre, aki követte a vatikáni bank ügyleteit. Feltárta neki bizonytalanságát és tanácsot kért tőle: segítsen neki eldönteni, hogy

²¹⁵ F. Pinotti, *Poteri forti*, Milano, 2005; L. Coen–L. Sisti, *Il caso Marcinkus*, Milano, 1991; G. Flamini, *Il libro che i servizi segreti italiani non ti farebbero mai leggere*, Roma, 2010, 230–270.

²¹⁶ Vö. Discepoli di verità, *Bugie di sangue in Vaticano*, Milano, 1999, 142–145.; L. Coen–L. Sisti, *Il caso marcinkus*, 216–262.

Marcinkus bűnös-e vagy sem. Mert félt a sommás megoldástól: »Itt [ti. a Vatikánban] azt akarják, hogy küldjem el.« Az Államtitkárság véleményét végül elfogadta II. János Pál. A vatikáni és az olasz delegáció tárgyalása után a Szentszék 242 millió dollárt fizetett a Banco Ambrosiano hitelezőinek mint »önkéntes hozzájárulást«, ezzel csak a morális felelősséget ismerve el. Mons. Marcinkus maradt az IOR élén 1989-ig.”

Riccardi még ismételten hangsúlyozza: Wojtyła pápa nem érdeklődött a gazdasági ügyek iránt, nem volt járatos a pénzügyekben, bizonyára, hogy mentesse a pápát, miért hagyta Marcinkust az IOR élén.

Persze azért egyesek megkérdezik: hát akkor Wojtyła pápa *csak morálisan* segítette a kommunizmus ellen küzdő Szolidaritást? Riccardi így összegez: „Rómából jelentős támogatás érkezett a kommunizmusnak ellenálló Lengyelországnak. A misztikus és messianisztikus pápa árnyékában a politikai realizmus nagy művelete zajlik, amelyet nem ő intéz, hanem fő finanszírozója az Egyesült Államok²¹⁷ [...], illetve a lengyel ügyre nagyon érzékeny a Nyugat. Különben is: ha támogatni akarták a Szolidaritást, elkerülni a vérontást, számítva még hosszan tartó ellenállásra, akkor erőforrásokat kellett találni. A pápa tudatában van olyan nagy mozgalom szükségességének, mint a Szolidaritás, de tartózkodó, független annak lebonyolításától, a gyakorlati kérdésektől. Ő morálisan támogatja a lengyeleket, és sokakban felkelti a nagylelkű gazdasági elkötelezettséget is a Szolidaritás és Lengyelország megsegítésére.”²¹⁸

²¹⁷ Riccardi a VIII. fejezetben részletesen elemzi az USA (Reagen elnök) és a Vatikán (II. János Pál) szoros kapcsolatát, összefogását a kommunizmus ellen a Szolidaritás körül kitört válság idején.

²¹⁸ Riccardi 2011, 355.

6. AZ OSTPOLITIK KÖZELRŐL (SZEMÉLYES EMLÉKEIMBŐL)

A Vatikánba látogató magyar vezetőket általában saját tolmácsuk kísérte. A pápával és az államtitkárral folytatott megbeszélésekről – mint már említettem – én mindig francia összefoglalót készítettem Casaroli bíborosnak. Kicsit visszahajlok VI. Pál idejébe is, amikor Mindszenty József bíboros utódjáról, Lékai László bíborosról és egyházpolitikájáról is bővebben szólok.

Agostino Casaroli bíboros, 1978-tól államtitkár, elsősorban az olasz–vatikáni kapcsolatokkal meg a lengyel és az európai politikával (Helsinki) volt elfoglalva, de súlyos gondokat okoztak neki a Vatikánon belüli botrányok is. Mindezek ellenére figyelt „helyettesei”, Poggi és Colasuonno érsek magyarországi diplomáciai működésére. Amikor magyar politikai vezetők (például Lázár György, Horn Gyula vagy Miklós Imre, az ÁEH vezetője [három alkalommal]) a Vatikánba látogattak, a pápával való találkozás után mindig lementünk egy emelettel lejjebb Casaroli bíboros államtitkárhoz. Tehát az *Ostpolitik* főszereplője, ha távolabbról is, követte a Vatikán–Magyarország kapcsolatainak alakulását.

Agostino Casaroli és Miklós Imre kapcsolatáról

Miklós Imre (1927–2003) harmadik vatikáni látogatására már Gorbacsov, tehát a *peresztrojka* idején, 1988-ban került sor. Mikor a pápa ajtaja előtt várakoztunk, ezt mondtam Miklós Imrének: „Elnök Úr! Már új szelek fújnak! Reméljük, az egyházpolitikában is lesz változás.” Megkérdezem: „Hogyan van az, hogy a Vatikáni Rádió bolletinóját (programfüzetét) a papok megkapják, de a világiak nem?” Miklós Imre azt válaszolta, hogy ő azt sem tudja, hogy van ilyen. Mire a kíséretéhez tartozó, ÁEH-nál dolgozó Bugár Péter (talán utódjelöltje?) megszólalt: „Én tudok róla, olvasom, Szabó Úr! Most már nálunk is úgy van, mint Nyugaton. A postások el-

életnek nyomtatványkötegeket.” (Persze, én hallottam, hogy ezek a kötegek az ÁEH folyosóján vannak felhalmozva. Egy hazai látogatótól tudtam meg.) A pápától lementünk Casaroli bíboros államtitkár lakosztályába. Az ÁEH elnöke búcsúzni jött nyugdíjba vonulás előtt. Nagyon barátságos csevegést folytatott a két jó ismerős, Casaroli bíboros és Miklós Imre.

Most krónikámat megszakítva, elővételezem egy évvel későbbi levélváltásukat. Mert levelükben lényegében ők maguk elmondták, amiről ekkor beszélgettek. Miklós Imre nyugdíjba vonulása előtt (1989 elején) több levelet írt hazai és külföldi személynek, akikkel kapcsolatban állt; többek között Casaroli bíborostól is „elköszönt”.²¹⁹ Felidézte együttműködésüket, emlékeztetett az 1964-es részleges megállapodásra. Casaroli bíboros szeptember 11-i válaszelevelében²²⁰ szintén emlékezik arra, hogy közeledik szeptember 15, a megegyezés 25. évfordulója, majd visszagondol számos hivatalos találkozásukra, vázolja magyarországi tárgyalásainak főbb mozzanatait, tanúsítja a közös erőfeszítés *pozitív eredményeit*. Mindketten, leküzdvé a nehézségeket, a jövőbe tekintettek *„olyan optimizmussal, amelyet a tények a helyzet realizálásában gyökerezőnek mutattak meg”*.

Visszatérve Miklós harmadik látogatásra: a bíboros államtitkár és az ÁEH elnöke felidéztek „pozitív” együttműködésüket; mondhatnám: „egymásnak tömjénezték” sikeres „kis lépéseiket” mérlegelve. Amikor elvonult a vendég, akit az ajtóig kísértünk, Casaroli felém fordult, s olaszul mondta: *„Páter Szabó! Tudom, hogy ez 'blabla' (fecsegés), de ez a diplomácia!”* Akkor kedvem lett volna ezt válaszolni: „Eminenza! Most azért már meg lehetett volna mondani Miklós elnök úrnak, hogy bizony nagyon *kis lépéseket* tehattunk 25 év alatt, vannak még megoldandó problémák! De nem szóltam, csak udvariasan mosolyogtam Őeminenciájára.

²¹⁹ Vö. Fazekas Csaba <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/miklosimre.htm> – továbbá Barberini 2008, 214–215.

²²⁰ Magyarul Fazekas Csaba <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/miklosimre.htm> 5–16.

Elérkezett tehát 1989. szeptember 15-e, az 1964-es részleges megállapodás 25. évfordulója. Ebből az alkalomból vezércikk jelent meg az *Osservatore Romano* főoldalán. (Nyilván Casaroli sugallta.) E cikkben is, mint a következő évben, 1990. február 9-én, a vatikáni–magyar diplomáciai kapcsolatok újra-felvételekor, Casaroli azt igyekezett bizonygatni, hogy a pozitív eredményeket a ’kis lépések’ politikájával készítették elő. Akkor, először, Colasuonno érsek engedélyével (minthogy rádiós működésem során addig az *Ostpolitik* tabu volt!) ismertettem és bíráltam az *Osservatore* vezércikkét. Hangsúlyoztam, hogy az 1989-es politikai fordulat, tehát a kommunizmus bukása következtében egy negyed év alatt nagyobb eredmények születtek, mint a negyedszázadig tartó ’kis lépések’-kel.

Ma hozzáfűzöm, és ez lesz majd végkövetkeztetésem: az *Ostpolitik* kompromisszumaiból főleg az egyházüldöző fél húzott hasznot, az Egyháznak az alkuért nagy árat kellett fizetnie: az üldözött keresztények szenvedése és vére volt az ára. A „diplomácia egyháza” mintha feledte volna a „vértanúk egyházát”.

II. János Pál és a magyarok (Két látogatás)

Karol Wojtyła, II. János Pál ünnepélyes beiktatása a Szent Péter téren 1978. október 22-én történt. Péteri szolgálata kezdetén hangzott el híres üzenete világnak: „Nyissátok ki a kapukat Krisztusnak!”

„Testvéreim és nővéreim! Ne féljeteK befogadni Krisztust és elismerni az ő hatalmát! [...] Ne féljeteK! Nyissátok ki, sőt tárjátok szélesre a kapukat Krisztusnak! Nyissátok meg az államok határait, a gazdasági és politikai rendszereket, a kultúra, civilizáció és haladás tágas birodalmát az ő megmentő hatalmának! Ne féljeteK!”

Lényegében ezt az üzenetet hangoztatta II. János Pál a nagyvilágot bejárva, apostoli zarándoklatai során beszédeiben, enciklikáiban, üzeneteiben is. *Ezt üzent a magyaroknak is* kevéssel megválasztása után, december 2-án kelt levelében, amelyet Luigi Poggi érsek nyújtott át Lékai László bíborosnak. Elsősorban a püspökökhöz szólt: „Főtisztelendő Luigi Poggi érsek úr néhány napon belül újra visszatér hozzátok az Apostoli Szentszék követeként, hogy tárgyalásokat folytasson állami vezetőitekkel. Ezelőtt, valahányszor ilyen küldetésben járt, mindig szívélyes üdvözetet vitt magával hozzátok nagy elődünktől, VI. Pál pápától, aki üdvözlete mellett a lelki összetartozásnak is mindig jelét adta. Ez alkalommal, mi magunk is folytatni akarván ezt a szokást, jelen sorainkkal hasonló üdvözetet küldünk nektek, Szeretett Testvérek.”

Ezután Wojtyła pápa felidézi a lengyel–magyar történelmi és baráti kapcsolatokat, amelyekre aztán személyes találkozásaink alkalmával is gyakran visszatért: *„A lengyel és a magyar népet a közös történelem, a szomszédság, a közös uralkodóházak és a hasonló sors szálai kapcsolják össze. S mert mi magunk a lengyel nép fia vagyunk, ez alkalommal mindezeket a kapcsolatokat külön is szemügyre kell vennünk. Továbbá a krakkói székesegyházban, amelyet el kellett hagynunk, hogy átvegyük Rómában az apostoli örökséget, nagy kegyelettel őrzik a magyar származású Hedvig királynő ereklyéit, akit a lengyel egyház már évszázadok óta szentként tisztel. Ez a királynő érdemeiben igen gazdag, és minden lengyel, különösen az ifjúság, nagy és állandó szeretettel van iránta. [...] Meg vagyok győződve arról, hogy a katolikus egyház, amely oly nagy szerepet játszott Magyarország történetében, most is át tudja hatni országotok szellemi arculatát, és ragyogtatni tudja fiaitok és leányaitok számára Jézus Krisztus evangéliumának világosságát, amely századokon át megvilágította honfitársaitok életét.”*

Említettem már, hogy II. János Pálnak gyakran tolmácsa voltam magyar politikai vezetők vatikáni látogatásaikor. Amikor 1991-es magyarországi látogatására készült, közvetlenül is, meg a beszédeit előkészítő

Alszeghy Zoltán SJ révén is, tájékoztatást adtam a magyarországi kulturális és vallási helyzetről. A szerdai általános kihallgatásokra rövid magyar nyelvű üdvözléseket készítettünk a Rádiónál. Félórával a Szent Péter téren kezdődő kihallgatás előtt felmentem a pápa könyvtárszobájába, és röviden gyakoroltuk a magyar kiejtést. Kezdetben, amikor bemutatkoztam (később erre nem volt szükség, mert már megismert), arra nem figyelt fel, hogy jezsuita vagyok, de arra igen, hogy magyar. *Legtöbbször a lengyel–magyar történelmi kapcsolatokról, a lengyel–magyar barátságról ejtett szót.*

1991. augusztus

A Szentatya az 1991-es augusztusi magyarországi látogatás előtt pár nappal meghívott ebédre Castel Gandolfóba. Ebéd közben előtte volt – lapozta, és kérdezett – a *MISSI* című francia folyóirat Magyarországról szóló különszáma, melyet Pierre Gérard SJ francia jezsuitával állítottunk össze. Ezen kívül korábban odaadtam neki a Gara-féle francia antológia²²¹ (válogatás a magyar költészetből) bevezető tanulmányát is, amelyet Cs. Szabó László írt.

Amikor a történelemben 1956-hoz értünk, elmondtam, hogy mint egyetemista és zug-jezsuita Budapesten átéltém a forradalmat, amely a poznaói események miatt a lengyelek melletti szimpátia-tüntetésnek indult – vonultunk a Bem-szoborhoz... Wojtyła pápa hallott a magyar forradalomról, de ezeket a lengyel kapcsolatokat nem ismerte, nem tudta, ki volt Bem apó... Mindent megmagyaráztam.

Mínthogy a Vatikáni Rádió technikusai regisztrálták a pápa minden elhangzott magyarországi beszédét, felvették az 1991. augusztus 20-án délben, a püspökökkel való találkozásakor elhangzott, rögtönzött olasz beszédét is. Mikor Budapestről Rómába visszatértem, megkaptam a hang-

²²¹ Gara László, *Anthologie de la poésie hongroise de XII. siècle à nos jours*, Paris, 1962.

szalagot, és nagy örömmel állapítottam meg, hogy a lengyel–magyar barátságról szólva emlékezett arra is, amit tőlem hallott 1956-ról. Íme a rögtönzött beszéd, amely nem szerepel a pápa hivatalos beszédgyűjteményében:

„Évek óta vártam erre a magyarországi napra; főleg, amikor Lengyelországba látogattam, tudva azt, hogy Lengyelország és Magyarország között századokon át és az utolsó időkben is szorosak voltak a kapcsolatok. Mindig arra gondoltam, vajon mikor nyílik lehetőség arra, hogy Magyarországra menjek, és most ez valóra vált. Köszönetet mondok ezért a lehetőségért az Isteni Gondviselésnek, hogy így irányította a dolgokat annyi emberi tényezőn keresztül, és főleg a Fatimai Szűz révén megnyilvánult Irgalmasságáért, mert emberileg szólva ennek a pápának nem kellett volna élnie már, több mint tíz éve. Ha nem élt volna, nem jöhetett volna Magyarországra! Ha tehát él, a Madonnának köszönheti, ennek a csodálatos és titokzatos Madonnának, aki irányítja a személyek és a népek sorsát. [Itt néhány mondat utalást tett Czesztochowára, az oda összesereglett fiatalokra, ti. a pápa onnan érkezett Magyarországra.] Tehát mindez kapcsolódik Magyarországhoz. Számomra a magyar hagyomány átfog ezer évet, és vannak benne kiváltságos, sajátos mozzanatok. Biztosan ilyen pillanat volt, amikor Lengyelországba jött Lajos király leánya; Lajos rokonsági kapcsolatban volt a Piast-családdal, és e család kihalása után Lajos egy ideig Lengyelország királya volt, egyszerre Magyarország és Lengyelország királya. Lengyelországban a trón örököse tizenkét éves leánya, Hedvig lett. Ez a Hedvig a kellő pillanatban Krakkóba jött, és Isten nagy áldását hozta magával, nem csupán új országa, új hazája számára, hanem annyi nép, főleg Litvánia számára, továbbá ama népek számára, amelyek ebben a korszakban a mongol, a tatár iga alatt éltek. Biztosan új korszakot nyitott lengyel népünk és Európa számára. Azután meg kell említenünk egy Erdélyből jött nagy királyt: Báthory Istvánt, aki Lengyelország egyik legnagyobb királya volt, de csak tíz évig uralkodott. Az oroszok nem szívesen emlékeznek rá, mivel győzni tudott, és a saját követelményeit szabta ki rájuk.

Íme, a történelemnek oly sok mozzanata eleven emlékezetemben, de ezeket nem mondom el nyilvánosan, nehogy túlságosan lengyel pápa legyek, de elmondom barátok között, akik jobban tudják. A XIX. században volt egy lengyel tábornok, Bem tábornok, egyike a magyar nemzeti hősöknek. A mi századunkban, 1956-ban történt: előbb az első ellenforradalom a lengyelországi Poznańban, majd a híres októberi forradalom Magyarországon, nagyon éreztük a kapcsolatot. Jól emlékezem az eseményekre, mert már nemcsak pap voltan, hanem professzor is: a fiatal egyetemisták mentek Magyarországra, vért vittek, hogy segítsék magyar testvéreiket a nehéz helyzetben, a kórházakban vérátömlesztéssel. Nagyon hosszú és gazdag tehát [közös] múltunk. Az előzményekről, a középkorról beszélünk. Tegnap láttuk [a Népstadionban] a szép színrevitelt, a művészi szempontból nagyon szép balettet, amely felidézte a tatárjárást [Szent Margit alakját]. Ugyanabban a történeti időszakban, a XIII. században, Lengyelországot is megszállták a tatárok. Ebben a korszakban a herceg (nem volt király), a krakkói herceg egy magyar lányt vett nőül, Kinga-Kunigundát, aki férje halála után Lengyelországban maradt, és klarissza apáca lett, és a lengyel nép emlékezetében mint anya maradt meg. Ezek a kapcsolatok tehát több évszázadosak, mindig kedvezők, testvériek voltak; ezért igen nagy vágyat éreztem, hogy Magyarországra jöjjek, régóta vágytam erre. Egy kis akadályt jelentett a magyar nyelv. [...] Ez a nap számotokra Szent István napja, állami ünnep is; a kommunisták ugyan megakarták szüntetni, de másképpen nevezve megtartották, mert nem tudtak változtatni az erős hagyományon. A hagyomány erősebb volt, mint az ideológia; nem régóta ismét Szent István ünnepe. Szent István elhozta saját ünnepére a pápát is, előbb Esztergomba, azután Budapestre. Nem tudom nem csodálni mindezért az Isteni Gondviselést, aki így írja az előre láthatatlanokat: »quod non est possibile apud hominem, est possibile apud Deum« [Ami lehetetlen az embernek, lehetséges az Istennek]. Mondjunk köszönetet az Isteni Gondviselésnek és a Magyarok Nagyasszonyának a mai napért és e találkozásért!”

1991. augusztus 16. és 20. közötti első magyarországi látogatása során II. János Pál beszédeinek fő témája az új evangelizálás, az ország erkölcsi „feltámadása” volt. Azt hangoztatta: miként hajdan a tatárjárás után, a négy évtizedes ateista diktatúra után elsősorban az erkölcsi értékek továbbadása, a nevelés megújítása a sürgető feladat Magyarországon is, és egész Európában is. A budapesti diplomatákhoz szólva hangsúlyozta: világszolidaritásra és együttműködésre van szükség Kelet és Nyugat, Észak és Dél között, hiszen az emberiség a maga nagy változatosságában is egyetlen családot alkot. A püspökökhöz intézett hivatalos beszédében felvázolta az új evangelizálás feladatait, reménységre hangolt, utalva a Filippi levélre (3,13–15): *„Futunk, »elfelejtve a múltat«. Amikor a hitélet megújulását várjuk, nem kell a letűnt korok iránti nosztalgiába esnünk. Isten műve sohasem ismétlődik meg, ő mindig új formákat talál vándorló népe számára. [...] Fontos tehát, hogy hasztalan siránkozás nélkül a Lélekre hallgassunk, és kietartó következetességgel »nekirugaszkodjunk a jövőnek«. Úgy azonban, hogy a körülmények fényénél meglássuk, hogyan lehet és kell a jelen pillanatban Isten Országát építeni.”*

1996 Rómában

Ha már a személyes kapcsolatoknál tartok, elmondom még a következőket. Öt évvel később, 1996 őszén II. János Pál ismét Magyarországra látogatott: szeptember 6-án Pannonhalmára, 7-én pedig Győrbe. Bár 1992 augusztusában már hazaköltöztem Budapestre, éppen ebben az időben részt vettem Rómában a IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.), melynek témája *A magyar*

művelődés és a kereszténység volt.²²² Én magam Bellarmino és Pázmány egyháztanát vetettem össze francia nyelvű előadásomban.

A pápa titkára, S. Dziwisz megtudta, hogy Rómában vagyok. Üzent, hogy vatikáni kocsi jön értem, és kivisz Castel Gandolfóba, ahol a pápa pihen, és éppen magyarországi útjára készül. Mint azt 1991-ben is tettem, segítek a magyar kiejtésben... Hétfőn, kedden és csütörtökön találkoztam a Szentatyával: szerdán bement Rómába, hogy az általános kihallgatást megtartsa. Pénteken pedig már repült Budapestre. Ismerősként fogadott hétfőn. A magyar szöveg kiejtését gyakoroltuk. Majd meghívott a csütörtöki ebédre. Kedden mosolyogva hozta beszédei szövegét, megjegyezve: „Elolvastam őket, hogy tudjam, mit mondok a magyaroknak.” Amikor csütörtökön, szeptember 5-én délelőtt a vatikáni kocsin elhaladtunk a Ciampinói katonai repülőtér közelében, láttam, hogy megérkezett Jasszer Arafat. Előző nap már hallottam arról, hogy a Vatikánba érkezik a palesztin vezető; töprengtem is, hogy talán elmarad látogatásom a Szentatyánál. Nem maradt el. Mondtam a pápának, hogy láttam: megérkezett Jasszer Arafat. Tudomásul vette, de nem kommentálta. A magyar kiejtés gyakorlása közben – szokásához híven – tett néhány megjegyzést a lengyel–magyar történelmi kapcsolatokról. Szégyenben maradtam, amikor azt kérdezte, ki volt az utolsó Árpád-házi magyar király? Zavaromban nem tudtam, megmondani, hogy III. András (Endre), hanem ezt válaszoltam: „Szentatya! ezt most nem tudom, de azt tudom, hogy mikor volt a várnai csata: 1444-ben. (Jó tanuló voltam, de a történelem gyengém volt, mert

²²² A konferencia anyaga 1998-ban három vaskos kötetben jelent meg: *La civiltà ungherese e il cristianesimo*, Atti del IV. Congresso Internazionale di Studi Ungheresi, Roma–Napoli, 9–14 settembre 1996, I, a cura di István Monok e Péter Sárközy, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., Budapest–Szeged, 1998, I–XIV, 1–477., *A magyar művelődés és a kereszténység*. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, I–III., szerkesztette Jankovics József, Monok István, Nyerges Judit, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., Budapest–Szeged 1998, I–XIV, 479–1891.; lásd ismertetését in *Távlatok* 46, 1999/4, 612.

az akkoriban főleg a marxista ideológiából állt.) Következett a jó ebéd. Összesen két és fél órát töltöttem Castel Gandolfóban Wojtyła pápával, miközben Jasszer Arafatot *csak* Sodano bíboros államtitkár fogadta a Vatikánban! Hogy tovább büszkélkedjek: a pápa, visszatérve Magyarországról, szeptember 14-én fogadta a Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus résztvevőit. A rendezők előrehívtak, hogy esetleg majd tolmácsoljak Antall József özvegyének. Amikor a pápa elmondta szép beszédét, jött le a pódiumról, és egyenesen felém tartott. Mikor kezét fogtunk, mondtam: „Szentatya, láttam a televízióban, hogy Magyarországon rossz idő volt...”

Idézek a pápa beszédéből²²³

II. János Pál a konferencia témájával kapcsolatban felidézte a Magyar Millenniumot, a magyar nép kulturális örökségét, megnevezte Szent Istvántól kezdve a magyar szenteket, majd a 4. pontban ezeket mondta: „Ezt az örökséget értékelitek és tanulmányozzátok. Jól tudjátok, hogy hosszú századokon át a 'szent' és a 'profán' a magyar kultúrában – és nemcsak abban – szoros viszonyban álltak egymással. Ezzel kapcsolatban örömmel említem egyetemetek alapítóját, Pázmány Péter bíborost, a magyar nyelv egyik legnagyobb mesterét, aki mint grazi teológiaprofesszor, majd esztergomi érsek oly sokat tett a magyarok egységéért. Szívesen felidézem még Prohászka Ottokár alakját, aki a XX. század elején Székesfehérvár püspöke volt: ő nemcsak a katolikus megújulás és az egyházi szociális gondolkodás elindítója, hanem a liturgikus nyelv korszerűsítésének is szorgalmazója...”

²²³ A pápa beszéde a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságnak a konferencia anyagát közlő első kötetében olvasható.

Ezt követően a pápa még megemlékezett a felebaráti szeretet hősről, Batthyány-Strattmann Lászlóról, továbbá Mindszenty bíborosról, aki az evangéliumi igazság rendíthetetlen tanúja volt az elnyomó hatalommal szemben; végül Apor Vilmos püspökről, arról a pásztorról, aki élete feláldozásával védte nyáját, és akinek sírjánál [Győrben] imádkozott egy héttel korábban.

Lékai László és a 'kis lépések' politikája

II. János Pál megválasztása után Lékai László bíboros felkeresett a Vatikáni Rádió magyar tagozatánál hivatalomban. Szemmel láthatóan aggodott, vajon a lengyel pápa, aki jól ismeri a kommunizmust, miként folytatja az *Ostpolitikot*, amelyet már olyan jól „bejártattak” a VI. Pált képviselő Casaroli érsek és munkatársai (Cheli, Poggi), illetve az ÁEH emberei, főleg Miklós Imre tárgyalásai, egyezkedései; a 'kis lépések' egyházpolitikája.

Lékai (Lung) László (1910–1986) Zalalövön született 1910. március 10-én Lung fazekas- és kályhakészítő-mester fiaként. Nagykanizsán járt gimnáziumba. Rómában tanult teológiát, ott szentelték pappá 1934-ben. 1936-ban teológiai doktori oklevelet szerzett. 1937–1944-ben a veszprémi szeminárium tanára, 1944–1948-ban püspöki titkár lett, 1944–1945-ben Mindszenty József püspökkel raboskodott a sopronkőhidai fegyházban. 1948 és 1959 között balatonlellel, 1959–1969 között zalaszentiváni, 1969-től 1972-ig badacsonytomaji plébános. 1972-től címzetes püspök, 1974-től veszprémi apostoli kormányzó. 1975-ben részt vett a római szentévi zarándoklaton. Mindszenty bíboros halála után utóda lett: 1976. február 10-én nevezte ki VI. Pál esztergomi érseknek, május 24-én pedig bíborossá kreálta.

Lung/Lékai, a Német–Magyar Kollégium (Collegium Germanicum–Hungaricum) hajdani kispapja és a Gergely Egyetem hallgatója, mindig

büszke volt római jezsuita neveltetésére. Érseki kinevezése után interjút készítettem vele a Vatikáni Rádióban. Részletesen elmondta germanikus élményeit (vörös reverendájuk miatt „főtt rákoknak” nevezték őket a rómaiak). Jezuista nevelői és tanárai iránti hálából egy idő után kieszközölte a kommunistáknál, hogy az 1950 óta szétszórásban élő jezsuiták közül kettő-kettő Rómában a Gergely Egyetemen kétéves lelkiismereti kurzuson vehessen részt, és vezethessék a frissen létrehozott leányfalui lelkigyakorlatos házat. Diplomáciájának volt köszönhető, hogy Pedro Arrupe jezsuita generális már akkor ellátogathatott Magyarországra, amikor rendünk hivatalosan még nem működhetett.

Minthogy én is zalalövői vagyok, néha „tejtestvérem”-nek nevezett. Kezdetben bizalmas közléseket is kaptam tőle, de később ugyanazt mondtta négy szemközti is, mint nyilvánosság előtt. Ha hivatalomban felkeresett, egy idő után már csak a Bulányi-ügyről beszélt, minthogy az ÁEH ’kis lépések’ folytatásához ennek megoldását szabta feltételül.

Kevéssel bíborosi kinevezése után, 1976-ban részt vett a philadelphiai Eucharisztikus Kongresszuson. Hazatérte után nem sokkal felkeresett hivatalomban, és keserű szájjal emlékezett az emigráns magyarokkal történt találkozására: néhány epizódot említett kellemetlen és sértő magatartásukról. Asztalomra kiterítette az *Amerikai Magyarok Vasárnapja* című nagy formátumú újságot. Ennek első oldalán a szerkesztő összehasonlított Mindszenty bíborossal Lékait. Az újságlapon fent Mindszenty színes nagy fényképe, az alsó sarokban kicsiben Lékai fekete-fehér képe. Már ez is sokatmondó. De Lékai vázolta nekem a cikk tartalmát, elkezdte kezével verni az asztallapra kiterített újságot e szavakkal: „*Ma nem vértanúkra, hanem realpolitikuskokra van szükség!*” E szavak jól jellemzik a két magyar prímás álláspontjának különbségét!

Itt most még személyes élményeimből felidézek néhányat Lékai bíborosról, először visszahajolva a VI. Pál idejében történetekhez.

Kevéssel Kádár vatikáni látogatása után, 1977. június közepétől július közepéig (belga útlevéllel, magyar vízummal) látogatást tettem Magyarországon. Különböző találkozásaim során egyrészt felmérhettem Kádár vatikáni látogatásának pozitív és negatív visszhangját, és tájékozódhattam a magyarországi egyház nehéz helyzetéről: a hitoktatást fékező különböző állami előírásokról, a bázisközösségek (Bulányi csoportjai és a *Regnum Marianum* ifjúsági csoportjai) működéséről, a katolikus iskolákról és a katolikus sajtóról, a világiaknak rendezett teológiai kurzusokról stb.²²⁴ Minderről beszámoltam Mons. Pogginak, aki ekkoriban már Casaroli „helyetteseként” látogatott Magyarországra. A Vatikán képviselője legközelebbi magyarországi útjáról visszatérve listát nyújtott át nekem: a hatóságok felsorolták, kikkel találkoztam, miről beszéltem velük stb. (Azóta kezemen van a dokumentáció: rendőrségi jelentések akkori és későbbi hazai látogatásom minden mozzanatáról.) Többek között az is a vádak/kritikák között szerepelt, hogy indiszkrét voltam, amikor Kádár vatikáni látogatásáról beszéltem. (Valójában csak fényképeket mutattam, és megjegyeztem, hogy az egyiken a pápa éppen rózsafüzért nyújt át Kádár feleségének).

A kritikákra válaszul *pro memoriát* írtam Mons. Luigi Pogginak. Többek között leszögeztem: én nem bíráltam a *Szentszék keleti politikáját*, csak meghallgattam az ilyen kritikákat. Ugyanezt válaszoltam a Lékai bíborosra vonatkozó kritikákkal kapcsolatban: nem én bíráltam, hanem meghallgattam papok, újságírók stb. bírálatát (köztük a Mindszenty-pártiakét is). Megemlítettem többek között olyan kritikát is (egy püspöktől szivárgott ki a hír), hogy Lékai bíboros az *ad limina* látogatáskor nagyon rózsás képet festett a magyar egyház, nevezetesen a hitoktatás helyzetéről.

Később rájöttem, hogy „honnan fúj a szél”. Említett 1977-es nyári hazai látogatásom utolsó napján Badacsonytomajban, a hajdani plébániá-

²²⁴ Lékai „kis lépéseinek” eredményeiről, saját tapasztalatai alapján, bőven és kritikusan ír Tomka Ferenc 2005, 17. fejezet

ján pihenő Lékai bíborosnak részletesen beszámoltam tapasztalataimról. Később megtudtam Sz. plébánostól, hogy lehallgató készülék volt Lékai szobája felett. De magának Lékainak sem tetszett, hogy információkat viszek Rómába. Utána hazai látogatásaimkor óvatosabb lettem. Világos lett, hogy a titkosrendőrség minden lépésemet figyelte; kikérdezték rólam mindazokat, akikkel találkoztam.²²⁵

Mindenesetre az 1977-es hazai látogatásom eredménye az lett, hogy a következő évben, 1978 nyarán nem kaptam vízumot újabb látogatáshoz. De e látogatásra nem is kerülhetett volna sor, mert 1978. augusztus 6-án meghalt VI. Pál, majd harminchárom napos szolgálat után I. János Pál. Két temetést és két konklávétt kellett közvetítenünk.

Itt utalok András Imre SJ Lékai László halálakor megjelent, éleslátó, aránylag pozitív mérlegére.²²⁶

A negyedszázados interregnum után az esztergomi székben, Mindszenty bíborost követő Lékai László bíboros „az állam és az egyház közötti viszony alapvető rendezését készen kapta a Szentszéktől” – írta András Imre SJ. „Esztergom új érseke és Magyarország primása hivatalba lépésekor (1976. február) sok mindenben kész alaphelyzetet talált, mely messzemenően meghatározta egész egyházkormányzói pályafutását. A kapott történelmi szituáció belső nehézsége, mellyel az új főpásztor szembetalálta magát, az egyházzüldöző korszak öröksége volt. [...] A magyar egyház új fejének tudomásul kellett vennie, hogy az egyház szabadságának helyreállítása még nagyon korlátozott, hogy a legfelsőbb állami vezetés törekvéseivel ellentétben olyan erők is vannak jelen a magyar közéletben, melyek nem kívánják

²²⁵ Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárából megszereztem beszervezésemet célzó ügy dosszióját („Tengler Georg” fedőnévvel) és még számos dokumentumot az ügynökök jelentésiből.

²²⁶ Lékai Lászlóról működésének mérlegét a magyar bíboros halála után vázolta András Imre SJ egyház-szociológus: „Lékai bíboros – az állam partnere a magyar egyházi élet újrakezdésében”, in *Katolikus Szemle* 1986/3, 262–267. Ez a tanulmány megjelent az UKI sajtószolgálati közlönyeiben is.

a nyitást az egyház felé. Ezzel eleve adott volt a társadalmi feszültség. A Rómával kötött megállapodás a hívek fenntartásait sem tüntette el azzal az állammal való együttműködéssel szemben, mely az egyházat nemrég még nyíltan üldözte és a materialista-ateista ideológia iránt változatlanul elkötelezett maradt. (Ez volt Mindszenty bíboros elutasító magatartásának lényege.) A társadalmon belül mély szakadék állt fenn az egyház és állam viszonyában, amely később is csak lassan töltődött, de egészen ma sem tűnt el, a közeledés látványos eseményei ellenére sem.”²²⁷

Lékai bíboros feladata tehát „hídépítés [volt] a szakadékok felett”. Új kormányzási modellt kellett kialakítania, amikor a „realitások talaján állva”, kompromisszumok árán oldotta meg a konfliktus-helyzeteket.

András Imre és mások is elismerik a *’kis lépések’ néhány pozitív eredményét*. Például: 1978-ban elindította a nyári egyházi kurzusokat és a levelező tagozatot a Hittudományi Akadémián; 1979-ben megáldotta a felújított római Pápai Magyar Intézetet; fogadta D. Coggan canterburyi érseket Esztergomban, részt vett Częstochowában II. János Pál pápa lengyelországi látogatásán; körúton járt Nyugat-Európában és fölkereste Pimen pátriárkát és a litván katolikusokat, valamint felszentelte Budán a XII. kerületben a Táltos utcai templomot. 1980-ban körúton járt Nagy-Britanniában. Szent Gellért születésének millenniumi ünnepségén fogadta Agostino Casaroli bíboros államtitkárt Esztergomban. 1981-ben megáldotta és megnyitotta Budán, a XI. kerületben a XXIII. János pápáról elnevezett szeretetotthont, majd 1985-ben felszentelte a Budapest-Vízafogó Tours-i Szent Márton-templomot.

András Imre rendtársam *helyesen hangsúlyozta: Lékai a realitások talaján állva* belesimult az adottságokba. Mert szerinte csak így volt lehetséges az „előrelépés”, a kibontakozás. Azonosult szerepével: a haza és az egyház javát kereste a konfliktushelyzetekben is. „Legalább annyira

²²⁷ András Imre 1986, 264.

volt történelmi szerepének szenvedő alanya, mint meghatározó cselekvője.” A vetés és az alapvetés feladatát kapta, új modellt kellett kialakítani az adott körülmények között. „A szerepével való azonosulásban »A megnyesett fa kizöldül«” – ez volt püspöki jelmondata: „*Succisa virescit.*”

A megnyesett fa kizöldül címmel jelent meg egy portréalbum dr. Lékai Lászlóról.²²⁸ A címlap fényképe: Lékai 1978-as első találkozása II. János Pál pápával, a hátsó borítón Lékai László és a magyar püspöki kar tagjai reverenciában, elől, középtűt Miklós Imre, az ÁEH elnöke világos öltönyben. Egyik pap barátom, aki gyakran beszámolt nekem a magyar egyházi helyzetről (lett is baja érte!), amikor kiküldte Rómába a könyvet, ezt a csípős, de találó megjegyzést tette: „*Nézd meg a hátsó borítót: a pásztor a nyájával!*”

Nb. A 'kis lépések' egyházpolitikájára még visszatérek a IV. fejezetben.

Poggi nuncius magyarországi útjai

Casaroli bíboros államtitkár a nyolcvanas években, bár sok más nehéz ügygel volt elfoglalva (Lengyelország, a Vatikánon belüli bonyodalmak Marcinkus és az IOR körül), figyelt Magyarországra is. „Beosztottja”, *Luigi Poggi* (1917–2010) érsek járt gyakran Magyarországra tárgyalni (legtöbbször új püspöki kinevezésekről), és mindig beszámolt főnökének. Poggi már 1973-tól kezdett foglalkozni a magyar–szentszéki kapcsolatokkal, de főleg 1978–1986 között, Wojtyła pápa idején – amikor Casaroli bíboros államtitkár inkább a nemzetközi diplomáciával volt elfoglalva – lett e diplomáciai tárgyalások főszereplője, mint „rendkívüli megbízatású apostoli nuncius.” 1986-ban itáliai nuncius lett, 1994-ben pedig bíboros. Magyarország mellett Bulgária, Csehszlovákia, Románia és Lengyelország szentszéki kapcsolatait is intézte, mint „utazó nagykövet”.

²²⁸ RTV–Minerva–Szent István Társulat, Budapest, 1984.

Poggi bíboros halála, 2010. május 4. után munkásságát méltatva XVI. Benedek búcsúztatásakor mondott homíliájában többek között kijelentette: a kommunista országokban a Szentszék közvetlen diplomáciai szolgálatának célja a „katolikus egyház helyzetének javítása volt”. Elsősorban lengyelországi küldetése során számos politikai és egyházi személyiséggel találkozott, és „felettese, Casaroli bíboros nyomában járva a vatikáni *Ostpolitik* egyik főszereplőjévé vált”. (Bár 1978 után sokunknak akkor úgy tűnt, hogy Poggi érsek lengyelországi működése csaknem formális, inkább „futárként” szerepelt, hiszen Wojtyła pápa maga intézte hazája kényes ügyeit.)

Sajnos, Poggi érseket magyarországi látogatásai és tárgyalásai során nemegyszer félretájékoztatták, naivságát kihasználták a ’kis lépések’ főszereplői: Lékai László bíboros éppúgy, mint Miklós Imre.

Egy példa naivságára. Magyarországról visszatérve, egy alkalommal Poggi érsek valamilyen ügyben magához hívatott az Államtitkárságra. Mellesleg megjegyezte, hogy az egyik püspököt Budapesten magához kérette, de az illető nem ment el az Intercontinental Hotelbe (ahol Poggi lakosztálya volt valamennyi magyarországi látogatásakor), mondván: oda nem megy, mert ott lehallgatják beszélgetésüket. Mire Poggi ezt kérdezte tőlem: „De hát akkor hol találkozzam vele?” – „Bárhol, csak ott nem!” – válaszoltam a naiv diplomatának.

Egy másik, súlyosabb eset. Ennek történetét egyedül én tudtam, de később bizonyos adatok alapján valamit megsejtett a Szabad Európa Rádió is. II. János Pál 1980 húsvétján kelt levelével sürgette a magyar püspököket és a papságot a templomi és az iskolai hitoktatás fokozottabb végzésére. Főleg a *Catechesi tradendae* kezdetű apostoli buzdítást idézte, továbbá a katekézis útjának jelölte meg a kisközösségeket, bázisközösségeket, amennyiben a hierarchia irányítása alatt működnek, VI. Pál *Evangelii nuntiandi* kezdetű buzdításának kritériumai szerint. Egyik legfontosabb sürgetése a nyolc katolikus középiskolán kívül az állami iskolai hitoktatásra vonatko-

zott: „Legfőbb óhajomat fejezem ki, hogy a katolikus szülők, élve a törvényes rendelkezések által biztosított lehetőségekkel, kérjék gyermekeik számára az állami iskolákban tanított vallásoktatást, hogy így a gyermekek előrehaladhassanak lelki képzésükben. Szilárd meggyőződésem, hogy a fiatalok katolikus hite iránti tisztelet – egészen addig, hogy beleegyeznek a hitre való nevelésbe, a hit megerősítésébe, szabad kifejezésébe és gyakorlatába – biztosan tiszteletére válik a polgári hatóságoknak is.”

A levelet olaszból én fordítottam magyarra (TORPEDO írógépemen írtam le), ez a magyar szöveg volt a hivatalos, ezt írta alá a pápa. Poggi érsek április 22. és 28. között járt Magyarországon, ekkor vitte el a levelet. Amikor visszajött Rómába, valamilyen ügyben magához hívatott. Megláttam az asztalán a pápai levelet, de észrevettem, hogy egy régebbi írógép betűivel van (át)írva. Kérdezem az érsektől: „Mi történt?” – „Lékai bíboros azt mondta, hogy nem volt pontos a fordítás, ezért valaki átjavította.” – „De mi nem volt pontos?” – kérdeztem. Mire Poggi egy-két kitétel említett az olasz szöveg alapján. „Ezeket pontosan fordítottam!” – állítottam. Erre az érsek gyanút fogott, hogy „átverték”: „Na, itt van ez az új fordítás, hasonlítsa össze az eredetivel!”

Visszamentem a Rádióhoz, és I. K. munkatársammal olaszra fordítottuk a hazai manipulált magyar szöveget, és két oszlopban egymás mellé állítottuk azt és az eredetit. Visszavittem „kimutatásunkat” Poggihoz, aki rögtön látta, hogy a pápai levél néhány kívánalmának élet lefaragták. Poggi rohant a telefonhoz: felhívta az *Új Ember* szerkesztőségét, ahol már nyomdába adták a manipulált szöveget, és rögtön leállította. Megparancsolta, hogy az én fordításomat nyomtassák ki. Csakhogy közben a *Magyar Kurír* nagyon buzgó volt: már kiküldték a sokszorosított hamis szöveget Bécsbe, ahonnan eljutott Münchenbe a Szabad Európához. Ott aztán észrevették, hogy két fordítás van forgalomban. Csak én ismertem e tény eredetét. Nos, egy diplomata ilyet nem tehet! Előzőleg megbízható

fordítót kell találnia, és ha már a pápa aláírta a magyar szöveget, az a hivatalos – az olaszt nem lett volna szabad átadnia Lékai bíborosnak.

A kérdéses, 1980 húsvétján keltezett pápai levél az *Új Ember* 1980. május 11-i (XXXVI. 19.) számában jelent meg (az 1. és 2. oldalon). A 2. oldalon még egy híradás olvasható a Vatikáni Rádió közlése alapján: II. János Pál pápa maga áldja meg október 8-án a Szent Péter-bazilika altemplomában létesített magyar kápolnát. Ugyanott egy hosszabb beszámolót közöl a hétilap: „Lékai László bíboros köszöntése a római Pápai Magyar Intézetben.” Április 20-án Dankó László rektor ünnepi ebédrel egybekötött fogadást rendezett a 70 éves magyar bíboros tiszteletére. A vatikáni neves meghívottak felsorolása végén ezt olvasom: „és P. Szabó Ferenc, a Vatikáni Rádió magyar osztályának vezetője.” Ebéd után a köszöntők következtek, és átadták a bíborosnak az ösztöndíjasok által összeállított kötetet (*Az Örömhírt közel hozni*). Majd „a bíboros primás és Dankó rektor bemutatta a vatikáni vendégeknek P. Szabó Ferenc *Életadó Lélek* című új könyvét, amely gazdagon illusztrált bevezetés a keresztény hitéletbe”.

Corollarium: Dialógus a dialógusról

– Cserháti József püspök és Szabó Ferenc SJ párbeszéde

Lénárd Ödön (1911–2003) a Magyar Országos Levéltárban végzett kutatásaiban²²⁹ feltárja a *magyar hierarchia* tagjait bábuként mozgató kommunista hatalom (közvetlenül az ÁEH) taktikáit, az egyházi élet elnyomását, vagy korlátozását még a „puhább” Kádár-korszakban is. Cserháti József pécsi megyéspüspök, a Püspöki Kar titkára, Lékai László bíboros mellett

²²⁹ Lénárd Ödön–Tímár Ágnes–Szabó Gyula–Soós Viktor Attila (szerk.), *Utak és útvesztők* (Kairosz Kiadó, Budapest, 2006) *A Magyar Katolikus Püspöki Kar* című fejezete (244–334.) (a továbbiakban *Új* 2006).

jelentős szerepet játszott – maga is taktikázott – a kommunista hatalom képviselőivel folytatott elméleti és gyakorlati dialógusban.

Ehhez számom *kiegészítő adaléknak* saját tapasztalataimat, főleg az 1990-es évek végén kelt, Cserháti püspökkel folytatott kiadatlan levelezésünk dokumentációjával, illetve a püspök utolsó könyveire hivatkozva.²³⁰

Baráti találkozások és együttműködés

Cserháti József püspökkel a hetvenes–nyolcvanas években római látogatásai során kerültem kapcsolatba. Hivatalos útjain kívül is többször ellátogatott Bécsből Rómába közös barátunkkal, Valentiny Géza (1927–2011) prelátussal, aki 1972-től az Európai Segélyalap Magyar Osztályának ügyvezetőjeként, majd 1996-tól Ausztria főlelkészeként szolgált. Baráti kapcsolatunk a kölcsönös tájékoztatás és magyar egyház segítése szempontjából hasznosnak bizonyult. Megemlítek néhány ténnyt.

Többszöri sürgetésemre intézte el az ÁEH-val és Ákos Gézával, a Szent István Társulat igazgatójával, hogy – tíz évvel a zsinat befejezése után (!) – 1975-ben végre megjelenhetett Budapesten *a II. Vatikáni zsinat összes dokumentuma*. – Mivel egyházmegyes papjának, Bajtai Zsigmondnak hittankönyve, a *Krisztus tanúi a történelemben* Budapesten nem jelenhetett meg, a Vatikáni Rádiónál Nagy Ferenc rendtársammal kissé átdolgoztuk, és Salgó János álnév alatt kiadtuk. A könyv több kiadást ért meg, sok példány hazajött belőle. – *Kecskés Pál* professzor Rómában

²³⁰ Cserháti József (Lengyel, 1914. április 19.–Pécs, 1994. április 12.) a teológiát Rómában végzi, 1940. december 1-jén pappá szentelik. 1956-tól a Budapesti Hittudományi Akadémia fundamentális teológia tanára, 1961-ben káptalani helynök, 1964-től melzi címzetes püspök és apostoli kormányzó, 1964. október 28-án Budapesten püspökké szentelik, 1969. január 10-től pécsi megyéspüspök. 1970-től a Magyar Katolikus Püspöki Kar Kar titkára. II. János Pál elfogadja nyugállományba vonulása iránti kérelmét: 1989. november 3-tól kiérdemesült püspök.

átadta nekem *filozófiatörténete* átdolgozott kéziratát, hogy adjam ki Rómában, mert az ÁEH cenzúrája nem ad engedélyt kinyomtatására. Már el is kezdtem előkészítését a nyomdára, amikor ismét megjelent Cserhádi püspök Rómában. Azt ajánlottam neki, mondja az ÁEH vezetőinek: jobb, ha engedélyt adnak rá, hiszen Szabó Ferenc úgymint kiadja Rómában. Sikerült a taktika: megjelent Budapesten. – Még egy fontos lépése volt Cserhádi püspöknek, aki együttműködött Ákos Gézával, és együtt ügyeskedtek az ÁEH vezetőivel való tárgyalások során. Sikerült nekik engedélyt kapni arra, hogy az 1970-es években Rómában, Alszeghy Zoltán teológiai professzor irányításával, az általunk szerkesztett *Teológiai Kiskönyvtár* sorozatot (TTK) 1983-ban kiadhassa a Szent István Társulat hat kötetben *Teológiai vázlatok* címen. Alcíme: „Tanulmányok a filozófia és a teológia köréből a II. Vatikáni Zsinat után.” Az új kiadáshoz Cserhádi József püspök írt előszót, röviden jellemezve a külföldi szerzők irányait, és köszönetet mondva bátor vállalkozásukért. Igaz, a TTK sorozat zsebkönyvei praktikusabbak voltak, mint ez a hat kötet, de éppen az ügyeskedéshez tartozott a címváltoztatás és a 34 füzet összevonása is. (Az ÁEH ugyanis darabszámra adott engedélyt vallásos könyvek megjelentetésére.)

Dialógus Cserhádi püspökkel a keresztény–marxista dialógusról

Könyvem első fejezetében bőven írtam a zsinat után elindult keresztény–marxista párbeszédről, amely részben az *Ostpolitik* elméleti megalapozása lett. Magyarországon Lukács József marxista filozófus és Cserhádi József püspök volt a párbeszéd főszereplője. Cserhádi József teológus-püspök fontos munkákat írt a II. Vatikáni zsinat egyháztanáról (*Az egyház*, 1964) és szentségtanáról (*Az egyház és szentségei*, 1972), és mint a püspöki kar titkára részt vett egyházpolitikai megbeszélésekben. (Lénárd Ödön ezt több levéltári anyaggal is dokumentálta.) Most nem Cserhádi püspök teo-

lógiai munkásságáról szólok, hanem ismertetem említett levelezésünket, a dialógusról folytatott dialógusukat. Annak a könyvnek a születéséről van szó, amely 1990 Pünkösdjén jelent meg: *Fényvillanások a hosszú éjszakában. Dokumentációs visszaemlékezések a vallásüldözés harminc évéről* (Pécs, 1990). Cserháti ennek a kötetnek az I. részében tette közzé a dialógusról írt, s a *Vigiliában* sorra-rendre megjelent tanulmányait.

Cserháti a bevezetőben sötét képet fest a múltról, és ezt a képet könyve második részében még bőven illusztrálja: „Csodákat nem tehattünk, mutatós, magával ragadó hőseink sem voltak sokan, áruló viszont elég bőven akadt. A magyar egyház egyharmadát elragadta az előnyöket kereső behódolás, a közömbösség és a félelem...” A bevezető után rátér mostani témánkra: „A megpróbáltatás évei alatt az egyház kifelé való megnyilatkozásának kerete vagy stílusformája a dialógus volt. E tekintetben egyrészt követni akartuk a zsinati határozatokat, amelyek szerint az egyháznak a természetjogot elismerő mindenfajta társadalmi rendszerbe be kell tudni rendezkedni, az ateistákkal való kapcsolatkeresés egyedüli módja és eszköze a párbeszéddel biztosítva látta, másrészt a római Szentszék keleti politikájának is eleget tudtuk tenni...” (21.)

Már tudtam arról, hogy a nyugalmazott püspök visszatekint a kommunista évekre, és újra megjelenteti *Vigilia*-beli dialógus-cikkeit. Cserháti egyik kéziratát, még a rendszerváltás előtt, fejcsóválva olvastam, amikor a germanikus korából ismert vendéglőben, a Nemi-tónál az ebédre vártunk. Mondtam is püspök barátomnak: „Túl sokat tömjénezel a rendszernek!” Pár év múlva, 1989-ben újra Rómában találkoztunk: már átadta a dialógusról szóló, *Vigiliából* kifénymásolt cikkeit, kissé javítva (betoldásokkal és néhány sor/bekezdés áthúzásával). Arra kért, hogy még a könyv megjelenése előtt készüljek fel a recenzióra, hogy majd késedelem nélkül ismertethessem a Vatikáni Rádióban. Csakugyan, mihelyt a megjelent könyvet kézhez kaptam, beolvastam a Rádióban ismertetésem, amelyet Cserháti meghallgatott, és mindjárt telefonon lelkesen meg is köszönte.

Mivel a fénymásolatok (az áthúzásokkal) kezemben voltak, így könnyen megállapíthattam, hogy a püspök főleg olyan részeket húzott ki, amelyekben a Kádár-rendszerrel nagyon elismerően írt, bár az 1980-as évek táján egyre több kritikát is megfogalmazott a ’kis lépések’ felgyorsítása céljából. A korábban általam „tömjénezésnek” tartott részekből néhányat most már áthúzott. Ezt aztán pár sor kritikus megjegyzésben szóvá is tettem az elhangzott adásban. Valószínű, hogy a püspök valamelyik barátja figyelmeztette a kritikára, mert 1990. október 16-i keltezéssel írt egy hosszú, méltatlankodó és öngazoló levelet, amelyben részben dicsérte és köszönte, részben kommentálta kritikámat, nyomatékosan kérve: egyezzek bele, hogy az adást leközlő *Vigilia kihagyhassa* a kérdéses kritikát. (Beleegyezésemet meg is írtam november 1-jén Cserhátinak és november 6-án Lukács László piaristának, a *Vigilia* főszerkesztőjének.)

Kissé részletezem, miről is volt szó. Recenzióm megjelent a *Vigilia* 1990/12-es számában (955–956.) *Széljegyzetek Cserhádi püspök könyvéhez* címmel.

„Most jelent meg dr. Cserhádi József ny. pécsi megyés püspök tanulmánykötete: *Fényvillanások a hosszú éjszakában*. A több mint 400 oldalas kötetet úgy kezdtem olvasni, mint a zsidók a héber Bibliát. A végén található két írás: *Eltűnt a kommunizmus kísértete* és *In memoriam Mindszenty József*; az eleven mába vezet bennünket: tulajdonképpen az előszó folytatásának tekinthetők. Visszapillantás és számvetés, önkritika és *apologia sui*, valamint felszólítás a jelen elkötelezettségére, a demokratikus országépítésre. „Bár vonulhatna be mielőbb az Országházba Mindszenty és Nagy Imre szellemével együtt az a megtisztult demokrácia, amiért ők feláldozták életüket, és amely oly nehezen és csak túl lassan akar megtisztulni...” – idéztem Cserhátit ismertetésem elején.

Később megjegyeztem: A legtöbb kérdőjelet Cserhádi püspök cikkgyűjteménye I. részének margójára tettem, ahol az állami képviselőkkel folytatott dialógus »dokumentumai« olvashatók: annak idején a *Vigiliában*

jelentek meg. Ezeket a cikkeket, amelyek jó másfél évtizedet ölelnek át, a Vatikáni Rádióból figyeltem, bíráltam is – négy szemközt, barátilag, de adásaimban is; ugyanakkor aláhúztam azokat a szakaszokat, amelyek a 'kis lépések' meggyorsítására, a kapuk tágabbra nyitására serkentettek, illetve – főleg a nyolcvanas években – egyre erősödő kritikával illették az elnyomó hatalmat, az eufemizmust 'adminisztratív' intézkedéseknek nevezett, a hitéletet bomlasztó egyházpolitika módszereit. *Akkor* ez a kritika fontos volt, hiszen a folyton hangoztatott 'jó viszony' és a 'rendezettség' jelszavai alatt tovább tartott az ellenőrzés és az egyházi élet megbénítása." (Zárójelben következtek a példák.) – A pozitívumokat is kiemeltém tehát, hiszen *akkor* Cserhátinak ez a kritikája fontos volt.

Kommentáromnak ez a része Cserhádi püspöknek is tetszett. Most idézem a kritikus megjegyzést (*dőlttel szedve*), amely miatt a védekező, magyarázkodó levelet írta, és amelyet kívánságára kihagyott a *Vigilia*. „Cserhádi püspök közel két évtizeden át a Magyar Püspöki Kar titkára volt, így *Vigilia*-cikkei fokozottabb figyelmet érdemeltek. *Annak idején, főleg a hetvenes évek második felében, túlságosan sokat kellett tömjéneznie ahhoz, hogy bizonyos kritikákat is megfogalmazhasson. Kellett? Itt felmerül a kérdés: mennyi volt a taktika és mennyi a kompromisszum? Ha Cserhádi püspök dokumentumoknak szánta az itt összegyűjtött tanulmányokat, teljes egészében hoznia kellett volna az akkor közölt szövegeket. Nyilván ma már túlságosan is 'tömjénezőnek' tűntek számára is egyes szakaszok, azért hagyta ki őket; az igazat megvallva: keveset.*”

Cserhádi püspök, akinek új könyvéről itthon dicsérő ismertetések jelentek meg (például az *Új Dunántúli Napló* 1990. szeptember 22-i számában, ezt az újságkivágást meg is küldte), így kezdte említett, október 16-i levelét: „Kedves Feri Barátom! Tegnap este a rádiónál ültünk, ma meg már olvastam az írást. Köszönöm: mondtam Neked, ha fát is vágysz a hátamon, hozd a kritikádat, mert mindent kibírok.” Következik a kritikus rész, amelyet az előbb idéztem. Majd így folytatja (pirossal): „Az igazság

az, hogy nagyon kevés maradt ki: csupán a felesleges, a terjedelmessége miatt lassító és fárasztó részeket hagyta ki Boda Laci [Dr. Boda László teológiai tanár segített a püspöknek a gyűjteményanyag összeállításában], *nem én.*” És itt Cserháti püspök jelzi, hogy bizonyos „önéletrajzi” anyagot még közléshez hamarosan megjelenő kis könyvében: *Másoknak élünk, egymásnak szolgálunk.* (1990)

Valójában az én kritikám nem a második résznek, hanem a *dialogus-cikkeknek* szólt. Ezekből pedig a püspök kihúzott – nem „felesleges”, a terjedelmességet csökkentő – részeket, hanem a példának itt idézett részhez hasonlókat. („Dialogus és egység”, *Vigilia* 1979. december). A „dialogus harmadik szakaszáról” írva Cserháti arra keres választ, mik a kölcsönös megértés, az egység feltételei. A múltban fájdalmas mulasztások és félreértések történtek, de ezeket kijavítva tovább kell lépni. És itt következik egy áthúzott szakasz (*dőlttel* szedem): „*Hogy hogyan lehetne az eddig elért eredményekből kiindulva és a rossz tapasztalatok tanulságát is levonva továbbjutni, arra iránymutató lett Kádár Jánosnak debreceni – 1978. június 8-án elhangzott – megnyilatkozása: »Új eleme a belpolitikai fejlődésnek, hogy rendezetté vált az állam és az egyházak viszonya. Új társadalmi rendszer, új világ született Magyarországon és öröndetes és jó, hogy a hívő emberek és maguk az egyházak is megtalálták benne a helyüket. Jól kifejeződik ez a politikai egyetértés a Hazafias Népfront-mozgalomban, amelynek vezető testületeiben társadalmunk minden dolgozó osztálya, rétege, a párttagok, a párttonkízüliek, a különböző világnézetű emberek reprezentáns képviselői jelen vannak. A különböző világnézetű emberek egyetértésben munkálkodnak a közös társadalmi célért, a fejlett szocialista társadalom építésében.*» A keresztény emberek tagadhatatlanul keresik helyüket a szocialista társadalomban, és ezért elvárják, hogy a vallás etikai, nevelő, haladó értékeit általánosságban kívülről, a nemzet egésze részéről elismerjék...”

Cserháti püspök többek között említi Kádár János vatikáni látogatását, Casaroli bíboros államtitkár új (?) egyházpolitikáját, Lukács József

marxista filozófus pozitív véleményét a haladó kereszténységről. A pécsi püspök annak a reményének ad hangot, hogy 'kis lépések'-ben mindig közelebb jut egymáshoz az egyház és az állam.

Vigilia-beli ismertetésem további részében igyekeztem rámutatni Cserháti püspök cikkeinek más pozitívumaira, elismerve a dialógusról írt eszmélődéseinek *általános igazságát* (hiszen a *Gaudium et spes* szellemét tükrözik), csak hogy valójában az egyházat elnyomó hatalom képviselőivel dialogizált, akik e párbeszédben kiforgattak olyan szavakat, mint „béke”, „szabadság”, „rendezett viszony” stb. „*Mihelyt a dialógus-elveket a magyar valóságra alkalmazta, torzulás következett be.*” Ez a megállapításom tetszett Cserhátinak, aki idézte, és ezt fűzte hozzá: „*A legtökéletesebb rátalálás a valóságra.* Gratulálok, csak hogy itt is egy korrekció fontos: nem volt másunk [más lehetőségünk], nekem sikerült belopni a magyar irka-fírka birodalomba e fogalmat: párbeszéd.”

Mint jeleztem, rámutattam arra is, hogy Cserháti püspök dialógus-keresésében a nyolcvanas években van haladás. De a hetvenes években jobban elmosta az igazi problémákat, néha meghökkentő kijelentéseket tett az egyház és az állam viszonyát elemezve: például az 1950-es egyezményt értelve. „Ma hálásak vagyunk az akkori egyházi felelősök belátásáért, helyet kell biztosítani az egyház számára a szocialista társadalomban.” (80., vö. még 170. és 216.) Itt következett az a megjegyzésem, amely minden bizonnyal „kivágta a biztosítékot”. Lehetséges, hogy valaki utólag hívta fel Cserháti figyelmét rá: „Nem tudom, mit szólna mindehhez az akkor (1950-ben) már »likvidált« Mindszenty bíboros, akinek szellemét most már visszakívánja – Nagy Imrével együtt – a Parlamentbe?!”

Ez a mondatom utalás volt a *Fényvillanások...* (383.) már idézett „óhajára”: „Bár vonulhatna be mielőbb az Országházba Mindszenty és Nagy Imre

szellemével együtt az a megtisztult demokrácia, amiért Ők feláldozták életüket és amely oly nehezen és csak túl lassan akar megtisztulni.”²³¹

Cserháti a nyolcvanas évek elejétől egyre inkább feltárta a magyar társadalom súlyos problémáit (a család széttziláltsága, abortusz, alkoholizmus, öngyilkosság, gyakorlati materializmus, az ifjúság céltalansága), és ekkor már az *erkölcsi alapokra* vonatkozó konszenzust kereste a társadalom felelőseivel. Mivel ezt kiemeltem, a püspök végül is elismeréssel nyilatkozott kritikámról a fent elemzett október 16-i levélben: „Ma örömmel tölt el, hogy írásomat kinyomtathattam, jó kritikát is kapott, mert a Te kritikád is jó és nagyon köszönöm.” Majd a levél vége felé még: „Köszönöm, újból és harmadszor is köszönöm. Baráti szeretettel ölel: Cs. J.”

E levélre röviden válaszoltam november 1-jén. Közben megérkezett (nem tudom, miért késett) Cserháti püspök 1990. október 21-i hosszú, indulatos és zavaros levele, amely az előzmények után igen meglepett. Főleg *Mindszenty bíborosról* mondja el nagyon kritikus, indulatosan túlzó véleményét, amely egészen ellentétes azzal, amit a *Fényvillanások... végén* (379–384.) a vértanú bíborosról írt. A sűrűn gépelt egy oldalnyi Mindszenty elleni kirohánást nem idézem. Megjegyzni: „Háromszor is írtam eddig Mindszentyről, mindig csak válogatott szavakkal; a dec. 12-én megjelenő *„Másokért élünk, egymásnak szolgálunk. Önéletrajzi tájképek és felüldítő megállóhelyek*» c. könyvben [...] másképpen és másról is írok.”²³²

²³¹ Most utólag megjegyzem: Lékai László bíboros Cserhátihoz hasonlóan ítélte meg az 1950-es megegyezést 1980. augusztus 30-án, amikor a megállapodás 30. évfordulójára emlékeztek. Lénárd Ödön, aki idézi Lékai „dicsőítő” beszédét, hozzáfűzi: „Nem szabad megfeledkez-nünk arról, hogy az 1950-es megállapodást a katolikus egyház nem önként, hanem kényszer hatása alatt írta alá. Ezzel a megegyezéssel az egyház szabad mozgástere minimálisra szűkült, tulajdonképpen a templom és a hittanórák keretei közé zsugorodott. Ezt dicsőíteni 30 évvel később, amikor még mindig ez az egyezmény határozta meg a működés alapvető kereteit, nem a katolikus egyház érdekeinek megfelelő magatartás volt.” (*Uő* 2006, 302–303.)

²³² E könyve 143–149. oldalán *Az esztergomi szék megüresedése és betöltése* címmel leírja saját szerepét VI. Pál döntésében, aki Mindszenty bíboros utódának Lékai bíborost nevezte ki. „A keserves ügy lebonyolításában, sajnos, nekem is némi ódiomot kellett vállalnom.”

az egyházüldözés valós tetteit fel kellett tárni külföldön, a Pápánál és a Vatikánban. Ne kívánd, hogy konkrét példákat hozzak fel.

3. *E pontban reagálok bizonyos zavaros kitételekre.*

4. »Hol voltam, amikor Lukács József és Poupard bíboros megszervezték a budapesti dialógust?« Itt [ti. a Rádiónál], de figyeltem. Lukács Józseffel többször dialogizáltam (ő is idézett engem a *Világosságban*, Poupard-nak pedig közvetve [titkára, a szlovén F. Rodé kérésére] gondolatokat adtam budapesti beszédéhez).

5. Retraktációt kérsz? Ezt a rádióban sem, de másutt sem teszem meg. De így levélben sem kívánom folytatnia a vitát, úgy látom, fölösleges. [...] Mielőtt beolvastam volna kritikámat, egy hazai magyar főpásztor tanácsát is kikértem. Ő is, meg több itteni barátom is azt mondta: mehet; sőt egyesek nagyon enyhének találták, miután könyved bizonyos részeit olvasták. – Sajnálom, hogy fájdalmat okoztam, de lelkiismeretben nem tehettem mást.

Ölel: Feri.”

Erre a levelemre válasz nem jött, talán azért sem, mert lemásoltam a *levél* Mindszentyről szóló kritikus részét és a *Fényvillanások* Mindszentyt magasztaló oldalait, és elküldtem Cserhátinak egy borítékban válaszlevellemmel együtt ezzel a kéréssel: „*Kérlek, most mondd meg, melyik az igazi véleményed?*”

Erre a levélre tehát nem jött válasz, talán azért, mert nem kapta kézhez (vajon a posta kézbesítette?). De karácsonyi dedikációval megküldte a beígért „kék” könyvét, önéletrajzi vallomását (*Másokért élünk, egymásnak szolgálunk*). Miután valakitől hallotta, hogy a Rádióban ismerttettem, 1991. február 4-i rövid levelében sürgette, hogy küldjem el neki az ismertetést. (Mellékelte az *Új Dunántúli Naplóban* megjelent ismertetést kis könyvéről.)

CSERHÁTI JÓZSEF

IN MEMORIAM MINDSZENTY JÓZSEF BÍBOROS, PRÍMÁS,
ESZTERGOMI ÉRSEK

„Mindszenty József bíboros, prímás-érsek élete és sorsa azonosult a magyarság ezeréves története során mindig jelenlevő kihívással: európaiak vagyunk, közvetítőnek és védőbástyának is kellett és kell lennünk kiegyenlítve sokszor saját testünkön Kelet és Nyugat ütközéseit. A prímásban ezúttal mint tűz és víz ütközött a kereszténység az ateista marxizmussal. Nyugaton személye, a kompromisszumot nem ismerő következetessége folytán mítosszá vált, itthon hitet és reményt sugárzó példává.”

„Mindszenty Józsefa tizenöt milliányi belföldi és külföldi összmagyarság szemében, mint a jövőbe mutató erkölcsi tanító és a bajba jutott nemzet megmentéséért a halált is vállal hősként került be nemzeti nagyjaink sorába.”

„Meg lehetünk arról győződve, hogy nem utolsósorban neki is köszönhetjük a Nagy Imre által 1956-ban sugalmazott, az ország függetlenségéért és a már sürgősen szükségessé vált általános reformokért sikra szálló népfelkeléssel [...], hogy az egész nyugati világ oly nagy szimpátiával és megértéssel viseltetik irántunk.”

„Bár vonulhatna be mielőbb az Országházba Mindszenty és Nagy Imre szellemével együtt az a megtisztult demokrácia, amiért Ők feláldozták életüket és amely oly nehezen és csak túl lassan akar megtisztulni.”²³³

²³³ Részletek a *Fényvillandások a hosszú éjszakában* című könyvből (Pécs, 1990, 379–383.)

IV. AZ OSTPOLITIK MÉRLEGÉHEZ

1. VÉLEMÉNYEK AZ OSTPOLITIKRÓL²³⁴

A Vatikán „keleti politikája”, az *Ostpolitik* az elmúlt félszázadban viták és ellentmondások keresztüzében állt. Számos könyv, tanulmány, konferencia foglalkozott vele, vitatta, értékelte, de a szélsőséges vélemények között nemigen találták meg a középutat. Az előző fejezetek elemzéseiben erre már röviden rámutattam. Most összegezem megfigyeléseimet.

Természetesen más-más célt követett a Vatikán és a kommunista rezsim képviselője. A kommunista vallás- és egyházellenes taktikára fény derült az elnyomó rendszer számtalan dokumentumának közzétételével. Érthető, hogy az *Ostpolitik* áldozatai, Mindszenty bíboros és az egyházüldözés elszenvedői – a sok ártatlanul elítélt, börtönviselt egyházi és világi hitvalló – másképpen ítélte meg a kommunista rendszert és a vatikáni diplomáciát, mint a kompromisszumos tárgyalások szereplői: az volt a meggyőződésük, hogy a *diplomácia* egyháza feledte a *vértanúk* egyházát.²³⁵

A diktatúrában szenvedő keresztények nagy részének, és a tárgyilagos információk alapján ítélő emigránsoknak is (Bécsi Magyar Egyházzociológiai Intézet/Ungarisches Kirchensoziologisches Institut [UKI], Mester István,

²³⁴ Casaroli *Ostpolitikjéről és Mindszentyről*: Casaroli és Mindszenty *Emlékiratai*, valamint Barberini sokszor idézett 2007-es és 2008-as kötetei; Mészáros István 2001; Adriányi 2004; Balogh Margit 2002.

²³⁵ Vö. John Bukovský könyvét: *Chiesa del martirio, Chiesa della diplomazia*, EDB, Bologna, 2009 (*A vértanúság Egyháza, a diplomácia Egyháza*); továbbá Pálos Antal és a többi elítélt jezsuita vallomásai in Szabó Ferenc SJ (szerk.), *Üldözött jezsuiták vallomásai*, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, Budapest, 1995 (Anima Una 8 – a továbbiakban Szabó Ferenc 1995); A kötet francia fordításban is megjelent: *Jésuites hongrois sous le pouvoir communiste, Témoignages recueillis par Ferenc Szabó, Lessius*, 2012; Bánkuti Gábor, *Jezsuiták a diktatúrában*, L'Harmattan, Budapest, 2011; Elmer István, *Börtönkereszt, Börtönviselt katolikusok visszaemlékezései*, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, Budapest, 1994.

Zágon József) az volt véleményük, hogy Casaroli, Cheli, Poggi nem ismerik kellőképpen a kommunista világ magyar valóságát, a Kádár-rendszer „puhább” egyházüldözését. Mindszenty bíboros elítélése után a magyar hierarchia behódolt a rendszernek; a „kis lépések” politikája hozott ugyan némi eredményt, de elsősorban a kommunisták érdekeit – a „gulyáskommunizmus” jó hírnevét, az állam és az egyház „rendezett viszonyának” igazolását – szolgálta. A „fehér vértanú” Mindszenty József utóda, Lékai László tudatosan a *reálpolitikát* a vértanúság elé helyezve, teljesen Kádár János és Miklós Imre vonalába simul.

Az elítélt, félreállított főpásztorok (Joszif Ivanovics Szlipij, Josef Beran, Mindszenty József, Stefan Wyszyński) bíralták a Szentszék képviselőit, elsősorban Casarolit, hogy a helyi egyházi vezetők feje felett átnyúlva tárgyalnak a kormány képviselőivel. Ez az egyházpolitika nem segíti az evangelizálást, hangoztatta a végül keményen kommunistaellenes lengyel prímás, akit sokszor – igazságtalanul – állítottak szembe Mindszentyvel, az „acélemberrel”. Jan Korec SJ szlovák bíboros (*Il Giornale*) pedig azt fájalta, hogy az *Ostpolitik* a számukra legdrágábbat, a „földalatti egyház” tevékenységét ajánlotta fel cserébe a kommunisták bizonytalan ígéreteiért.

Sokszor, sokan megkérdőjelezték Casaroliék fő célkitűzését: a *megüresedett püspöki székek betöltésének* minden más kérdés elé helyezését, mintha az egyház élete alapvetően a hierarchiától függne. A bírálók úgy vélték, inkább álljanak üresen a püspöki székek, semmint méltatlan, a rendszernek elkötelezett „békepapokat” nevezzenek ki. (Erre a kérdésre visszatérek a zárómérlegben.)

Az előző fejezetekben érzékeltettem az *Ostpolitik* alakulását is XXIII. János-tól VI. Pál-ig, majd II. János Pál alatt egészen 1989-ig.²³⁶ Mindenképpen figyelniünk kell a változásokra, szakaszokra, különösen is az 1978-ban,

²³⁶ Vö. Balogh Margit, „Egyház és egyházpolitika a Kádár-korszakban”, in *Eszmélet* 34 (1997), 69–79. <http://eszmelet.freeweb.hu/34/baloghm34.html>; Bottoni 2010, 253–280.; Barberini 2007 és Barberini 2008.

II. János Pál pápaságával kezdődött új szakaszra, amikor Casaroli bíboros szerepe megváltozik, többek között mivel a lengyelországi (egyház) politikát maga a lengyel pápa veszi kézbe. A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek első felében egyre inkább megkérdőjeleződik az *Ostpolitik* létjogosultsága, egyre több bíráló érkezik vatikáni konzervatív körök részéről is Casaroli bíborost, aki makacsul folytatni akarja „dialógusát” a kelet-európai országokban, miközben a lengyel pápa (Marcinkus érsek és R. Calvi pénzügyi támogatásával) egyre erősebb offenzívát folytat a kommunista rendszer ellen.

Nemigen lehet igazolni azok véleményét, akik szerint a kommunizmus bukása és a szovjet birodalom összeomlása a kelet–nyugati párbeszéd és benne az *Ostpolitik* kibontakozásának eredményeképpen következett be. Szerintem inkább az a vélemény a valószínűbb, amelyet Bottoni²³⁷ így fogalmaz meg: „A magyar és a legtöbb kelet-európai beszámoló ezzel szemben kritikusan szemléli az államszocialista rendszerek vatikáni elismerését, azt hangoztatva, hogy a közeledés sokkal inkább kedvezett a szovjet tömbnek, mint a Szentszéknek és az egyháznak. Az *Ostpolitik* – amelyre erőteljes befolyást gyakoroltak a szovjet blokk titkosszolgálatai – rövidtávon ugyanis megkönnyítette a katolikus egyház működését Magyarországon, de hosszú távon kedvezőtlenül befolyásolta a katolikus klérus beágyazottságát és erkölcsi megítélését.” (*Jegyzetben*: „Ennek az értelmezésnek a gyökerei Mindszenty József emlékirataiban találhatók meg.”)

Ezzel már jórészt elővételeztem végkövetkeztetésemet.

²³⁷ Bottoni 2010, 253–254.

2. A 'KIS LÉPÉSEK' POLITIKÁJA MAGYARORSZÁGON

Fentebb már személyes élményem alapján beszámoltam Kádár VI. Pálnál tett látogatásáról. Most a hazai visszhangokat és a következményeket ismertetem.

Kádár vatikáni látogatásának hazai következményei²³⁸

A római nagykövetség rejtjel távirata Kádár János vatikáni látogatása tárgyában – 1977. június 10.

„Szabó Ferenc, aki a június 9-i találkozón a pápa tolmácsa volt, elmondta Orosz elvtársnak, hogy a pápa rendkívül meghatódott Kádár János elvtárs elismerő szavai miatt. Kádár János elvtárs humanizmusa, realitásérzéke és az egyház iránt kifejezett tisztelete, megerősítette a pápában azt a reményt, hogy a Szentszéknek fáradhatatlanul folytatnia kell a megkezdett dialógust a megkezdett [sic!] országokkal. Azt állította, hogy a találkozó után a pápa Casarolit a dialógus folytatására biztatta, az eddig tanúsított fáradozás eredményeire hívta fel a figyelmet. Szerinte Casaroli a kapcsolatok teljes helyreállítását közelinek tartja.”²³⁹

Persze ez Orosz elvtárs értelmezése, akivel a magyar konzulátuson el kellett beszélgetnem, amikor magyar vízumot kértem belga útlevelemre.

²³⁸ T. Varga György, „Nemzetközi enyhülés és egyházpolitika”, in *História* 1991/5–6, 27–30.; Gergely Jenő, „A párt első titkára a pápánál”, in *História* 1997/9–10, 25–26.; M. Szebeni Géza, in *Magyar Szemle*, 2010, december, 68.

²³⁹ Jelzet: MOL XIX–J–1–j 1977 Olaszország 117–131. 0032/82 (102. d.) (Magyar Országos Levéltár – Külügyminisztérium Visszaminősített Tük iratok)

A Külügyminisztérium jelentése Kádár János és VI. Pál pápa találkozásáról

A kezdőszakaszt idézem: „A pápa első szavaival a látogatás nagy jelentőségét hangsúlyozta. Kádár János azért szívesen látott vendég a Vatikánban, mert jelenlétével betetőzi egy nagyon pozitív, kétesztendő korszak jó eredményeit. Ez egyúttal reményt nyújt arra, hogy a magyar állam és a Vatikán jövőbeni kapcsolatai is ebben a jó szellemben fejlődnek tovább. A pápa megemlékezett arról, hogy két ízben is járt Magyarországon, személyes élményei folytán mindenkor különleges figyelmet szentel hazánknek, és igaz rokonszenvvel viseltetik iránta.”²⁴⁰

*Az MSZMP Politikai Bizottsága 1977. június 14-i ülésén készült jegyzőkönyv Kádár vatikáni látogatásáról*²⁴¹

Mindjárt az első mondat pontatlan: nem „négy szemközt” beszélgetés volt VI. Pál és Kádár elvtárs között, hiszen – nem számítva a két tolmácsot – jelen volt Casaroli érsek (akinek a pápa egy idő után átadta a szót) és Nagy János külügyminiszter-helyettes is (velem szemben ült). Említi a témákat: Kádár köszönetét fejezte ki a pápának a békéért tett erőfeszítéseiről, és hogy bölcsen megoldotta az esztergomi prímási szék betöltését, Lékai kinevezését, s tolmácsolta neki a magyar egyházfő üdvözlését. Úgy vélte: az egyház és az állam viszonya kielégítő, de még nem ideális. A pápa válaszában hangsúlyozta: Reméli, hogy tovább fejlődik az állam és az egyház jó viszonya. Rákérdezett a Vatikánnal kialakult kapcsolatok rendszerére, Casaroli, Poggi érsek és Miklós Imre tárgyalásaira. „Kádár elvtárs a jelenlegi kapcsolatrendszert kielégítőnek, a jövőben is fenntarthatónak

²⁴⁰ Jelzet: MOL M–KS 288. f. 32. cs. 1977/79. ő. e. – (Magyar Országos Levéltár – Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottság Külügyi Osztály iratai.)

²⁴¹ Vö. T. Varga György, „Nemzetközi enyhülés és egyházpolitika – Kádár János látogatása VI. Pál pápánál, 1977”, in *História* 1991/5–6.

minősítette. Ezzel a pápa egyetértett.” A pápa „futólagosan” két kérdést érintett, amelyeket rendezni kellene; „történetesen a templomi hitoktatás ügyét és a Magyarországon működő szerzetesrendek kérdését. Arra kérte a magyar felet, hogy tűzze napirendre ezeket a kérdéseket, és tegye lehetővé Poggi érsek és Miklós Imre találkozásait. Kádár elvtárs megígérte, hogy figyelmet fordítunk az említett kérdéseknek, megvizsgáljuk, lehet-e, s mit tenni azokban”.

Gergely Jenő történész Kádár vatikáni látogatásáról²⁴²

A kihallgatás „pikáns mozzanatairól” is szót ejt: a protokoll-kérdésről, hogy ti. Kádárt mint pártpolitikust, állami tisztség nélkül „formálisan magánkihallgatáson” fogadta a pápa; továbbá, hogy Kádár és felesége, valamint kísérete turistaként látogatták meg a vatikáni Szent Péter-bazilikát és a Sixtus-kápolnát. Megemlíti, hogy az egyórás magánkihallgatáson VI. Pál mellett jelen volt Agostino Casaroli érsek, az Egyházi Közügyek Tanácsának titkára, és Kádár Jánossal tartott Puja Frigyes külügyminiszter is. Ez azonban tévedés; az előzetes terv szerint valóban így lett volna, mert Puja Frigyes is Rómában tartózkodott, az olaszokkal tárgyal; de a magánbeszélgetésen nem ő, hanem – mint szemtanúként jeleztem már – Nagy János helyettes külügyminiszter vett részt!

Gergely Jenő beszámol a pápa beszédéről, az ajándékok kicseréléséről és Kádár sajtókonferenciájáról is, melyen a főtitkár „a pápának és Szent-
széknek szóló elismerések és köszönet után konkrétan is megemlítette, hogy Mindszenty bíboros személye volt az akadálya az állam és az egyház közötti kapcsolatok normalizálásának”. Gergely azt is hozzáfűzi, hogy a Kádár-látogatás „a világegyházban közelről sem aratott osztatlan elis-

²⁴² Gergely Jenő, „A párt első titkára a pápánál”, in *História* 1997/9–10.

merést, főként a magyar katolikus (egyházi) emigráció kritikáját váltotta ki". Ezután a Kádár-látogatás hazai eredményeit számba veszi: Kádár az ÁEH-ban június 13-án találkozott Lékai bíborossal, majd ezt követően Ijjas József kalocsai érsekkel és Cserhádi József pécsi püspökkel, a Püspöki Kar titkárával, s jelen volt Miklós Imre is. Kádár tájékoztatta őket a pápánál tett látogatásáról. Gergely megjegyzi: Miklós Imre államtitkár „maradéktalanul bírta Kádár bizalmát”, és „Lékai bíboros ugyancsak teljes mértékben élvezte nemcsak Kádár barátságát, hanem Casaroli érsek bizalmát is”. „Kádár szerint a látogatás a magyar fél szempontjából eredményes és hasznos volt. A teendőket illetően három kérdés merült fel: a templomi hitoktatás, a diplomáciai kapcsolatok és a szerzetesrendek működése Bizonyára már itt megegyeztek abban, hogy az elsőt 'megoldják'. (A második Moszkva bejegyzése nélkül nem volt lehetséges, de formális diplomáciai elismerés nélkül is rendszerek lehettek a kapcsolatok. A harmadik pedig belpolitikailag volt nemkívánatos.) Lékai bíboros a Püspöki Kar nyári konferenciáján számolt be Kádár vatikáni látogatásáról. Az MSZMP Politikai Bizottsága is ezzel egyidejűleg tárgyalta a párt első titkárának vatikáni látogatását, ahol megemlézték a két „rendezésre” váró kérdést: a templomi hitoktatást és a szerzetesrendek működését. Gergely megjegyzi: „A szerzetesrendek ügye mutatja a 'zavartalan egyetértésről' szóló szövegek igencsak labilis hátterét. A Kádár-rendszer ugyanis bukásáig nem oldotta fel az 1950-ben hozott betiltó rendeletet, s négy, csonkán működő rend mellett a Lékai bíboros által 'kitalált' új apácarend nem feleltette a szétszórótt rendek szenvedéseit és hiányát. [...] A kis lépés (a templomi hitoktatás terén) megtörtént, a nagy lépésre a Kádár-vizit nyomán sem került sor.”

Miért éppen 1977 nyarán került sor a Kádár vatikáni látogatására? – teszi fel a kérdést a történész. Szerinte mindkét fél érdeke ez volt: Helsinki után és a belgrádi konferencia előkészítése idején. „Casaroli érsek pedig a keleti politika sikertörténetének tekintette a magyarországi egyházpolitikát,

amit más oldalról Kádár politikai sikereként is elkönnyvelhettek. [...] Mindszenty örökébe Lékai lépett. Az 1964. évi megállapodás, afféle mintaként a keleti országok számára 'jól működött'; a személyében kicserélődő hierarchia a kiszabott keretek között elfogadta a játékszabályokat. [...] De mit is tehetett volna itthon másként egy püspök, ha maga a pápa legitímálta mindezt?" (Gergely kérdésére még visszatérek.)

M. Szebeni Géza dolgozata Kádár János és VI. Pál találkozójáról²⁴³

M. Szebeni Géza *Kádár János és VI. Pál találkozója* című dolgozata több megfontolandó szempontot vet fel. Jól jellemzi például a hetvenes évek politikai légkörét, Kádár vatikáni látogatásának előzményeit: más kommunista vezetők részvételét a pápai audiencián (Nyikolaj Podgornij, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke 1965–1977 között; Joszip Broz Tito, a jugoszláv, Nicolae Ceaușescu, a román, Todor Zsivkov, a bolgár pártfőtitkár, Andrej Gromiko szovjet, Péter János magyar külügyminiszter és Lázár György, a Minisztertanács elnöke). „A helsinki folyamat és a záróokmány aláírása arra a következtetésre juttatta a szovjet vezetést (és Kádárt is), hogy az évtized fő tartalma az enyhülés és a békés egymás mellett élés. Nyugati ellenlábasaikhoz hasonlóan úgy látták, hogy a Helsinkiben aláírt záróokmány kitűnő kereteket nyújt a szembenálló tábor gyengítésére, 'fellazítására'. Moszkva ennek érdekében, az új követelményekhez módosítva ismét elővette az ötvenes években már jó szolgálatot tett 'békeharc' taktikáját, és annak szellemében indított újabb 'békeoffenzívájának' tárgya lett a világbéke megőrzése érdekében nem szűnően argumentáló Szentszék – és rajta keresztül az európai katolikusok milliói is. Kádár maga is a nagy nyilvánosság előtt méltatta és megkö-

²⁴³ In *Magyar Szemle* 2010. december, 68kk. 69–70.

szönte »a pápa és a Vatikán erőfeszítéseit, amelyeket a béke ügye, a békés egymás mellett élés, az enyhülés és különösen a helsinki megállapodás érdekében tett« [...]. Ezen túlmenően Kádár természetesen tudatában volt annak a katolikus körökben tapasztalható megosztottságnak, amely a Szentszék keleti, illetőleg a magyar kormányzat irányában folytatott politikáját illeti.»

Nem biztos, hogy a Vatikán képviselői teljesen átlátták a kommunista tábor taktikáját. Casaroli azt hangsúlyozta, hogy a keleti politikában, a kétoldalú tárgyalásokban komoly segítséget jelentett az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia, amely Helsinkiben 1972-ben kezdődött és 1975. augusztus 1-jén a zárónyilatkozat aláírásával ért véget: 34 kormányfő mellett a Szentszék nevében Casaroli bíboros is aláírta. A zárónyilatkozat VII. elve az emberi jogok és alapvető szabadságok között hangsúlyozottan elismeri „az egyén szabadságát arra, hogy egyedül vagy másokkal közösen, saját lelkiismeretével összhangban kövesse és gyakorolja vallását vagy hitét”. A tárgyalások folyamatának részletes elemzését Casaroli „papírai” alapján adó Barberini többek között kiemeli: „A VII. elv elfogadott szövege megerősítette, amennyire lehetséges volt, a vatikáni *Ostpolitikot*, és nemzetközi támogatást adott neki: célja ugyanis az volt, hogy jobb feltételeket teremtsen a vallásszabadság gyakorlásának a marxista–leninista rendszerű államokban. Világosan kitűnt az is, hogy a két jelenséget, tehát az *Ostpolitikot* és a helsinki folyamatot a Szentszék érdeke szempontjából egyetlen egységként kell szemlélni.”²⁴⁴

Barberini később idézi II. János Pál levelét a vallásszabadságról, amelyet 1980. szeptember 1-jén a Helsinki záróokmányt aláíró állam- és kormányfőkhöz intézett madridi összejövetelük előestéjén. A pápa, lengyel tapasztalatai alapján, erélyesen sürgette a vallásszabadság gyakorlati biztosítását, különösen is utalva az európai kommunista országokra, ahol a

²⁴⁴ Barberini 2007, 352kk.; 371–372.

gyakorlatban nem tartják be az elfogadott elveket, a törvényhozással és adminisztratív intézkedéssel korlátozzák a vallásszabadságot. Barberini megjegyzi azt is, hogy Wojtyła pápa felfogása némileg különbözött Wyszyński prímásétól, aki bizalmatlanul nézte a helsinki folyamatot, „*mert félt, hogy az a Szovjetunió érdekeit szolgálva téves nézetet terjeszthet, hogy megszilárdíthatja a status quót és a kommunisták hatalmát*”.²⁴⁵

A 'kis lépések' egyházpolitikája II. János Pál idején

1978 őszétől tehát, a lengyel pápa szolgálata kezdetétől új korszak kezdődik a Vatikán keleti politikájában. Ekkorra már megváltozott a világ politikai és kulturális helyzete: a bolsevista birodalom eresztékei ropognak. Az 1980-as évek második felében M. Gorbacsov reformkísérletei a hidegháború végéhez vezettek, végül pedig a kommunista rendszer, a Szovjetunió széthullását eredményezték.

Fentebb már idéztem András Imre egyház-szociológus rendtársam méltatását Lékai László bíboros 'kis lépései'-ről: a Mindszenty örökébe lépő esztergomi érseknek, Magyarország új prímásának feladata tehát „*híd-építés [volt] a szakadékok felett*”. Új kormányzási modellt kellett kialakítania, amikor a „realitások talaján állva”, kompromisszumok árán megoldotta a konfliktushelyzeteket.

Tomka Ferenc egyházmegyes pap, a Fokoláre mozgalom elkötelezettje, idehaza élte meg az egyházüldözést és az *Ostpolitikot*. Jól dokumentált monográfiája²⁴⁶ 17. fejezetében ír az 1980-as évek egyházüldözéséről, a Kádár-korszak alatti 'kis lépések' politikájáról: „Valójában – minden 'puhulás' közepette – az emberi jogok megnyirbálása és az egyház elnyomása

²⁴⁵ Barberini 2007, 378–384.

²⁴⁶ Tomka Ferenc 2005.

az utolsó pillanatig tartott. [...] A hazai 'hivatalos egyház' e korban azt hangoztatta a nyilvánosság előtt, hogy a magyar vallási helyzet jó, vagy legalább 'folyton javuló'. (És a hazai történetírás napjainkig nagyobbrészt ennek az ÁEH által irányított egyháznak a véleményét látszik képviselni.) Ennek az állításnak kényszerből fakadó voltát itthon és külföldön is sokan tudták: elsősorban a Bécsi Magyar Vallásszociológiai Intézet (UKI) és munkatársai, de a hazai egyházzal foglalkozó egyéb írárok szerzői is. Az UKI rendszeresen megjelenő füzetei folyamatosan tudósítottak – ma olvasva is meglepően reálisan – a hazai egyházi helyzetről. Lékai bíboros – a kor katolikus egyházpolitikájának meghatározója – teljes barátságot mutatott Miklós Imrével, rendszeresen találkozott vele, s meg volt győződve a 'kis lépések' politikájának sikeréről. [...] Maga Casaroli bíboros – a keleti politika apostola – »lassúnak és nem mindig szerencsésnek« ítélte ezt az irányvonalat.” Tomka Ferenc idézi még Casaroli *Emlékiratait* (166.), ahol az *Ostpolitik* főszereplője megállapítja, hogy Lékai bíboros Miklós Imrét „becsületes embernek tartotta, pedig számtalanszor tapasztalta, hogy a kommunista vezetés és az ÁEH csak ígéretet, de ígéretét többnyire nem tartja be, vagy elkeni azt. „Mindezek ellenére Casaroli sosem vonta kétségbe Lékai bíboros jó szándékát”.²⁴⁷

A 'kis lépések' politikájának az 1980-as években voltak szerény eredményei, olykor látványos eseményei, amelyek többnyire Lékai bíboros személyéhez kapcsolódtak. Tomka²⁴⁸ felsorol néhányat: 1981-ben megáldja a XXIII. János pápáról nevezett szociális otthon, 1982-ben vezetésével a püspöki kar *ad limina* látogatásra megy Rómába, 1983-ban a kölni érsek áldja meg az új leányfalui lelkigyakorlatos házat, két új templom építését pártolja (Békásmegyeren és Győrött). 1984-ben Lékai mintegy előrelépésként könyvelte el, hogy az ÁEH „rendezte” a templomi hitoktatást

²⁴⁷ Tomka Ferenc 2005, 196–197.

²⁴⁸ Tomka Ferenc 2005, 198kk.

(beleegyezve, hogyha a templom nem alkalmas, a plébánia épületében kialakítható hittanterem). Ismerjük, mit jelentett akkoriban a „rendezés”: a szabad működés szabályozása, azaz korlátozása.

A Bulányi-ügyről

Folytatódott a szabadságjogok korlátozása például a kisközösségek, az ifjúsági mozgalmak esetében is. 1982-ben a Püspöki Kar ítéletet hozott *Bulányi György* piarista és a Bokor-mozgalom ügyében.²⁴⁹ Valahányszor Rómában találkoztam Lékai bíborossal (a Vatikáni Rádió magyar osztályán vagy a Pápai Magyar Intézetben, mindig a Bulányi-ügyet hozta elő: amíg ez nincs megoldva, nem lehet előrelépni – hangoztatta. Az ÁEH idővel egyházi belüggé alakította a Bokor-mozgalom alapítójának ügyét, akinek – mint említettem – teológiai tévedéseket kellett visszavonnia.

Mint a Vatikáni Rádió magyar tagozatának vezetője évtizedekig követtem a Bulányi-ügy alakulását (ez is az *Ostpolitik* függvénye volt!) A „fordulat éve” után kétszer személyesen is vitatkoztunk: először 1991 elején (a pápalátogatás előtt) Rómában, utána pár évvel itthon, Budapesten. Annyi anyagot gyűjtöttem össze, hogy egyszer, amikor római hivatalomban felkeresett Gyurka bácsi, talált nálam olyan dokumentumot is, amely neki sem volt meg. Elmondtam neki, hogy ugyanitt, irodámban vitatkoztam Lékai bíborossal *Engedelmesség?* című írásáról. Kaptam ugyanis hazulról

²⁴⁹ Tomka Ferenc 2005, 23. fejezetében kiegészítő adatokat közöl Bulányi György történetéhez: Bulányi keményen bírálta Tomka róla írt fejezetét (rá vonatkozó nézetét), amely – szerinte – őt a könyv „negatív hőségnek” teszi meg. Vö. Bulányi tanulmányát az *Érted vagyok* 2005. októberi számában. Ebben elmondja mozgalmá történetét, véleményét Casaroli *Ostpolitik*járól, az ÁEH által irányított Lékaival folytatott vitáiról, az 1981 őszén lezajlott teológiai dialógusról, amely után, 1982 júniusában megszületett az ítélet, és a vitatott nézeteket felterjesztették Rómába, a Hittani Kongregációhoz, majd a Ratzinger bíborossal folytatott alkudozásról.

– kérés nélkül, talán az ÁEH-tól – egy csupa nagybetűvel írt példányt. Ezt összevetettem a nálam levő eredetivel, és megállapítottam, hogy manipuláltak: lefaragtak bizonyos árnyaló megjegyzéseket, hogy kétértelmű legyen a szöveg. Lékai bíborosnál ez a manipulált szöveg volt. Mondom neki, hogy ez meghamisított szöveg. Mire Lékai: „Nem! Csak hangszalagról írták le, ezért vannak elírások.” – „De én összehasonlítottam az eredetivel, és megállapítottam, hogy tudatosan manipuláltak.” – Mire Lékai: „Na, akkor vegyük az eredetit!” – Egy itthoni találkozásom alkalmával keményen vitatkoztam Bulányival teológiájáról (krisztológiájáról), amely az idők folyamán egyre radikálisabb lett: a *Concilium* című haladó folyóirat cikkeinek és Hans Küng könyveinek befolyását fedeztem fel nála, és ezt szóvá is tettem. (Tőlem tudta meg, hogy a *Mérlegben* valamennyi Küng-recenziót én írtam, mert ott évekig nem jelölték a szerző nevét.)

Mindezeket bevezetésnek szántam ahhoz a *Távlatok* „Fórum az egyházzól” rovatában megjelent két „dossziéhoz”,²⁵⁰ amelyekben a Bulányi-ügyet vitattuk meg, és amelyben helyet adtam Bulányi atya reagálásának is. Itt visszautaltunk említett két találkozásunkra is: P. Bulányi a folyóiratban közölt levelében is, miként második személyes találkozásunk elején is, gyanakvással fogadta találkozási ajánlatomat, illetve azt, hogy helyet adtam neki a *Távlatokban*. (Ugyanis a katolikus sajtó római „feloldozása” után sem adott neki közlési lehetőséget.) Mikor megérkezett a kedves Majláth Edina „otthonába”, aki Halász Endre révén megszervezte a találkozót, már vártam rá; ő így köszöntött: „Szabó Feri! Ki küldött? Sodano bíboros vagy Paskai László?” – „Gyurka bá! Senki sem küldött. Nekem is szívem ügye a katolikus egyház belső békéje és benne a Bulányi-ügy is! Emlékszel?

²⁵⁰ P. Bulányiról és mozgalmáról: Máté-Tóth András, „Bokorból vadonba?”; András Imre–Szabó Ferenc, „Beszélgetés P. Bulányi mozgalmáról”, in *Távlatok* 1995/6, 26. szám; és „Bulányi György levele”, „A *Távlatok* főszerkesztőjének válasza”, Boglárnyé Mailáth Edina–Halász Endre, „A Bokor mozgalomról”, „Halász Endre válasza”, in *Távlatok* 1996/2, 28. szám. Lásd www.tavlatok.hu – archivum

Rómában ezt mondtam: Most már legyen vége a széthúzásnak (amit az ÁEH is szított), fogjunk össze az új evangelizálás ügyének szolgálatában.” – Kemény vitánk volt. A szelíd („bulányista”) Halász Endre volt csak jelen, de ő nem szólt bele a vitánkba. Mivel egy *Küng Festsschrift*-be Bulányi is írt tanulmányt, amelyben azt állította, hogy ő Küng nézeteinek magyarországi képviselője, a Küng elleni (*Mérlegben* kifejtett) kritikáimat Gyurka bácsival szemben is megismételtem. Tehát minthogy Bulányi idővel magáévá tette Küng radikális krisztológiai és egyháztani nézeteit, amelyek már túlléptek az ortodoxia határain, kritikám közvetve Bulányi ellen is szólt.²⁵¹

Bulányi György „rehabilitálása”?

Bulányi György piarista szerzetes, a „Bokor közösség” alapítója 2010. június 6-án 92. évében elhunyt. Magyar–német szakos tanárként végzett, és 1943-ban szentelték pappá. Piarista gimnáziumokban tanított, majd 1945-ben Debrecenben hozzáfogott a „Bokor közösség” szervezéséhez. A Rákosi-féle pártállam 1952-ben életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélte. 1956-ban szabadult, és a budapesti Belvárosi plébánián lett kisegítő lelkész. 1958 áprilisában ismét elfogták, és a börtönből végleg 1960-ban szabadult. – A kommunista idők katolikus életének egyik legviratottabb alakja volt. A kommunista ateista ideológiával és egyházüldözésével szembehelyezkedve az evangéliumi hűség jegyében igyekezett mozgalmával megújítani a magyar egyházi életet. A pártállam egy idő után a katolikus egyházi vezetőket használta fel, hogy „rendezze” a Bulányi-ügyet: vagyis a Bulányi atya írásaiban és megnyilatkozásaiban hittal ellenkező nézeteket igyekezett rábizonyítani, ezzel is késleltetve Lékai bíboros ún. „kis

²⁵¹ Bulányi tanítását élesen bírálja Tomka Ferenc 2005, 23. fejezete: *Kiegészítő adatok Bulányi György történetéhez*. Erre válaszolt Bulányi György, „Csak kötél végén tárgyalt velünk”, in *„Érted vagyok”*, 2005. október, 9–12.

lépéseit”. Tény, hogy Bulányi atya írásaiiban (*Egyházrend, Erény-e az engedelmesség?*) voltak félreérthető kitételek. Sőt idővel – például Hans Küng nézetei hangoztatásával – bizonyos krisztológiai tévedésekkel is lehetett gyanúsítani. De az elméleti kérdéseket keresztényibb módszerrel is lehetett volna tisztázni, semmint azt 1982 tavaszán a Püspöki Konferencia Lékai László vezetésével intézte – négy akadémiai professzor szakvéleményre támaszkodva.

Végül is 1997. április 5-én Joseph Ratzinger bíboros, a Hittani Kongregáció prefektusa levelet írt Seregély István egri érseknek, a Püspöki Konferencia elnökének, amelyben közölte: P. Bulányi György aláírta azt a 12 tételt, amelyet a Kongregáció 1985 júliusában a II. Vatikáni zsinat dokumentumaiból állított össze. A piarista szerzetes már 1985. július 3-án is aláírta e tételt, de akkor 13. pontként hozzásatolta a vallásszabadságról szóló nyilatkozatból (*Dignitatis humanae* 2. és 13. pontok) azt az állítást, hogy az ember köteles az isteni törvényt lelkiismeretesen követni, de nem szabad őt kényszeríteni, hogy lelkiismerete ellen cselekedjék, tehát csak lelkiismeretének tartozik engedelmeskedni. Mivel Bulányi atya álláspontja még nem volt világos, Ratzinger bíboros 1986. január 31-i levelében azt kérte P. Bulányitól, hogy nyilvánosan vonja vissza tévedéseit az egyház hierarchikus struktúrájára vonatkozóan, nevezetesen a szolgálati papság és a világiak egyetemes papsága közti lényeges különbség világos állításával, fejezze ki őszinte ragaszkodását a Trentói és a II. Vatikáni zsinat tanításához. Ratzinger bíboros utolsó, 1997. április 5-i levelében megállapítja: Bulányi atya most – a piarista rend generálisának sugallatára – az említett 13. pontot a 4. tételhez csatolta, így – mivel már nem vonatkozik az összes tételre – a szöveg elveszítette kétértelműségét. Ezért a Hittani Kongregáció az ügyet lezártnak tekinti, és magyar Püspöki Karra bízta a teendőket, nevezetesen, hogy tegye közzé kommentárral a P. Bulányi által aláírt szöveget.

A Magyar Püspökkari Konferencia közzétette a Bulányi György által aláírt latin nyelvű zsinati tételek magyar nyelvű fordítását minden kommentár nélkül. Annyit azonban a magyar katolikusok elvártak volna, hogy a Püspöki Kar a kölcsönös megbékélés pillanatában kifejezze sajnálkozását minden olyan sérelem és jogtalanság miatt, amelyek Bulányi Györgyöt és mozgalma egyes tagjait sújtották a pártállam részéről, valamint az egyházüldöző politikai hatalom nyomása alatt intézkedő egyházi vezetés részéről.

A békepapokról

1985-ben a katolikus *papi békemozgalom* 35. évfordulóját ünnepelte az ÁEH és a mozgalom vezetői.²⁵²

Ismeretes, hogy miként a lengyel Pax-mozgalom, a magyar békepapi mozgalom is „*végző fokon a kommunista párt eszköze volt*”, az éppen időszerűnek vélt pártcélok megvalósításának érdekében. Pálos Antal SJ cikket idézem: A párt ideológusai számára fontos volt, „*hogy az országban számban és befolyásban legjelentősebbnek tartott vallási közösséget, a római katolikus egyházat a lehetőség szerint egyre jobban befolyásolják. A katolikus egyház manipulálása sokkal eredményesebbnek tűnt, ha belülről, lehetőleg befolyásos papok által segítik ennek a célnak az elérését. Hosszú és alapos vizsgálódás után a politikai vezetés meg is találta azt a néhány papi embert, akik ilyen vagy amolyan indítékok alapján késznek nyilatkoztak a közreműködésre. Az igazi motívumokat nem ismerjük, és valószínű, hogy sohasem fogjuk megismerni. De nem zárhatjuk ki egyes esetekben a szereplő személyek jóhiszeműségét. A mozgalom irányításának eszközei különbözőek voltak. Általában az Országos Béketanácsban*

²⁵² Vö. Pál József, *Békepapok*, Egyházforum, Budapest, 1995.

dolgozó kommunista ideológusok feladata volt a békemozgalmat szemmel tartani, fejlődését ösztönözni, és a szükséges feltételeket (terem biztosítása, útiköltség stb.) előteremteni a helyi hivatalok (tanácsok) vagy mozgalmak segítségével. Később a Hazafias Népfront is erőteljesen bekapcsolódott ebbe a munkába.”²⁵³

Tomka Ferenc (és sok más történész is) beszámol az 1970-es és 1980-as évek egyházüldözéséről, papok beszervezéséről, az egyházi élet különféle ellenőrzéséről, a lelkipásztorkodás korlátozásairól, a szerzetesek és a kisközségek elleni perekről, majd a 18. fejezetben az ateista diktatúráról, az ügynökrendszer embertelenségéről. Minderre még visszatérünk.

Lékai László bíboros halála (1986) után 1987 tavaszától Paskai László folytatta a 'kis lépések'-et, amelyeket aztán hihetetlenül felgyorsított a kommunizmus bukása, jött a „rendszerváltás”, és sor kerülhetett II. János Pál 1991-es első magyarországi látogatására.

3. MINDSZENTY BÍBOROS – A „FEHÉR VÉRTANÚ”

Az Ostpolitik kulcskérdése: a Mindszenty-ügy „megoldása”

Most az Ostpolitik központi kérdését, a „Mindszenty-ügyet” kell megvitatnunk.

Újabban szembeállítják a tárgyilagos *történész* és az életszentséget bizonyító *hagiográfus* nézőpontját a bíboros prímás életét és művét méltatva. Kétségtelen, hogy különbséget lehet tenni a két nézőpont között. De rögtön megjegyezhetem a *történészeknek*: a történelmi megismerés és *történetírás objektivitása* (tárgyilagossága) mindig csak viszonylagos marad, hiszen

²⁵³ Idézet Pálos Antal SJ „széljegyzeteiből” Pál József *Békepapok* című könyvéről, in *Távlatok* 1996/2, 28. szám.

a szellemvilágban nem a fizika törvényeit feltáró természettudományos módszer érvényesül (egzakt ismeret, kísérlet, verifikáció). A történelmi eseményeket és azok szereplőit elemző/bemutató helyes történelmi megismerés (történetírás) *dialektikus*: a szélsőséges értékítéletek szintézisére kell törekednie. A bonyolult történelmi valóság elemzése (a tények, források felkutatása, kiválasztása), illetve azok felhasználása bizonyos célkitűzések, világnézetek, pártállások, érdekek szerint, számos buktatót rejt. Az elfogult, szubjektív ítéleteket nem mindig kerüli el még a tárgyilagosságra törekvő történész sem, nem is szólva természetesen a tudatos (pártérdekeket szolgáló) torzításról, a tények manipulációjáról. Ez utóbbira számos példát hozott fel könyveiben a kiváló Mindszenty-kutató, Mészáros István.²⁵⁴ *Nb.* Gergely Jenőnek és tanítványának, Balogh Margitnak az álláspontja is részben átalakult 1990 után.

Egy történelmi személyiség szerepének megítélésakor, mint például Prohászka Ottokár vagy Mindszenty József esetében, egyrészt a *teljes életművet* kell figyelembe venni, nem pedig részleteket kiragadni írásaikból, naplójegyzeteikből; másrészt a hiteles kép megrajzolásához a *lényeg*et kell kiemelni a jelentéktelen tények, mozzanatok közül.

Mindszenty egyházképe és egyházpolitikája

Az elmúlt évtizedekben főleg Mészáros István tett sokat az 1948 és 1992 közötti hazai történettudomány kritikája és a Mindszenty-kép helyreigazítása érdekében.²⁵⁵

²⁵⁴ Például *A hazai történettudomány 1948–1992 közötti Mindszenty-képe*, Esztergom, 1992.

²⁵⁵ Lásd bibliográfiája 43–49. oldalán felsorolt könyveit, tanulmányait: *Dr. Mészáros István művelődéstörténeti szakirodalmi munkásságának tematikus bibliográfiája*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2002.

Mészáros István az utóbbi években is figyelemmel kísérte a Mindszenty bíboros életművére vonatkozó szakirodalmat, nevezetesen Somorjai Ádám OSB által közzétett dokumentumköteteket,²⁵⁶ illetve a Somorjai Ádám–Zinner Tibor szerzőpáros által közzétett és kommentált, *Majd' halálra ítélve* című kötetet.²⁵⁷

Ez utóbbi kötetet ismertetve, bírálva Mészáros professzor lényegében azokat a kritikai megjegyzéseit fogalmazza meg, mint az *Árnyak és fények* kötetben a korábbi dokumentumokról. Alapos szövegismertetés és értelmezés után a tanulmány a szerző-/szerkesztőpáros bevezetését bírálja, megállapítva, hogy „számos vitatható-vitatandó állítás van e lapokon”. Többek között azt világítja meg, éppen a közölt iratok alapján, hogy Mindszenty miért nem ment el 1963-ban és maradt utána is az amerikai követségen: ti. a Kádár-rezsim három súlyos, Mindszentyt személyében mélyen sértő feltételt kapcsolt: szilencium külföldön a magyarországi helyzetről, a pápa megfosztja őt prímási-érseki székétől, elfogadja a „kegyelmet” Kádáréktól. Mindszenty maradt a követségen, hogy megírja emlékiratait, és hogy „jel” legyen a magyarság számára: a magyar nép közéleti erkölcsi-szellemi tekintélyeként várt arra, hogy Kádár-rezsim javít a magyar egyház helyzetén, de a helyzet a vallásszabadság csak rosszabbodott. Végül a bíboros 1971-ben VI. Pálnak engedelmeskedve hagyta el az országot.²⁵⁸

Mészáros István tanulmánya végkövetkeztetésében (347–348.) hangsúlyozza: félreérthető a mondat a bevezető tanulmány végén: „a történész” itt befejezi munkáját. Mert a dokumentumokhoz fűzött kommentárokat nem a történész, hanem X. Y. történész (itt egy szerzőpáros) írta. Más történészek

²⁵⁶ Mészáros István 2008, 207–226., 258–277.

²⁵⁷ Somorjai Ádám–Zinner Tibor, *Majd' halálra ítélve, Dokumentumok Mindszenty József élet-történetéhez*, Magyar Közlöny Kiadó, 2008 (a továbbiakban Somorjai–Zinner 2008). – Vö. Mészáros István, „Kód a követségi Mindszenty-iratokhoz. Jegyzetek a Somorjai/Zinner-gyűjteményhez.” In *METEM*, 2009/1–4, 321–348. (a továbbiakban Mészáros István 2009)

²⁵⁸ Vö. Mészáros István 2009, 345–346.

másként kommentálhatják a dokumentumokat (erre Mészáros professzor jó példát mutatott). A szerzőpáros a szóban forgó mondatot így folytatja: „a történész, befejezve történetfeltáró munkáját, az elkészült Mindszenty-életrajzot átadja a »hívőknek«, akik azután vallásos hitük szerint magyarázhatják azt. De ez már nem a történész szakterülete (173–176.)” „Számomra azonban – folytatja Mészáros – és sokak számára – a Mindszenty-életmű nem középkori legenda, nem kiszínezhető regényes-romantikus történet, hanem *a történettudomány mai eszközeivel és módszereivel szakszerűen bizonyítható biográfia*, Mindszenty éppen ezért lehet sokunk számára tiszteletreméltó, sőt példamutató személyiség.” *Mészáros még kiemeli a lényegét, ti., hogy Mindszenty teljes életművét kell feltárni, bemutatni.* Viszont a most elemzett „hatalmas új dokumentumgyűjtemény Mindszentyvel foglalkozó anyaga tulajdonképpen *mellékszál* a hosszú életmű egész szövetében. [...] *Mindszenty papi-püspöki-érsek-prímási munkásságára, apostolutódi küldetésére és szolgálatára*” kell koncentrálnia a tárgyilagos történetírásnak, és ezek legyenek *„elsősorban egyházi, hitbéli, vallási, erkölcsi, lelkiismereti vonatkozásúak és tartalmúak, mindezekbe beleértve magyar hazája, magyar népe iránti tevékeny elkötelezettségének vonatkozásait is”*.²⁵⁹

Balogh Margit *Mindszenty József (1892–1975)* című könyvében²⁶⁰ a magyar bíboros „korszerűtlen egyházképével” igyekszik magyarázni a főpap egyházpolitikáját, amely az adott történelmi pillanatban zsákutcába vezetett. Könyve elején hangsúlyozza: *ő történész, nem hagiográfus*: nem Mindszenty boldoggá és szentté avatáshoz akarta összeállítani a bíboros életrajzát. „Célom az volt – írja –, hogy hitelesen, élményszerűen és mégis dokumentáltan vezessem végig Magyarország utolsó hercegprímásának életét, a születéstől a halálig. Csalódní fog, aki egy hibátlan és tévedhetetlen ember portréját várja. Ám az is, aki a bigott és csökönyös főpap képé-

²⁵⁹ Mészáros István 2009, 347–348.

²⁶⁰ Balogh Margit 2002, 188–190.

nek igazolását reméli. Tagadhatatlanul vitatott személyiség, de mindenki meghajlik erkölcsi példája előtt.” Balogh Margit felhasználva a korábban megjelent bőséges Mindszenty-irodalmat, saját kutatásaival hozzájárult a rendszerváltozás előtti, kommunista ideológiától sugallt, torz és teljesen igazságtalan Mindszenty-kép kijavításához.

Sok adatot gyűjtött össze a Mindszenty-kép vázlatához; csak vázlatról beszélhetünk, hiszen a bíboros életét főleg politikája, koncepciók pere és elítélése szempontjából veszi figyelembe. Pehm/Mindszenty ifjúkori jellemvonásait is úgy vizsgálja, hogy majd megértsük a hajthatatlan „acél-ember” későbbi magatartását. Közben bizonyos negatívumok, árnyak is megjelennek. Életrajzi vázlata hátlapján olvashatjuk, miszerint könyve „a lángoló hitű pap és az esendő hibáktól sem mentes, büszke ember sokszínű alakját igyekszik megragadni”. Általában dokumentumokra támaszkodik, de – szerintem – nem válogatott kellőképpen a hiteles és a mende-mondák információi között.²⁶¹ A kevesebb több lett volna. Igaz, hogy a nagy egyéniségeknek, a szenteknek is van árnyékuk, de sokszor a hibának betudott jellemvonás, más világnézeti szemszögből nézve pozitívum; például a „makacsság” lehet példás helytállás. Találóa írta Márai Sándor: „Mindszenty. Azt mondták róla, rá akarták fogni, hogy makacs – mert irigyelték jellemét és nagyságát.”

Mindszenty és a hasonló beállítottságú katolikusok szerint azok, akik kompromisszumokat kerestek (különféle indokok alapján) a kommunista rendszerrel, az egyházüldöző hatalom malmára hajtották a vizet. Egyes történészek szerint Agostino Casaroli „keleti politikája” a Mindszenty-kérdésben sem volt egyértelmű: „kettős játékot játszott”: nem teljesen tájékoztatta VI. Pál pápát a kommunistákkal folytatott tárgyalásokról, egyezkedésekről. Ezt a tételt, amelyet korábban magam is vallottam, Barberini dokumentációja alapján megkérdőjelezem. Legalábbis az *Ostpolitik*

²⁶¹ Vö. Balogh Margit 2002, 247.

kezdeti szakaszában Casaroli részletesen tájékoztatta VI. Pált a Mindszenty-ügy fejleményeiről is.

Figyelemreméltó Balogh Margit „*gondolati kitérője*”, mert itt saját véleményét fogalmazza meg. Lénárd Ödön megkülönböztetését idézi a Czapik–Mindszenty-ellentétről: Mindszenty vonalát „hűségcentrikusnak”, Czapikét „túléléscentrikusnak” nevezi.²⁶² Melyik út volt a helyes? – teszi fel a kérdést: „A Mindszenty vezette irány eltökéltsége az utókorban is tiszteletet ébreszt, de van ebben a tiszteletben némi zavarodottság. Mert hová jutott az elvekhez szigorú következetességgel? Az adott történelmi pillanatban zsákutcába. A mindent vagy semmit kockázata a közéletben nem járhatott sikerrel, sokkal inkább a mártír- vagy áldozatsorsot vont maga után, ami viszont az utókorban szolgál magasztos példával. A kérdés csak az: vajon belesodorhatja-e egy főpap magatartásával hívei ezreit a mártíromságba?” [...] Mindszenty rettenthetetlen volt, amikor a szenvedő emberről volt szó. Elismeréssel kell megállapítani, hogy a vallásszabadság, az egyház működési szabadsága, valamint a nemzeti érdekek védelmében tett lépései megfelelték felelősségének, és összhangban álltak az általános szabadság-jogok védelmével. [...] Rendkívül szigorú, elvi gondolkodásmódja megakadályozta abban, hogy kellően árnyalja ideológiai és politikai ellenfeleit. Akárhonnan is közelítünk a kérdéshez, minduntalan oda lyukadunk ki, hogy *Mindszenty egy korszerűtlen egyházképet akart átmenteni a jövőbe.*” (Kiemelés tőlem – Sz. F.) És itt a szerző utal arra, hogy a magyar egyház 1945-ig gazdag volt jogokban, privilégiumokban és birtokban. „Egy belső megújulásra, egy ’nagytakarításra’ lett volna szükség, de csak ennek előhírnökei tűntek fel már Prohászka püspök után az 1930-as években. Így 1945 után a seprűt mások ragadták meg, de ők nemcsak azt takarították

²⁶² Balogh Margit 2002, 188. Később tisztázta Mindszenty és Czapik viszonyát, vö. Balogh Margit 2010; továbbá fontos elemzéseket tett közzé Mindszenty *Emlékiratainak* genezisééről (*Századok* 2012. 1. szám). Erről már szóltam a II. fejezetben.

ki az egyházból, ami már régen esedékes volt, hanem azt is, ami az egyház számára létfontosságú volt.”²⁶³

Kitérő Balogh Margit Kitérőjéhez

Hosszabb kommentár helyett csupán „kitérő”, hiszen könyvem előző fejezeteiben már szem előtt tartottam Balogh Margit Mindszenty-képét, és igyekeztem azt kiigazítani. Bár ismét *hangsúlyozom: itt az Ostpolitik megvitatására vállalkoztam, és ezen belül vizsgáltam annak egyik központi kérdését: Mindszenty bíboros szerepét, az ő magatartását az egyházüldöző kommunizmussal szemben, véleményét a Szentszék keleti politikájáról. Tehát nem Mindszenty egész életművének felmérése a célom.* Így például nem szóltam a zalaegerszegi apátplébános csodálatra méltó lelkipásztori működéséről, továbbá a hercegprímásnak, a magyar nemzet 1945 utáni feltámasztását és újraevangelizálást célzó országjárásáról a Boldogasszony Évében (1947/48).²⁶⁴

Mindszenty Prohászka-ról

Balogh Margit Prohászka Ottokár nevét említette, akinek „ébresztésében” ő is (és volt professzora, Gergely Jenő is) részt vett Prohászka-kutatócsoportunkban. Prohászka Ottokár XIII. Leó *Rerum novarum* kezdetű enciklikája szellemében már a XIX/XX. század fordulóján sürgette a „feudális” egyház reformjait és apostoli tevékenységével elősegítette az

²⁶³ Balogh Margit 2002, 188–190.

²⁶⁴ Erről Balogh Margittal és másokkal megemlékeztünk Zalaegerszegen a 2012-es *Mindszenty Emlékév* alkalmával, amikor országszerte Pehm/Mindszenty József születésének 120. évfordulójára emlékeztek. Beszámolómat lásd a *Távlatok* honlapján: <http://tavlatok.hu/net/pdf>.

ország szellemi/erkölcsi megújulását, félévszázaddal megelőzve a II. Vatikáni zsinatot.²⁶⁵

Kétségtelen, hogy a XX. században a legkiválóbb „modern” főpap volt. Itt megjegyzem: Mindszenty József mintaképének tekintette a nála 34 évvel idősebb Prohászka püspököt. Még a Boldogasszony Éve előtt, Prohászka halálának 20. évfordulóján, 1947. április 13-án nagyszabású ünnepséget tartottak Székesfehérváron, Mindszenty József bíboros vezetésével a püspöki kar és mintegy 25 ezer hívő jelenlétében. (A tömeg jó része a Prohászka-templomon kívül rekedt.)

Mindszenty hercegprímás beszédéből idézek, *aki eszményképét, Prohászka emlékét felidézve önmagát is jellemezte.*

Beszéde elején hangsúlyozta: „*Nem siratni, nem gyászolni, nem is ünnepelni, még kevésbé tüntetni jöttünk, hanem sebekkel teli népünk Te Deumát érte elzengeni, hitet, reményt és szeretetet meríteni és megerősödni.*” Az egyre erősödő kommunista párt – amely csakhamar átvette a hatalmat, és Mindszenty bíborost koholt vádakkal elítélte – mégis tüntetésnek vette a megmozdulást.²⁶⁶

„*Ki is volt ez az Isten szolgája?* – tette fel a kérdést Mindszenty hercegprímás. – *Isten embere. Az Egyház embere. A haza embere.*” Miután e három pontot beszéde törzsrészében kifejtette, így buzdította a hívőseeret: „*Kedves Hívek! Legyetek Istené, Egyházé, hazáé. Amikor minden szinte futóhomokká indul, rendületlenül ragaszkodjatok az erkölcsi alapokhoz, mert csak az ősi kereszténység alapján állhatunk meg a feketegben. Vigyék innét az ő testi-lelki ínséghez lehajló mélységes részvétét, irgalmasságát városotok, falutok világába. Örökdjete, hogy ne legyen a magyar népnek kétféleképp nevelt ifjúsága.*

²⁶⁵ Vö. Szabó Ferenc, *Prohászka Ottokár élete és műve*, Szent István Társulat, Budapest, 2007.

²⁶⁶ Két héttel Mindszenty és a Püspöki Kar, valamint a huszonötezres hívőseereg megemlékezése után, kommunista fiatalok (a költő Faludy György vezetésével) a Károlyi-kertben ledöntötték a fehérvári püspök szobrát. – Orvos Levente, *Prohászka hatása Mindszenty bíboros életművére*, orvosl.hulpdf/prohaszka-mindszenty.pdf.

Ahogy ez a szent ember hitéből gazdagon adott hitet, ahogy remélt – »dum spiro, spero« –, ahogy hitt, dolgozott, – higgyetek, dolgozzatok a gyűlölet sötét örvényei felett a szeretet végső győzelmén és győzelmében. [...] Bízzatok: Ottokár püspök [...] szüntelen imádkozik értünk Jézus Szívéhez, vele imádkozik a Boldogasszony, Szent István és a magyar szentek az Anyaszentegyház szabadságáért, és hazánk sorsának jobbra fordulásáért. Amen.»

Mindszenty bíboros elsősorban Magyarország evangéliumi megújulását kereste, szolgálta, de az erősödő kommunista hatalom félreállította, megszakítva hosszú zalaegerszegi és rövid bíborosi lelkipásztori szolgálatát. Utána neki már csak a börtön és a „félrabság” maradt, miközben a kommunista diktatúra elvégezte a „nagytakarítást”.

Vitatom, hogy Mindszenty útja „zsákutcába” vezetett. Vajon a „népi demokrácia” valóban biztosította a demokratikus jogokat, az alapvető emberi szabadságjogokat, nevezetesen a vallásszabadságot? Balogh Margit jól ismeri a Rákosi-korszakot és a „puhább” Kádár-korszakot az egyházüldözéssel, az egyházi élet elnyomását. Ha idővel javult is az egyház helyzete, az csak részben köszönhető a ’kis lépések’ egyházpolitikájának, hiszen a nyolcvanas évek vége felé már összeomlóban volt a bolsevista rendszer.

Czapikék, majd Lékaiek a ’kis lépések’ egyházpolitikájával talán „kelően árnyalták az ideológiai és politikai ellenfelet” (Balogh Margit), de Rákosi és Kádár diktatúrája megtörte a katolikus hierarchiát,²⁶⁷ az ÁEH „pórázon vezette” (András Imre SJ) az egyházi vezetőket, és bebörtönözte a klérus legjavát. Beteljesedett Jézus jövendölése: „Megverem a pásztor és szétszélednek a nyáj juhai.”

Ma már világos – és ezt nem Balogh Margitnak mondom! –, hogy Rákosi nem keresett őszinte dialógust a Vatikánnal, legfeljebb taktikázott,

²⁶⁷ Vö. *Uú* 2006, 244kk.

világos célja az volt, hogy az egyház jogaiért keményen kiálló Mindszenty bíborost eltávolítsa Magyarországról vagy az útból.²⁶⁸

A „reálpolitikus” Barankovics- és Kerkai-irányt is felszámolták. Miként a „diplomatikusabb” Wyszyński bíboros vagy Márton Áron püspök is Mindszenty sorsára jutott, bár részben más politikai és egyházi környezetben. Az tény, hogy Mindszenty nem élhette meg szabadon a II. Vatikáni zsinattal elkezdődött fordulatot: a börtönben és az amerikai követségen elzárt főpap lényegében még a XII. Pius-féle egyházképet és álláspontot képviselte; és bécsi tartózkodása alatt az őt körül vevő emigráns papok nem a II. Vatikáni zsinat dialógust kereső irányát képviselték: a világ és az egyház helyzetéről is részben az ő keményen kommunistaellenes információik alapján ítélt. *(Ehhez személyes tapasztalataimat is idéztem a II. fejezetben.)*

Azonban az is tény, hogy az 1989/90-es fordulattal egyházpolitikai kérdésekben egy esztendő alatt nagyobbat léphettünk előre, mint a több évtizedes *Ostpolitik* ('kis lépések') korszaka idején. Ezt aényt csak „halkan”, visszafogottan ismeri el maga Casaroli bíboros *Emlékiratai* végén. Minden bizonnyal még több időre, történelmi távlatra van szükség, hogy a „keleti politikát” és benne a Mindszenty-ügyet is teljes mélységében és tárgyilagosan megvilágítsák a szakemberek *sine ira et studio*.

²⁶⁸ Ezt bizonygattam 1987-ben a Pápai Magyar Intézetben Paskai László érseknek, aki a *Wochenpresse* című osztrák lapnak azt nyilatkozta, hogy Rákosi a megegyezést kereste a Vatikánnal, de Mindszenty makacsságával ezt megakadályozta. (Birtokomban az újságkivágás.) Még később is, 1989. május 14-én, már mint bíboros prímás (Mindszenty utóda!) egy tv-interjúban Paskai László azt nyilatkozta, hogy nem tartja szükségesnek Mindszenty rehabilitálását, mert az egyházban „természetes a szenvedés vállalása”. (Vö. Tabajdi–Ungváry 2008, 320–328.)

4. AZ OSTPOLITIK ÉS MINDSZENTY ÉLETMŰVÉNEK MÉRLEGELÉSE – VÉLEMÉNYEK

A) Lénárd Ödön és Pálos Antal véleménye

Lénárd Ödön piarista és Pálos Antal jezsuita atyákkal *jórészt egyetértek az Ostpolitik megítélésében*. Még abban is – nem ítélve el személyeket, hiszen ez Istenre tartozik –, hogy világosan meg kell különböztetni a történelemben az igazságot és a hazugságot, a Krisztus és egyháza mellett kiálló és ezért börtönt is vállaló hitvallók és az egyháznak ártó ügynökök tetteit.²⁶⁹

Timár Ágnes és szerzőtársai szerkesztésében, kommentárjával jelent meg Lénárd Ödön *Utak és útvesztők* című posztumusz könyve. Néhány szakaszához most *széljegyzeteket* szeretnék fűzni. Részben azért, hogy saját ismereteim és tapasztalataim alapján *megegyeztetsem* Lénárd Ödön (1911–2003) piarista dokumentumait és történeti-teológiai reflexióit, részben, hogy néhány adalékkal *kiegészítsem* őket.

Az *Utak és útvesztők* sajátos műfaját Timár Ágnes a *Praeludiumban* körülírja. Maga a történész Lénárd Ödön ezt mondta: „Nem emlékirat, nem elszámolás, nem börtön-krimi és zsurnalisztika, hanem itt esti szemlélődés, lelkiismeret-vizsgálat folyik, csöndesedjünk le.” „Ez az írás nem tartalmában, hanem lelkületében és szemléletében folytatása” az *Erő az*

²⁶⁹ *Uú* 2006. A magyar egyházi lapok közül elsőnek a jezsuiták folyóirata, a *Távlatok* adott fő-
rumot Lénárd Ödön írásainak. Honlapunkon, www.tavlatok.hu, a repertóriumban, illetve
az *archívumban* az érdeklődők megtalálják és letölthetik írásait. A következő számokban
jelentek meg cikkei: 4/62, 7/413, 9/94, 10/186, 11/213, 14/713, 15/74. Az 1992/3. számban
(7/413.) megjelent *Történelmi igazságtétel* című tanulmányt Lénárd Ödön felvette az *Erő az*
erőtlenségben (Márton Áron Kiadó, 1996, 27kk) című kötetbe (a továbbiakban *Ee*). Erről a
könyvről alapos és egyetértő ismertetést írt a *Távlatokba* (1995, 784–789) Pálos Antal, aki Lé-
nárd atya sorstársa és tisztelője volt. Lásd Szabó Ferenc 1995, továbbá Szabó Ferenc SJ–Lázár
Kovács Ákos, *Pálos Antal emlékezete*, Szent István Társulat, Budapest, 2009 (a további-
akban *PA emlékezete*). Pálos Antal a *Logikus beteljesülések* című fejezetet tartja leginkább
figyelemreméltónak.

erőtlenségben című kötetnek. „A cím utal rá, hogy vannak járható utak a múlt megfelelő kezelésére, és baj lenne hibát hibára halmozva útvesztőkben tévelyegni, és így alkalmat adni arra, hogy ellenséges hatalmak gonosz szándékkal mutogassanak rá arra, amit mi talán szívesen eltakarnánk.” (Uú 12–15.)

Lénárd Ödön az 1990-es politikai változás után kezdte el a levéltári kutatást, hogy elítélése és rabsága körülményeit, a hazai egyházüldözés dokumentumait feltárja, és így kiegészítette fogságáról készült prózai írásait és verses vallomásait.

Nem sokkal azt követően, hogy negyedszázados vatikáni szolgálatom (Vatikáni Rádió) után 1992-ben hazatértem – hogy Bécsben elindított jezsuita folyóiratunk, a *Távlatok* főszerkesztőjeként Budapesten dolgozzam –, Lénárd atyával megbeszéltünk egy találkozót. A Sodrás utcában felkeresett, hosszan elbeszélhettünk, főleg a Vatikán keleti politikájáról. Értesült arról, hogy 1977. június 9-én, VI. Pál tolmácsa voltam, amikor Kádár János a Vatikánba látogatott. Az *Utak és útvesztők*-ben (158.: *Az utolsó pap szabadul*) olvashatunk arról, hogy Lénárd Ödön szabadulása a Kádár-látogatáshoz kapcsolódik. Akkor adták át Kádárnak (ennek nem voltam szemtanúja) azt a levelet, amely döntő szerepet játszott Lénárd atya kiszabadításában.

Lénárd Ödön nem tűr megalkuvást, amikor evangéliumi magatartásról van szó; de nem ítéli el (csak regisztrálja) az egyes konkrét személyeket az egyház ügyének ártó magatartásuk miatt. A *Történelmi igazságtétel* című írásában²⁷⁰ kifejti keresztény álláspontját, megkülönböztetve a tisztázást és a felelősségre vonást, a gonosz hatalomnak való ellenállás keresztény arculatát. Élesen szembeállítja Mindszenty bíboros hajlíthatatlan kiállását

²⁷⁰ In *Távlatok* 7/413.

az egyház jogainak védelmében és Czapik érsek lojális magatartását az államhatalom iránt.²⁷¹

Lénárd Mindszenty bíboros helytállására, letartóztatására és utána a Püspöki Kar megosztottságára, az 1950-es megegyezésre és következményeire, a koncepciók perekre hosszabban kitér.²⁷²

Pálos Antal (1914–2005), a szintén koncepciók perben elítélt és hosszú éveket börtönben töltött jezsuita is lényegében egyetért Lénárd Ödönnel.²⁷³

Pálos atya még Lénárdnál is kritikusabban vázolta a magyar egyházi vezetés kompromisszumait és az együttműködő békepapok tevékenységét, az ÁEH működését és az értelmiség (katolikus sajtó) árulását, keményebben bírálta a „túlélés” és a ’kis lépések’ politikáját, Agostino Casaroli *Ostpolitik*ját.

Pálos Antal szerint²⁷⁴ Mindszenty bíboros letartóztatása után a hierarchia „lefekvése” következett. Az 1949. január 16-án tartott püspöki konferencián nem olvasták fel XII. Pius – Mócsy Imre SJ által Rómából hozott – levelét, amelyben a pápa azt kívánta, hogy a püspökök álljanak Mindszenty hercegprímás mellé, *tiltakozzanak* letartóztatása ellen. Ez nem történt meg; a „tárgyalni” kész Czapik érseknek adták át az ügyek vezetését. Pálos atya mindezt Mócsy Imrétől tudta meg, aki bement az értekezletre, majd még a központi szeminárium folyosóján maradt. „Czapik azt mondta, hogy nem lehet a magyar Egyházat kiszolgáltatni a kommunistáknak, és alkalmat adni arra, hogy mindent összetörjenek. Most okosnak kell lenni, ezt a levelet pedig el kell rejtetni. Ettől a pillanattól

²⁷¹ *Új* 216–217., 244–245. – Fentebb megmutattam, hogy Mindszenty és Czapik ilyen éles szembeállítását kissé árnyalnunk kell Balogh Margit újabb kutatásai nyomán.

²⁷² *Új* 244kk.

²⁷³ Lásd az említett *Távlatok*-recenziót és a *Vigiliának* adott interjút, melyet újra közöltünk Lázár Kovács Ákossal a *Pálos Antal emlékezete* (2009) című kötetben.

²⁷⁴ *PA emlékezete* 97kk.

számítom a 'túlélés korszakát'. A '49–50 közötti idő a teljes lefekvés kora. Egy kis huzavona, aztán megtettek mindent.”²⁷⁵

Mócsy Imre SJ 1948/49-es római küldetéséről részletesen beszámol *Beadványom* című *pro memoriájában*.²⁷⁶ Mindebből az is kiderül, hogy mennyire hamis az a vélemény, hogy Rákosi kereste volna a párbeszédet a Vatikánnal, de Mindszenty makacssága ezt megakadályozta. Rákosi már 1948 elején elhatározta, hogy Mindszentyt félreállítja.²⁷⁷ Csak taktikázás volt, hogy beleegyezett P. Mócsy római „küldetésébe”: Mócsy a karácsonyi ünnepek miatt nem tudott a vatikáni felelősökkel tárgyalni, mire erre sor került volna, ment a hír, hogy Mindszenty bíborost december 26-án letartóztatták.

* * *

Kitérő

Több történész elemezte, értelmezte az 1947/48-as évek felgyorsuló politikai eseményeit és ezzel kapcsolatban a Mindszenty bíboros letartóztatásának és koncepciós perének előzményeit: Czapik és Mócsy római „küldetése”, eredménytelen tárgyalások a Vatikánnal. Elhangzott olyan kijelentés – mint említettem – még egy magyar főpap részéről is, hogy Rákosi kereste a dialógust a Vatikánnal (és a magyar hierachiával), de Mindszenty merevsége miatt ez kudarcba fulladt! Már kéziratomat simítottam Rómában, amikor egy frissen megjelent kötetet kaptam, amelyben a most tárgyalt kérdéssel kapcsolatos hosszú tanulmányt közöl Balogh

²⁷⁵ PA emlékezete 103.

²⁷⁶ *Hagytam magam szeretettni* [!], JTMR–Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest, 2007, 258–265.

²⁷⁷ Vö. Gergely Jenő, *1950-es egyezmény, A szerzetesrendek feloszlatása Magyarországon*, Vigilia, Budapest, 1990, 5–20, Bevezető.

Margit történész, a „Mindszenty-ügy” szakavatott kutatója: *Szentszéki–magyar kapcsolatok a koalíció (1945–1949) éveiben.*²⁷⁸

Balogh Margit, korábbi írásaira is hivatkozva, 2012-es tanulmányában lépésről lépésre elemzi, dokumentálja a Szentszék, illetve Mindszenty bíboros (a magyar püspöki kar) és a magyar kormány (Rákosi) megegyezés-keresését: a diplomáciai kapcsolatokon át eljutni egy esetleges konkordátumig. Most csak az 1948-as a döntő év *végkifejletére* utalok.²⁷⁹

A tárgyalások zsákutcába jutottak a világpolitikai helyzet változása (Sztálin és a szovjet birodalom expanzív törekvései), valamint a kompromisszumok elutasítása miatt: Mindszenty nem volt hajlandó kompromisszumokra. (Czapik engedékenyebb volt.) Balogh Margit Puskin szovjet követ jelentésére hivatkozva megállapítja: Moszkva egyelőre helytelennek tartott egy megállapodást a Vatikánnal, és nem akarta Mindszentyt sem „büntetőeljárással” eltávolítani az érseki székből. (Talán arra várt, hogy a Szentszék „okosabb” bíborost nevez ki helyébe.) Balogh szerint „a szovjet diplomata érvelése Rákosit kínos magyarázkodásra készítette; már október 23-án bejelentette Puskinnak, ő maga soha nem gondolta komolyan a Vatikánnal folytatott tárgyalásokat, csupán taktikai megfontolásból űzött játékot a katolikus főpapokkal, azért, hogy rávegye őket: mondjanak le bizonyos jogaikról. Mentegetőzését Puskin meglehetősen bizalmatlanul fogadta. »Rákosi most erőlködik, hogy más fényben tüntesse fel a katolikusokkal folytatott tárgyalásait« – jelentette Moszkvába. Elképzelhetetlen, hogy a szovjet nagykövet felettesei tudta nélkül marasztalta volna el a magyar kommunista vezetőket a szentszéki tárgyalások miatt, és óvta volna őket a magyar hercegprímás erőszakos eltávolításától. Ismeretes, hogy Rákosi 1944 óta hiába bizonygatta, hogy ő hűséges és jó tanítvány, Sztálin mindvégig bizalmatlan maradt irányában. *Logikus feltételezés*, hogy

²⁷⁸ In *Collectanea Vaticana Hungariae*. Vol. 8. *Magyarország és a római Szentszék*. (Források és távlatok.) Gondolat, Budapest–Róma, 2012, 367–426. (a továbbiakban CVH 8)

²⁷⁹ CVH 8, 404–410.

Mindszenty letartóztatását a pozícióját féltő Rákosi szovjet befolyás nélkül, maga határozta el, mert így remélte kiköszörülni a vatikáni tárgyalások miatt esett csorbát. Egyéni politikusjátszmák mellett persze a világpolitika is végképp rákanyarodott a hidegháború útjára, amin Magyarországnak a szovjet birodalom szatellit-államaként nem alakíthatott egyéni szerepet, és egy uniformizált sablonban a Vatikánt az »imperializmus védőbástyájának« kellett tekintenie”.

Sok fontos állítás van ebben a szakaszban. Most csak egyet emelek ki, a fentebb általam aláhúzott következtetést: „*Logikus feltételezés.*” Sajnos, a leírtak alapján *nem látom a Rákosi döntésének tulajdonított logikát.* Mert ha Moszkvának nem tetszett Rákosi tárgyalása a Vatikánnal, és nem akarta (egyelőre?) Mindszentyt erőszakkal eltávolítani, akkor Rákosinak a mentegetőzés (csak taktikázott!) után nem Mindszenty letartóztatásával, erőszakos félreállításával kellett volna „kiköszörülnie a csorbát”, hanem belesimulni Moszkva „enyhébb”(?) irányvonalába! Vagy a magyar diktátor hirtelen újabb ukázt kapott Moszkvából, mivel Sztálin hidegháborús politikába kezdett? Szerény véleményem – és másoké is: Rákosi *valóban* csak taktikázott, nem akarta őszintén a párbeszédet a Vatikánnal, amint egyesek ezt állították, bírálva Mindszenty makacs ellenállását.

*Visszatérve Lénárd Ödönre.*²⁸⁰ kutatásai alapján (amelyeket azóta újabb dokumentumkötetek erősítettek meg, vö. bibliográfiám), részletesen és hitelesen feltárja az *Állami Egyházügyi Hivatal* (ÁEH) megalakulását, működési területét, módszereit, miként tartotta „pórázon” az egyházi vezetőket. Mindent Moszkva irányított. Az ÁEH az egyházakat „mindenben totálisan ellenőrző intézmény volt”. Az ÁEH és a magyar Püspöki Kar, illetve

²⁸⁰ *Új* 183kk.

annak egyes tagjai kapcsolatával foglalkozik a jól dokumentált *A Magyar Katolikus Püspöki Kar* című rész. Többször szó esik a 'kis lépések' egyházpolitikusa, Lékai László bíboros és a „taktikázó”, a *Vigiliában* a dialógusról cikkező Cserhádi József, a Püspöki Kar titkára szerepléséről. Lénárd Ödön közli és kommentálja Cserhádi József utolsó, a bécsi *Kathpress*nek adott 1994. július 15-i nyilatkozatát, amelyet a püspök halála után hoztak nyilvánosságra. „Szégyenletes volt, ami velünk történt”. „Úgy bántak velünk, mint a kisiskolás gyerekekkel...” Megdöbbenő a valódi helyzetnek ez az őszinte feltárása.²⁸¹

Némileg „árnyaltabban”, de ugyanezt írta Cserhádi püspök utolsó könyvében:²⁸² „Kellemetlen, rossz szájját felidéző emlékek maradtak az Állami Egyházügyi Hivatal jelenlétéből és tevékenységéből. Kriminológiai ízű, leszámolásra és bosszúállásra hangolt tárgyalási módszerrel, az államvédelmi hatóságok közbelépésére kész hátterét mindig sejtve, ültették le a hivatalba hívott püspököket és papokat egyaránt. A felülről jövő, mindig hatalmat és csak ritkán jóindulatot éreztető 'tárgyalásokon' kívánták a püspököket meggyőzni, akik mindig csak egyedül ülhetek le a hivatal elnökével és egy vagy két tisztviselőjével. [...] A magyar egyház ellenállását nem lehetett hírverésekkel vagy sajtóközlésekkel szellőztetni; befelé kellett elkönyvelni a szívek mélyébe süllyesztett, sokszor kockázatos kiállást, de egyúttal mindazt a jót is, amit tehattünk és őszinte lelkiismerettel meg is akartunk tenni. Csodákat nem tehattünk, mutatós, magával ragadó hőseink sem voltak sokan, áruló viszont elég bőven akadt. A magyar egyház egyharmadát elragadta az előnyöket kereső behódolás, a közömbösség és a félelem. A csendes ellenállók között sorakoztak fel a családjukért, a gyermekeik hitéért és jövőjéért aggódó édesanyák. De a cselekvők sorában feltűnően kevés volt a fiatal!” (Cserhádi püspökkel való személyes kapcsolataimról, a

²⁸¹ *Uú* 331., 244., 329kk.

²⁸² *Fényvillanások a hosszú éjszakában, Dokumentációs visszaemlékezések a vallásüldözés harminc évéről*, Pécs, 1990, 17. és 21.

keresztény–kommunista „dialógusról” folytatott vitámról fentebb részletesen beszámoltam; lásd *Kitérő: Dialógus a dialógusról.*)

Az ÁEH tartotta a kapcsolatot a Vatikánnal. Vezetői kötötték meg a Szentszékkal az 1964-es részleges megállapodást.²⁸³ Ennek egyik pontja szerint a *Pápai Magyar Intézet* (PMI) a Magyar Püspöki Kar tulajdonába került. Az ÁEH és a PMI kapcsolatáról²⁸⁴ röviden ír Lénárd, de kiemeli: „az ÁEH számára rendkívül fontos volt, hogy legyen egy politikailag teljesen megbízható egyházi nemzedék, akik a Miklós Imre által képviselt egyházpolitikai vonalat önként, belső meggyőződésből képviselik. [...] Tudvalevő, hogy a Vatikán a magasabb nemzetközi egyházi intézményekben végzett papokból nevezi ki a püspököket.” Lénárd hozzáfűzi: „Az Állambiztonsági Levéltár adattárából az is kitűnik, hogy a külföldön, elsősorban a Rómában tanulóknak milyen magas százaléka dolgozott a magyar hírszerzésnek. Jelentéseik több dossziét töltenek meg.”

Lénárd Ödön állításait a PMI-ről szeretném *vastagon aláhúzni*, saját tapasztalataimmal és az ügynöki beszerzésemre tett kommunista kísérlet dossziéjával alátámasztani.²⁸⁵

Ezt a 280 oldalas dossziét tehát 1977-ben lezárták, mivel nem sikerült beszerzésem. A PMI első négy rektora (akik püspökök lettek) gyakran adott le jelentést rólam, ugyanígy az ösztöndíjasok is. A köteg egy vas-tag iratcsomója leírja a PMI-nek az ÁEH által előírt működési szabályzatát, az ösztöndíjasok kiválasztásától a jelentési kötelezettségig; benne egy összefoglaló jelentéssel (1976. február 4.) az Intézet 1964–1975 közötti 10 éves működéséről, nevekről, eredményekről. Eddig összesen 46 tanuló

²⁸³ *Új* 194.

²⁸⁴ *Új* 208–209.

²⁸⁵ „Belügyminisztérium. III/I–4. Osztály. Szigorúan titkos!” Az „Ügy dossziéja” I. 1333 számú, fedőnév: „Tengler Georg”, archív szám: K-2630/77.I. Megnyitva: 1970. IV; lezárva: 1977. I. 18. Az 1977. január 14-i *Határozat* szerint T. G. beszerzésével 1964-től foglalkoztak. „Az utóbbi években a tanulmányozás során nyilvánvalóvá vált, hogy TENGLER, ellenséges meggyőződése miatt operatív célra nem hasznosítható.”

és vezető személy közül 20 főt sikerült beszervezni ügynöknek. Megalapozott volt tehát kijelentésem a *Hitvallók és ügynökök* című filmben, mely szerint a PMI „kémközpontként” is működött. (Ezzel nem állítottam azt, hogy valamennyi ott tanuló pap vagy vezető ügynök volt.²⁸⁶)

Hasonlóképpen megerősíthetem az ÁEH és a *katolikus sajtó* kapcsolatáról írt lapokat is.²⁸⁷ „Tengler Georg” dossziájában nagyon sok jelentés van rólam a magyar katolikus sajtó embereitől: *Új Ember* (Magyar Ferenc) és *Magyar Kurír* (Márkus László). Egyébként ezt annak idején is sejtettem, amikor ezek a hazai látogatóim megjelentek a Vatikáni Rádiónál, vagy itthon találkoztam velük. Persze, tudjuk, milyen nyomás nehezedett az egyházi életre, a sajtóra is. De egy kérdés az ÁEH cenzúrája, s más kérdés az ügynöknek vállalkozók tevékenysége.

A Vatikáni Rádiónál már a hatvanas évek végén elkezdődött együttműködésünk a hazaiakkal. A *Magyar Kurír* jórészt a mi híreinkből élt. Miután 1968-ban meghívásomra a költő, esszéíró Rónay György négy előadást tartott a Vatikáni Rádióban, baráti kapcsolat jött létre közöttünk: cikkeket kért tőlem a *Vigiliá*ba, például Blondelről, Prohászkaról – elküldtük egymásnak a könyveinket. Idővel hasznosnak bizonyult könyvakciónk szempontjából az együttműködés a Szent István Társulat igazgatójával, Ákos Gézával is. Nemcsak vallásos kiadványaink hazaküldését könnyítette meg ügyeskedése az ÁEH-nál (az „Uraknál”, ahogy mondani szokta), hanem Cserháti József püspök segítségével azt is elérte, hogy a Társulat újra kiadta a Xavier Léon-Dufour-féle, franciából általunk fordított *Biblikus Teológiai Szótárt*, amelyet Nagy Ferenc rendtársammal együtt szerkesztettünk, és előzőleg kétszer már Rómában kiadtunk. Ugyanígy a Rómában általunk kiadott *Teológiai Kiskönyvtár* 34 füzete is megjelent a Társulathoz 6 kötetben *Teológiai vázlatok* címmel.

²⁸⁶ Szabó Gyula 2011. Az itt közölt dokumentációból több szerepel az én szervezési dossziémban is.

²⁸⁷ *Uő* 222–223., 335–371.

Lénárd Ödön dokumentált adatokat közöl az egyházpolitikáról és annak főszereplőiről, Agostino Casaroliról és Miklós Imréről.²⁸⁸

Lénárd Ödön szerint az 1964-es egyezmény „legsúlyosabb következménye: a Vatikán megváltoztatta eddigi Magyarországgal kapcsolatos egyházpolitikáját, amely 1964-ig egyértelműen a hitükért üldöztetést, börtönt, halált vállalók mellé állás volt. 1964 után a Szentszék nem vállalt közösséget a magyar katolikus egyház tanúságtevőivel, és ezzel az üldözök oldalára állt.”

Lénárd mint általában, itt is sarkosan fogalmaz. Érthető, hiszen ártatlanul szenvedő alanya volt a „puha” diktatúra egyházüldözésének. Az előzőkben magam is többször leírtam: sokszor úgy tűnt, sőt tény volt, hogy a *diplomácia* egyháza megfeledezett a *vértanúk* egyházáról. De, amint megmutattam, az egyházpolitikában a cezúra nem a 1964-es megegyezés, hanem – különös módon – 1978, Wojtyła pápa megválasztása és Casaroli bíboros államtitkári kinevezése.

B) Somorjai Ádám és Mészáros István vitája

Somorjai Ádám OSB az utóbbi években – 2007–2011 között – vaskos kötetekben tette közzé levéltári kutatásait Mindszenty József bíborosról: főleg a magyar főpásztornak az amerikai követségen töltött másfél évtizedes félrabsága idejének jórészt ismeretlen levelezését tárta fel (kapcsolattartása az Szentszékkel és az amerikai elnökökkel).²⁸⁹

²⁸⁸ *Uú* 205–207., 316–319. – Miklós Imréről: Fazekas Csaba, „Dokumentumok Miklós Imre lemondatásának történetéhez (1989–1990)”, in <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/miklosimre.htm> (5. évfolyam, 2. szám, A. D. MMIV)

²⁸⁹ *Trilogia – Sancta Sedes et Mindszenty, 1956–1975: Vol. I. Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, Documenta 1971–1975. Az Apostoli Szentszék és Mindszenty Józsefkapcsolattartása 1971–1975, Tanulmányok és szövegkiadványok, Romae, 2007; Hungarian version: Ami az emlékiratokból kifaradt. VI. Pál és Mindszenty József, 1971–1975, Bencés Kiadó, Pannon-*

A bencés szerzetes a közzétett dokumentumokat bevezetőkkkel, jegyzetekkel és többnyire kommentárokkal látta el. A jórészt a METEM kiadásában megjelent kötetek közzétételén kívül különböző lapokban (a METEM folyóiratában, a *Magyar Egyháztörténeti Vázlatokban*, a *Vigiliában*, olaszul az *RSU-Rivista di Studi Ungheresi*-ben) ismételten hangoztatta tézisé, amelyet 2011-ben újra összefoglalt, felsorakoztatva érveit, kommentálva az idézett dokumentumokat: „*Mindszenty felfogása a primás alkotmányos szerepéről, közjogi politikai szerepvállalásáról vallott felfogása.*”²⁹⁰

Somorjai kérdéses tanulmányában megvitatja Mészáros István korábban közzétett kritikáit, helyreigazításait.²⁹¹

A vitát itt nem kívánom megismételni, mivel korábban már kifejtettem egyetértésemet a kiváló Mindszenty-kutató véleményével. (Lásd alább a csatolt két korábbi kritikámat: Vatikáni Rádió és *Vigilia*). Egyébként Somorjai is „a neves Mindszenty-szakértő (Recenzens) kitűnő recenziójaként” emlegeti Mészáros István kérdéses tanulmányát.

Somorjai Ádám, miután saját forrásközléseit idézi, és megfogalmazza Mindszenty önértelmezését, felsorakoztatja az amerikaiak, Casaroli, König bíboros és a washingtoni apostoli delegátus megfogalmazását (értelmezését). Ezután felteszi a kérdést: *Hogyan értendő ez az egyedülálló alkotmányos*

halma, 2008; Vol. II. *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, II. Documenta 1956–1963. Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása II*, Tanulmányok és szövegközlések, METEM, Budapest, 2009; Vol. III. *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, III. Documenta 1963–1971. Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, III*, Tanulmányok és szövegközlések, Vol. III/1, 1963–1966, METEM, Budapest, 2010; Vol. III/2, 1967–1971, METEM, Budapest, 2012.

²⁹⁰ *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2011/1–2, 103–122. (a továbbiakban *Vázlatok* oldalszám-mal). Ugyanez olaszul: *RSU* 11–2012, 69–95.

²⁹¹ Mészáros István, „Kód a követségi Mindszenty-iratokhoz, Jegyzetek a Somorjai/Zinner-gyűjteményhez”, in *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 21 (2009) 321–348. Mészáros kritikája közvetlenül a következő kötetre vonatkozik: Somorjai Ádám–Zinner Tibor, *Majd' halálra ítélve*. Korábbi recenzióiban is már ugyanezeket a kritikákat olvashatjuk: Mészáros István 2008, 259–277.; *Mindszenty-bibliográfia – szemelvényekkel*, Budapest, 2011, 94sk.

(közjogi, politikai) szerepvállalás? Majd így összegzi Mészáros István kritikáit: „Recenzens értelmezése szerint: »E szerzőpáros [Somorjai–Zinner] meglepő egyéni módon értelmezi a közreadott iratok tartalmát; kommentárjaikban hamis összképet adnak Mindszentyről. Szerintük Mindszenty célja egész életében ez volt: részesedjen a hazai, világ-politikai vezető hatalomban; 'alkotmányos szerep' betöltése a magyar 'civil' közéletben; a világ-politikai közszereplés igénye, az uralomvágy mozgatta őt – állítólag – élete minden tevékenységében. [...] Ez azonban a történeti dokumentumok téves, hamis interpretálása, torz egyéni magyarázata, teljesen szubjektív értelmezése. Az iratok objektív tartalmi elemzése ezt nem bizonyítja.«”²⁹²

Somorjai az idézett kritika ismeretében továbbra is fenntartja véleményét, most már saját teljes forráskiadványaira hivatkozva: „Mindszenty bíboros gondolkodásában az alkotmányos szerepkör igénye, amellyel óhatatlanul politikai szerepvállalásba torkollik, nagyobb súlyt kapott, mint a lelkipásztori szolgálat. Lehet, hogy úgy kell fogalmaznunk: Mindszenty József magyar legitimista nacionalizmusa erősebb volt, mint katolikus hite. Vagy más szavakkal: egy olyan színvonalú gondolkodó, mint Mindszenty József, igazságosnak érezte azt, hogy a nemzeti érzelmű közjogi elkötelezettség erősebb lehet lelkében, mint az engedelmisség a Legfőbb Pásztor iránt. [...] [Mindszenty József] nem tudott különbséget tenni e kettős kötelezettsége között. Azt hitte, azt hihette, hogy akkor a legkatolikusabb, amikor egyszersmind a leglegitimistább magyar és/vagy a legmagyarabb legitimista – és viszont.”²⁹³

Somorjai folytatja érvelését: újra közli Mindszenty bíboros 1974 tavaszán írt, címeres levélpapírra tisztázott, aláírt, de el nem küldött fellebbező

²⁹² Somorjai, *Vázlatok* 112. – Itt a 41. jegyzetben még hivatkozás Mészáros újabb kiadványára és az én Vatikáni Rádióban elhangzott (2011. szeptember 5.) ismertetésemre, amikor is egyetértően idéztem Mészáros bírálatát.

²⁹³ Somorjai, *Vázlatok* 113.

levelét VI. Pálhoz az esztergomi érseki szék megüresedettnek nyilvánítását követően.²⁹⁴

Mészáros István ezt az el nem küldött levelet is megvitatta már. Az el nem küldött levél nem érvényes, olyan, mintha nem is lenne. Szerintem lehetséges, hogy a bíboros titkárai írták. A következőkben Somorjai tovább idézi forrásait, megvitatja Mészáros és Fejérdy András kritikáit.²⁹⁵

Itt olvassuk a történész legmegdöbbentőbb „meglátását”. A bíboros az amerikai követségről levelezett a világ nagyjával, megindokolta maradását a követségen, megírta emlékiratait – máig kéziratos történelmi munkáit és kiadott *Emlékiratait* – „feldolgozhatta a múltat, választ adhatott kirakatperének vádbeszédére, és így kulcsot ad kezünkbe, hogy értelmezhesük a letartóztatása előtti éveit, amikor rövid hároméves prímási szolgálata idején csodákat művelt (általa az Isten), de lehet, hogy ezeket a lelkipásztori eredményeket is azért érte el, azért volt benne annyi energia, mert akkor is az ősi alkotmányhoz való ragaszkodás volt fő mozgatója, ezért nem fogadta el az államformaváltozást (és később a kommunista alkotmányt)”.²⁹⁶

Majd Somorjai ismét idézi Mészáros kritikáját. Erre most nem térek ki, csak hangsúlyozni szeretném, a történész itt Mindszenty egész életművére kiterjeszti tézisé, mert jó „intuícióval” megtalálta a kulcsot az életmű megértéséhez! Innen már csak egy lépés az, hogy maga is vallja az általa említett egyik fölfogás ellentétét, vagyis: *nem menti föl Mindszenty bíborost* „a Rákosiék által ráakasztott vád alól: politizál, közjogi szerepre tör”! Ki merné azt állítani, hogy Rákosi azért tette el láb alól a hercegprímást, mivel attól tartott, hogy visszahozza a Habsburgokat, megdöntve a népköztársaságot. Valójában a diktátor nagyon jól látta, hogy a vallásszabadságért, az egyház jogaiért kiálló főpásztor a legfőbb akadálya az ateista-kommunista rendszer

²⁹⁴ *Vázlatok* 114kk. – Vö. Mészáros István 2008, 266sk.

²⁹⁵ *Vázlatok* 120., a jegyzetekkel.

²⁹⁶ *Vázlatok* 120. (Kiemelés tőlem – Sz. F.)

megerősödésének, az egyházi vezetők térdre kényszerítésének. Aki ismeri a magyar prímás „előéletét”, negyedszázados zalaegerszegi lelkipásztori tevékenységét és hároméves prímási szolgálatát, nevezetesen az 1947/48-as Boldogasszony Éve során az egész országot felrázó evangelizálását, tehát – Somorjai szavaival – „amikor csodákat művelt (általa Isten)”, nem kockáztathat meg ilyen általánosítást, főleg nem, ha történésznek tartja magát. Somorjai Ádám kétségkívül nagy szolgálatot tett a történészeknek számos eddig nem ismert, Mindszentyre vonatkozó dokumentum közzétételével. A kisebb-nagyobb jelentőségű adalékok feltárását még tovább szaporíthatja, de ezzel még nem jut előbbre a vértanú bíboros életművének hiteles bemutatásban, *ha mindig, mindenáron preconcepcióját ismétli, mint a törtélem a szöveget vagy a dalt.*

De történészünk talán mégis megszívlelt valamit a történészek kritikáiból, mert ismertetett tanulmánya végkövetkeztetésben ezt a „középmegoldást” vallja: „az alkotmányos, a közjogi, a politikai kategóriákban való gondolkodás nem jelent uralomra vágyást, hanem egyszerűbben egy felfogásmódot. A totalitárius pártállami keretek között ez veszélyes volt, épp azért, mert a pártállam gondolkodott a hatalom kizárólagosságában, és minden ellenállást letört. Mindszenty bíboros, amikor a történelmi alkotmányos feladatkört – mint súlyos keresztet – *magára vette, nemzetének akart szolgálatot tenni...*”²⁹⁷

²⁹⁷ *Vázlatok* 121. Figyeltem még a 64. jegyzetre: „Grösz kalocsai érsek, sok veszélyen át, Kalocsáról Veszprémbe jött, hogy meg hozza az akkor veszprémi püspöknek a pápai kinevezés hírért, Mindszenty két nap gondolkodási időt kért. Csak utána mondta ki az igent: elvállalja azt. Mindszenty nem hatalomban, hanem szolgálatban gondolkodott.” (Kiemelés tőlem – Sz. F.)

Békés Gellért OSB véleménye

Anélkül, hogy tovább kommentálnám Somorjai Ádám bencés nézetét, bővebben idézem Mindszenty *Emlékirataiból* a *primási kinevezésére* vonatkozó szakaszt, majd utalok egykori bencés előjárója és mestere, Békés Gellért OSB teológus egyik, *Mindszenty prófétai tanúságáról* szóló tanulmányára.

1) Mindszenty József beszámolója az *Emlékiratokban*²⁹⁸ *primási kinevezéséről*

„Somogyból kijövet, 1945. szeptember 8-án este tértem vissza püspöki székvárosomba, Veszprémbe. Ott Grósz József kalocsai érsek, a püspöki kar az idő szerinti elnöke már várt rám és ő közölte velem a Szentatya akaratát: fogadjam el az esztergomi érsekséget. Grósz érsek sürgetett a válaszáért, de én fél éjszakai, hosszú érvelés után, melyhez Czapik Gyula egri érsek érvei is csatlakoztak, 24 órás haladékot kértem. Nem egy okom lett volna arra, hogy a választást ne fogadjam el: milyen könnyű lett volna nem-et mondani. Ha Kopácsy József sokat vergődött, amikor, amikor száz évvel előttem a veszprémi püspökségből az esztergomi érseki székbe emelkedett, mit mondhattam volna én, a jelenlegi körülmények között! Mégis két nap múlva vállaltam a súlyos terhet. Döntő volt ebben XII. Pius pápa akaratát és bizalma, aki ismerte papi és lelkipásztori tevékenységemet és annak alapján alkalmasnak talált a veszprémi püspökségre a kormány akaratát és akadékoskodása ellenére. Tudott fogságomról és a nunciusi jelentések alapján arról, hogyan kormányoztam egyházmegyémet. Tisztában volt azzal, hogy ha nemet mondok, Rómának újabb időt kell vesztegetnie más jelöltek keresésére és meggyőzésére. A két érsek pedig éppen azzal érvelt, hogy már így is rengeteg hátránya származott a magyar katolicizmusnak

²⁹⁸ Mindszenty József, *Emlékirataim*, Vörösváry, Toronto, 1974, 74kk.

abból, hogy a prímási székhely félévig betöltetlen maradt. Reményekkel töltött el az a tudat is, hogy az ország népe az utolsó évtizedekben hitében és erkölcsi életében megerősödve, a háborús katasztrófa után, a keresztény valláshoz való ragaszkodásának megindító jeleit mutatta.”

A következő héten bérmakörútján értesült esztergomi érseki kinevezéséről: szeptember 15-én Grösz József kalocsai érsek tette közzé a hírt.²⁹⁹

Mindszenty József esztergomi érseki székhelyéről szóló beszámolójához³⁰⁰ hosszú *történelmi jegyzetet fűzött az esztergomi érsek közjogi szerepéről*: őt illeti a koronázási jog, a király távollétében sokszor ő a helyettese. Az esztergomi érsek személyéhez kötött a prímási méltóság. Mindszenty idézi elődjét, a nemzetközileg elismert egyházjogász, Serédi Jusztinián bíboros-hercegprímás *erre vonatkozó álláspontját*: „A hercegprímásnak, mint első zászlós úrnak, közvetlen a király, illetve az államfő után következő, tehát legelső közjogi méltósága Szent István király óta alkotott törvényeinkben van biztosítva [...] A hercegprímás kettős méltósága mindkét vonatkozásban igen súlyos felelősségteljes munkát jelent, úgyhogy a maga számára mintegy meg kell halnia, hogy a magyar katolikus Egyház és a magyar haza javára élhessen és dolgozhasson” – így Serédi Jusztinián.

Az a tény, hogy az új esztergomi érsek erre hivatkozott, önmagában is jelzi, hogy Mindszenty *milyen szellemben* vállalta a „kettős méltóság” súlyos terhét, felelősségét: nem a saját érdekeit, hatalma kiélését kereste, hanem a „magyar katolikus Egyház és a magyar haza javát” akarta szolgálni.

2) Békés Gellért OSB, a Szent Anzelm pápai egyetem teológiatanára 1986-ban *Mindszenty tanúsága* címmel bevezetőt írt – Mindszenty *Emlékirataiból* vett idézeteket kommentálva – a *Mindszenty a Népbíró*

²⁹⁹ Erről lásd még Grösz József kalocsai érsek naplója, 1944–1946, Szent István Társulat, Budapest, 1995, 258–259.

³⁰⁰ *Emlékirataim* 1974, 79kk.

előtt című kiadványhoz.³⁰¹ P. Békés a bíboros hercegprímás elítélése után az általa szerkesztett római *Katolikus Szemlé*be írta a tanulmányt, melyre 1986-os végkövetkeztetésében hivatkozik.

A biblikus szakember előbb meghatározza, mit jelent a Bibliában a próféta küldetése: „Sajátos feladata nem a jövőmondás, hanem az Isten jelenre vonatkozó szavának a közlése.” Másodszor a próféta jelképes tettekkel is kifejezi Isten akaratát (vö. Jer 27,2; 28,10,14). „Mindszenty prófétai tanúsága mindkét módon megnyilvánult. Amíg szólhatott, addig szólott, és szavának prófétai ereje volt. Érdemes fellapozni az *Emlékiratok*ban közölt beszédeit és leveleit. Prófétai tiltakozás és tanúságtétel minden soruk. Mindszenty nem azért szól, hogy érvényt szerezzen a »hercegprímás« közjogi méltóságának. Ebben a méltóságban – helyesen vagy helytelenül – eszközt látott, hogy az adott történelmi helyzetben kellő tekintéllyel tudjon hangot adni Isten akaratának, s ez az akarat, főképpen akkor és ott, a nép emberi jogainak, vallási és erkölcsi hagyományainak, lelkiismereti szabadságának védelmét követelte. »Az ember alapvető jogainak védelme, népünk gyötrelme nem napi politika – hangsúlyozta. – A nép nem mondhatja el fájdmát, nem tárhatja fel sebeit. Az Egyház köteles híveit védeni.« Ebből a felismert kötelességből ered Mindszenty kristálytisza hivatástudata: »*Állok Istenért, Egyházért, Hazáért, mert ezt a kötelességet rója rám a nagyvilágon legárvább népem történelmi szolgálata. Nemzetem szenvedése mellett a magam sorsa nem fontos.*« Amit tehát Mindszenty, amíg szólni tudott, erkölcsi felelősségének és hivatásának tudatában követelt, az nem valami idejétmúlt társadalmi rendszer vagy életforma visszaállítása volt, hanem egy olyan új rend fölépítése, amely az ember személyi és társadalmi szabadságjogaira és kötelességeire, a népek békés együttélésére és a magyar népsajátos vallási és erkölcsi hagyományaira alapul. Olyan új rend

³⁰¹ *Mindszenty a Népbírásg előtt*. A párizsi *Irodalmi Újság*, „Politikai perek” sorozatának (I. U. S.) 2. kötete. *Gazette Littéraire Hongroise*, 1986, III–XCV.

ez, amely a kereszténység természetjogi elveit valló humánus és magyar világnézet szerves foglalatja. Mindszenty először börtönében, majd 1956 novembere után önként vállalt rabsága idején hallgatásra kényszerült. De annál meggyőzőbben szólt népéhez és a világhoz ez a rabság: magára vette és hordozta magán a magyar egyház és a magyar nép sorsát. Mint annak idején Jeremiás próféta. [...] Ezzel tiltakozott az elnyomás ellen, és tanúságot tett Isten akaratáról: általa ez az akarat magyar földön is követelte az ember személyi és társadalmi, de legfőképpen belső, lelkiismereti szabadságát. Ez az ő prófétai tanúsága.”³⁰²

KÉT FÜGGELÉK: VITÁM SOMORJAI ÁDÁMMAL

1) Széljegyzetek az Ostpolitikhoz egy könyv és egy interjú kapcsán

(Elhangzott a Vatikáni Rádió magyar adásában 2008. július 25-én este.)

Június elején, Agostino Casaroli bíboros halálának 10. évfordulója alkalmával a Vatikánban szakemberek megemlékeztek a Szentszék keleti politikájáról, az *Ostpolitik*ről, és mérlegelték főszereplőjének tevékenységét. Erről annak idején hírt adtunk. Honlapunkon olvashatják cikkeink között a magyar tagozat hajdani főszerkesztőjének, Szabó Ferencnek jegyzetét is az *Ostpolitik*ről. Nemrég megjelent egy könyv a bencés kiadónál Somorjai Ádám, a vatikáni államtitkárságon dolgozó bencés történésztől, *Ami az emlékiratokból kimaradt* címmel. Alcíme: *VI. Pál és Mindszenty József 1971–1975*. P. Szabó Ferenc negyedszázados, 1967-től 1992-ig tartó vatikáni munkája során közelről figyelte az *Ostpolitik* alakulását úgy is, mint a pápák, VI. Pál és II. János Pál, valamint Casaroli érsek tolmácsa

³⁰² I. m. XCIV–XCV.

magyar vezető politikusok vatikáni látogatása alkalmával. Most személyes széljegyzeteket fűz Somorjai Ádám említett könyvéhez és a *Népszabadság*-ban július 5-én megjelent interjújához, amely főleg VI. Pál és Mindszenty levélváltásaival foglalkozik, de ítéletet mond Mindszenty bíboros egész életművéről és ezzel kapcsolatban az *Ostpolitik*ről is. (VM)

P. Szabó Ferenc: Elöljáróban megjegyzem, hogy itt csak az *Ostpolitik* mérlegelésével foglalkozom, tehát jegyzetemnek nem tárgya a vértanú bíboros pere, egész működése, életszentsége és mindaz, ami a boldoggá és szentté avatási per előkészítéséhez tartozik. Ezt megteszik mások, erre kijelölt szakemberek. Rögtön megjegyzem, hogy P. Somorjai Ádám is konzultor az ügyben, sőt egy ideig a per relátora (szakértője) is volt. Nyilván ilyen minőségben férhetett hozzá eddig még kiadatlan Mindszenty-dokumentumokhoz. Említett kötete, amelyet még Budapesten megkaptam, számos kiadatlan vagy már ismert dokumentumot, leveleket, fogalmazványokat közöl. Ez a kötet legnagyobb értéke. A kutatóknak ezzel jó szolgálatot tett. Ez a publikáció is jelzi, hogy még folytatni kell ismeretlen iratok felkutatását, hogy teljesebben és hitelesebben megismerjük Mindszenty József életművét.

A szerző a könyvében hat csoportra osztotta a dokumentumokat, amelyek között több eddig kiadatlan irat van. Engem leginkább a II. fejezet érdekel, amely a Mindszenty lemondatásával kapcsolatos, 1973/74-es év történetét mutatja be VI. Pál és Mindszenty levélváltása tükrében. E levelek a pápa és a bíboros mély egyházszeretetről és kemény következetességéről tanúskodnak. Különösen is megindító VI. Pál 1973. november 1-jén kelt olasz nyelvű, kézírásos levele, amelyben nagy tisztelettel, a sokat szenvedett bíboros iránti együttérzéssel kéri őt, mondjon le érseki székrétől, hogy Esztergomba új főpáasztort nevezhessen ki. E levél facsimiléjét közzétette Giovanni Barberini *L'Ostpolitik della Santa Sede (A Szentszék keleti politikája)* című tavaly [2007-ben] megjelent könyvében.

Mindszenty leveleiből kiderül, hogy nem saját ambíciója, hanem szintén egyházszeretete diktálja nemleges válaszát, elsősorban a magyar egyház tragikus helyzete. Amint *Emlékiratai*-ban is kifejtette (1974, 463.), az 1959 óta újra működő ÁEH irányítja a magyar egyházat, Agostino Casaroli, amikor 1962-ben tárgyalásokat kezdett a Kádár-rendszer képviselőivel, nem volt kellőképpen informálva a magyar katolicizmus tragikus helyzetéről, ezért tárgyalásai a kommunistáknak jelentettek előnyöket, a magyar egyháznak pedig súlyos kárára voltak.

Az *Emlékiratok* végén (494.) hangsúlyozza: a tárgyalások szinte egyetlen eredménye a sok püspök kinevezése volt, őket majdnem kivétel nélkül az ÁEH jelölte. Mindszenty bíboros a pápának válaszolva azt írta, hogy lelkiismeretében nem érezte kötelezőnek a lemondást, ezért VI. Pál 1973. december 18-i latin nyelvű levelében megírta a bíborosnak, hogy magára vállalja a felelősséget, és megüresedettnek nyilvánítja az esztergomi széket.

Igazában mindezeket magyar és idegen nyelvű forrásokból már ismerjük. Somorjai dokumentumai némileg árnyalják az események történetét, de lényegesen újat nem hoznak. Könyve egyes fejezetei végén rövid összefoglalásokat, értékeléseket ad, néha megjegyzéseket tesz az *Ostpolitik*ről is. Bevallom, a könyvből nem tudtam pontosan megállapítani a szerző álláspontját. Több kérdőjelet tettem egyes lapokra, mert a szerző bizonyítás nélkül fogalmazza meg egyéni véleményét.

Álláspontja világosabban kiderül a baloldali napilap, a *Népszabadság* július 5-i számában megjelent hosszú interjúból. Még a lap munkatársát is meglepte a szerzetes kritikus értékelése. Az igaz, hogy Mindszenty pályájának megítélésében az idők folyamán egymással ellentétes túlzások mutatkoztak, amint Somorjai megjegyzi. Korábban, a kirakatper idején „balra” lengett ki az inga, az *Emlékiratok* megjelenése óta viszont fokozatosan „jobbra” lendült ki. Somorjai szándéka az volt, hogy tárgyilagos értékelést adjon az ún. Mindszenty-ügyről, nem pedig „retusált” képet fessen a bíboros alakjáról. Egy történésznél dicséretes ez a szándék. Az interjú ol-

vasásakor azonban az volt a benyomásom, hogy Somorjai elhamarkodott, megalapozatlan, nem bizonyított, átfogó kijelentéseket tesz Mindszenty egész életművéről. Talán az ördög ügyvédjét akarta játszani?

E jegyzetben nem vehetem sorra megkérdőjelezett állításait. Eltekintek most attól, amit a hidegháborúról, illetve az „enyhülés” politikájáról, vagy Mindszenty legitimizmusáról, illetve politikai elgondolásáról állít, bár ez is némiképpen belejátszott Mindszenty magatartásába a keleti politikát illetően. Csak egy megjegyzést teszek erről. Mindszenty a letartóztatása előtti időszakban, valamint 1956-ban, majd bécsi tartózkodása idején megismerhette a világpolitika változásait és a magyarországi helyzetet, a kommunista elnyomástól szenvedő nép és a pórázon vezetett magyar egyház kálváriáját. Sok változás, javulás az egyház helyzetében a kádári „konszolidáció” idején sem történt, amikor Casaroli a rezsim képviselőivel tárgyalt. Igaz, a bíboros börtönévei és az amerikai követségen töltött hosszú bezártság miatt nemigen értesült a világegyházban történt jelentős változásokról, így a II. Vatikáni zsinat szellemisége sem befolyásolta egyházképét. Bécsben ugyan jobban tájékozódhatott volna, de „udvari papjai”, az őt körülvevő és tájékoztató titkárok egyházképe ugyancsak zsinat előtti volt. Mindenesetre, ahogy ez emlékirataiból látható, igenis ismerte a Kádár-rendszer alatti elnyomást, a vatikáni–magyar tárgyalások idején történt koholt pereket, letartóztatásokat.

A *Népszabadság*-interjúnak talán a legmeghökkenőbb sommás ítélete: „Mindszenty József olyan Mózeshez hasonlítható, aki nem vitte át népét a Vörös-tengeren, aki nem vitte át a hitet és az életet a túlpartra.” Bibliai és költői reminiscenciák keveréke ez a Mindszenty József egész életművét elítélő szubjektív kijelentés. Utána még következik némileg zavaros történelmi példalózás, majd a mintaképként emlegetett *Wyszyński* bíboros magatartása, aki a kelet-európai egyházfejedelmek közül elsőnek írta alá a kommunista állam és a Szentszék közötti egyezményt. De honnan veszi Somorjai az indítást, hogy a még teljesen fel nem tárt életműről

ilyen sommás és elítélő véleményt mondjon? Maga Somorjai is részt vesz a kutatásban, és jól tudja, hogy a bonyolult Mindszenty-ügy tárgyilagos tisztázásához és ezzel kapcsolatban a tágabb távlatú *Ostpolitik* kellő mérlegeléséhez még hosszabb idő szükséges.

Maga Agostino Casaroli, aki mindvégig igazolni igyekezett politikáját, szerényebb volt. A történelem ítéletére bízta politikáját. Amikor 1977. június 9-én VI. Pál ajtaja előtt vártuk Kádár János érkezését, tudva azt, hogy sokan bírálattal illették politikáját, Hamletként vívódva fordult felém: „Nem tudom, hogy jól tettük-e, hogy fogadtuk Kádárt, de hát ő kérte. Majd a történelem fog ítélni, hogy jól tettük-e.”

A történelem ítéletére hivatkozott VI. Pál pápa is, aki Mindszenty József 1975. május 6-án bekövetkezett haláról értesülve a másnapi szerdai általános kihallgatáson bensőséges szavakkal, meghatódva emlékezett meg az egyedülálló papi és lelkipásztori egyéniségről, akinek személyét tisztelet övezte, de ugyanakkor heves támadások célpontja is volt: „Amikor majd lelohadnak a szenvedélyek, és elcsitul annak a polémiaának a visszhangja, amelyet megkínzott és hajlíthatatlan életének egyes epizódjai váltottak ki, a történelem kiegyensúlyozottabb és tárgyilagosabb ítéletet mondhat egyéniségéről és az őt megillető helyről.”

2) Somorjai Ádám önigazolása: *Apologia sui*

(Egy lehetetlen vállalkozás – Vigilia 2010/7.)

Somorjai Ádám OSB újabb dokumentumköte, a *Szentszék és Mindszenty kapcsolatával (1956–1975) foglalkozó trilógia* befejező (fél)köte Mindszenty bíborosnak az amerikai követségről VI. Pálhoz és Cicognani bíboros államtitkárhoz írt leveleit, üzeneteit közli. (Az *Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása*, III/1. Tanulmányok és szövegközlések. *Documenta*

1963–1966. A dokumentumok a kötet II. részében 337–547. METEM, Budapest 2010. Várszegi Asztrik OSB püspök, pannonhalmi főapát *Ajánlásával*.³⁰³)

A bencés szerző *apologia suinak* is beillő *Bevezetésében* „lehetetlen vállalkozásnak” tartja kutatómunkáját, amelynek során Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek, (herceg)prímás és a Szentszék kapcsolattartását próbálja rekonstruálni „*zömmel* olyan források alapján, amelyek idáig *jobbára* ismeretlenek voltak”. (Kiemelés tőlem – Sz. F.)

Most csak egyet idézek: a magyar bíboros életművét kiválóan ismerő Mészáros István *Árnyak és fények* című könyvére utalok (259kk.), aki áttanulmányozta Somorjai Ádám dokumentumköteteit. Somorjainál sok a másodközlés. Talán a legérdekesebbek azok a részletes jelentések, amelyeket az amerikai követség félrabságából Mindszenty bíboros Cicognani bíboros államtitkárnak küld a Kádár-rendszer által elnyomott magyar egyház helyzetéről. Azt sürgeti – sajnos, eredmény nélkül –, hogy a kommunistákkal tárgyaló Vatikáni képviselőket, főleg Agostino Casarolit figyelmeztessék: ne higgyenek könnyen a pártállam képviselőinek az alkudozó tárgyalások során.

Somorjai Ádám haszonnal idézi Giovanni *Barberini* kötetét.³⁰⁴ Barberini ugyan világosan Casaroli „egyházpolitikai vonalát” képviseli, de igyekszik

³⁰³ Következő jegyzeteimben a „Mindszenty-kérdést” az *Ostpolitik szempontjából tekintem*, tehát nem a vértanú bíboros folyamatban levő boldoggá avatási eljárásának távlatában. Lásd még: „Az »Ostpolitik« emlékezete”, in *Vigilia* 1992, 844–848.; „Jegyzetek az Ostpolitikról (A. Casaroliról)”, in *Távlatok* 2008/3., 74–80.; Mészáros István *Árnyak és fények* című könyvének ismertetése: in *Távlatok* 2008/4., 147–150.; „VI. Pál és az Ostpolitik” (Széljegyzetek Tornielli és Barberini monográfiáihoz), in *Távlatok* 2009/3., 74–80. – Mindszenty és Casaroli *Emlékiratai*, Mindszenty *„Napi jegyzetei”*, Mészáros Tibor, Ólmosi Zoltán, Mészáros István, Gergely Jenő, Kiszely Gábor, Szabó Csaba, Balogh Margit, Adriányi Gábor stb. könyvei.

³⁰⁴ Barberini 2007. Ez a kötet feldolgozza Casaroli pármái levéltári hagyatékát, amelyet Barberini egy évvel később, 2008-ban ugyanott tett közzé egy 880 oldalas kötetben: *La politica del dialogo, Le Carte Casaroli sull’Ostpolitik vaticana*. Szerintem Barberini dokumentációja a legjelentősebb új forrás, hogy az ún. „Mindszenty-ügyet” elhelyezzük az *Ostpolitik* távlatában.

tárgyilagosan bemutatni a „Mindszenty-ügyet”. Figyelemreméltó, hogy mindig tisztelettel szól a magyar főpapról. Ezt nem mondhatjuk el a Mindszenty „*hiteles, nem retusált képét*” rekonstruálni szándékozó Somorjai Ádámról. Mindszenty hosszú jelentéseiben tájékoztatja a Vatikánt az elnyomott magyar egyház helyzetéről. Példának idézem itt Barberinitől (2008, 190.) – Somorjai fordításában (227.) – azt a jelentést, amelyet Agostino Casaroli 1965. szeptember 18-án nyújtott be Cicogani bíboros államtitkárnak Mindszenty bíborosnál tett látogatásáról. Miután leírja a bíboros egészségi állapotával kapcsolatos problémákat, és Mindszenty véleményét Magyarországról való esetleges távozásáról, ti., hogy a bíboros majd táviratot küld, ha erre sor kerülhet, Casaroli így folytatja: „Előre látható, hogy a távirat nem fog megérkezni.”³⁰⁵

Barberini viszont megjegyzés nélkül folytatja *Casaroli megértő jelentésének* közlését: „Másrészről nemesnek mondható részéről a lelkiismereti konfliktus, hiszen életének java részét egy ügy védelmének szentelte, és most fél olyan lépést tenni, amely bárki előtt a csatatér elhagyásának tűnhetne. Ezért azt javasolnám, hogy a bíborost a válaszadásra kellene bátorítani, és ebből a célból minél hamarább levelet kellene küldeni a bíboros államtitkár részéről: a Szentatya örömmel értesült szándékáról; mindenesetre a probléma továbbra is fennáll; és várja az ígért híradást.”

Somorjai *Bevezetőjében* (12.) a fontos Barberini-anyagról megjegyzi, hogy a válogatás Casaroli tevékenységét és a Vatikán *keleti politikáját* tartja szem előtt, a Mindszenty-kutatás pedig a bíboros helyzetét szeretné rekonstruálni. „Eltérő szempontok alapján a forrásokat is eltérően ítéldhetjük meg, a fontos dolgok pedig a helyszínen, az eredeti anyag kézbevételekor lepleződnek le.” Mit jelentsen a források *eltérő* megítélése az *eltérő szem-*

De hozzásegít ahhoz is, hogy a „fehér vértanú” bíboros helytállását, egyházát és hazáját szerető főpásztor hosszú keresztútját megismerhessük.

³⁰⁵ Itt olvasom a jegyzetben Somorjai tendenciózus kommentárját: „Casaroli megjegyzése szubjektív és tendenciózus – ő sem mentes talán bizonyos ellenszenvtől.”

pontok szerint? Közhely, hogy nincs teljesen objektív történetírás. A nézőpontok, világnézetek, előítéletek, szubjektív értékelések belejátszhatnak még a legtárgyilagosabbnak szánt értelmezésekbe is. Igazában a történészek nem is Somorjai *forrásközléseit* bírálják, hanem *szubjektív kommentárjait, értelmezéseit*, amelyekre számos példát idézhetnék, nem szólva a már említett, a *Népszabadság* 2008. július 5-i számában megjelent ominózus interjújáról.

Csak néhány példát említek. Már egy korábbi *Vigilia*-beli közlésben³⁰⁶ Somorjai szembeállítja a *politikus* bíborost és a *lelkipásztori szempontokra* figyelő pápát (egy el nem küldött levéllel is érvelve). Erre a legjobb cáfolat magának Somorjainak most közzétett dokumentációja: amint említettem, Mindszenty bíboros az amerikai követségről sorra küldi a jelentéseket Cicognani bíboros államtitkárnak az elnyomott és üldözött magyar egyház helyzetéről, a *lelkipásztori szükségletekről*. Később a bencés tanár ugyan megjegyzi, hogy VI. Pál döntésében *politikai és lelkipásztori* természetű megfontolások is keverednek.

Idézhetjük itt a megértőbb Casaroli bíboros *Emlékiratait* (158.): „Arról, hogy hogyan kellene helyesen bánni a magyar rezsimmel, a bíboros és a pápa nem egyformán gondolkodott. De VI. Pál élénken és fájdalmasan érezte a reménytelenség ellenére is a kitartás kötelességét az Egyház és a lelkek szolgálatában, amit más nemes és nagy értékek elé helyezett. *Kétségkívül Mindszenty bíboros szeretete sem volt kisebb a lelkek és az egyház iránt*, de az ő emberekről, rezsimokról és a követendő utakról való gyakorlati véleményét erősen meghatározta kitörölhetetlen és elcsüggesztő tapasztalata.” (Kiemelés tőlem – Sz. F.)

Egy következő, szintén a *Vigiliában* közölt írásában több megkérdőjelezhető szubjektív értelmezés van.³⁰⁷ Itt a jegyzetekben hivatkozik Barberini

³⁰⁶ „VI. Pál és Mindszenty József esete”, in *Vigilia* 2008/11., 823kk.

³⁰⁷ „Mindszenty József vagy Hamvas Endre?”, in *Vigilia* 2009/6., 469–474.; vö. új kötetét (15kk.), ahol az 1963-as év dokumentációját hozza.

alapvető munkáira. De jellemző például (471.) ez az állítása: „Casaroli profilváltása 1963 őszén következett be, miután a trónra lépő VI. Pá pápa a bíborosok elé tárta a vatikáni keleti politika tervezetét, és azok elfogadták. [Kiemelés tőlem – Sz. F.] XXIII. János pápa megindított műve ezen a téren is – csakúgy, mint a II. Vatikáni zsinat összehívása terén – folytatásra talált. A dialógus egyik formája a kommunista államokkal való tárgyalás politikája lett. Ez meghozta gyümölcsét.”

Meghökkentő a történelemnek ez a leegyszerűsítő ismertetése. Mintha VI. Pál minden további megfontolás nélkül folytatta volna elődje kezdeményezését! Az idézett hiteles forrás, Barberini (2007, 96–104.) *hosszan ír VI. Pál „dubiumairól”, az 1963. július 16-án tartott bíborosi összejevetel döntéséről, ti., hogy milyen feltételek mellett kell folytatni a keleti politikát. [Ezt fentebb már ismertettem.] Voltak ugyanis a Vatikánban is, konzervatív bíborosok részéről, magas szintű ellenzői e politikának, bár a többség – bizonyos feltételeket szabva – végül igent mondott. VI. Pál „dubiumai” azonban később sem szűntek meg teljesen, pedig ő is a dialógus embere volt. Nyilván felfigyelt arra, hogy az *Ostpolitik ellen* sok bírálat érkezett, főleg a kommunista rezsimben üldözött keresztények részéről.*

VI. Pál 1965. szeptember 12-én (tehát a csehszlovák kormánnyal folytatott tárgyalások első fázisa és az 1964. szeptemberi vatikáni–magyar részleges megállapodás után) a *Domitilla-katakombában* mondott híres beszédében keményen elítélte a totalitárius államokban folyó egyházüldözést, szólt a katakomba-egyházakról és olyan rezsimokről, ahol az ifjúságot marxizmusra nevelik, ahol a papságot akadályozzák normális lelkipásztori munkájukban, ahol a klérust és a szerzeteseket, meg a világi hívőket „együttműködésre” kényszerítik. Két nappal később, 1965. szeptember 14-én, a zsinat negyedik ülészakájának megnyitásakor a pápa újra kifejezte keserűségét, hogy egyes országokban üldöztetést szenvednek a hívők, elnyomják az egyházat, teljes elfojtására törekedve.

És még egy adalék Barberinitől (2007, 299kk: *Lengyelország*): Wyszyński bíboros, akit Somorjai mint „réálpolitikust” szembeállít Mindszentyvel (*Népszabadság* 2008. július 5.), 1974. október 1-jén, a püspöki szinóduson keményen bírálta Casaroli *Ostpolitik*jét (2007, 316–317.). Felszólalását hivatalosan nem tették közzé, de lényege mégis nyilvánosságra került. A bíboros számos tapasztalata alapján hangsúlyozta, hogy a vatikáni diplomáciának nem kellene akadályoznia az evangelizálást. Valószínűleg ebben az összefüggésben hangzott el: „*Vir casaroliensis non sum.*” („Nem vagyok Casaroli-féle ember.”)

Somorjai a korábbi *Vigilia*-cikk elején (2008/11, 823.) – mintegy vállalkozását jellemezve – ezt a különös megállapítást teszi: „Arra az eredményre jutottunk (például), hogy – bár úgy tűnt, az évtizedes rágalmazás korszaka után a történészek végre kialakították az igazi és hiteles Mindszenty-képet – ez a kép még sem igazinak, sem hitelesnek nem tekinthető, csupán reakciónak a rágalmazásokra, főleg az emlékiratok olvasása és a pártállami iratanyag tanulmányozása nyomán.” A cikk végén a Mindszenty-problémát újrágondoló „történész” megnyugodva teszi le a tollat.³⁰⁸

Minden bizonnyal Somorjai Ádám történészek, szakemberek kritikáira is akar válaszolni *Bevezető*jében (12–13.), amikor azt a kérdést veti fel: *miért is foglalkozik a Mindszenty-üggyel?*

Íme az *apologia sui*: Először is, hogy mint bencés gimnáziumi tanár a hiteles Mindszenty-képet adhassa tovább a diákoknak. Ez lelkiismereti kérdés is az erkölcszótól számára. Azután mint a vatikáni Államtitkárság munkatársa és egyszerűen mint magyar katolikus is tartozik azzal a római és a világegyháznak, a mindenkori római pápának, hogy föltárja a bíboros gondolatvilágát. „Mert ennek a trilógiának ez a vezérfonala:

³⁰⁸ A történészek véleményére felhozhatnám itt a kiváló Mindszenty-kutató, Mészáros István (2008, 259–257.) kritikáját vagy Tóth Zoltán József bíráló tanulmányát a Somorjai Ádám–Zimmer Tibor által kiadott kötetről (*Magyar Szemle* 2009. június, 111–124.: „Mindszenty József védelmében”).

megismerni Mindszenty atyánk gondolatait, amelyek az amerikai követség félrabságában olyan sokáig foglalkoztatták. [*Gondolatolvasó, pszichiáter is!* – Sz. F.] Tartozom továbbá a Magyar Katolikus Püspöki Karnak is, melynek prímás-elnöke volt és – mint a trilógia második kötetében föltárult – szívében-lelkében, félrabságában is, még mindig annak tartotta magát, ezért rivalizált [?] Hamvas püspökkel, aki távollétében ellátni kényszerült az elnöki teendőket. [...] Tartozom végül e munka elvégzésével a magyar híveknek, akiknek joguk van megismerni a hiteles Mindszenty-képet, s nem utolsósorban tartozom a történészeknek, hiszen 1980-ban az ELTE Bölcsészettudományi Karán történezdipломát kaptam. [...] Végezetül, de nem utolsósorban tartozom vele Mindszenty bíboros emlékének, hiszen azok közé sorolom magam, akik fölismerhették: Mindszenty hercegprímás nemzeti hős akart lenni.” [!!!]

Somorjai „mellesleg” még megemlíti, hogy Mindszenty József boldoggá avatási perének konzultora, illetve relátora is volt. Korábban, humorizálva: „A Mindszenty-témát (ugyanis) nem alulírott találta meg magának. Mindszenty atyánk találta meg és választotta ki őt.” (*Ehhez nem fűzök kommentárt!* – Sz. F.)

Befejezésül idézek Erdő Péter bíboros 2009-i beszédéből, amely az esztergomi Mindszenty-zarándoklat alkalmával hangzott el.³⁰⁹

Mindszenty József utóda az esztergomi székből helyreigazított néhány torzító nézetet, amelyek még ma is – újabb dokumentációk közlése kapcsán is – terjednek. A bíboros, bár nem nevezte meg, egyértelműen bírálta Somorjai Ádám nézeteit is.

„Amikor (tehát) mai vizsgálódások már jó vagy nem jó indulattal a nagy magyar bíboros lelkének és érzelmeinek minden rezdülését nagyító alá veszik, nekünk, akik tiszteljük őt és szentté avatását kérjük az Apostoli Szentszéktől,

³⁰⁹ Szövegét lásd in *Magyar Szemle* 2009. június, 7–14. és in *Távlatok* 2009/2, 86kk.

illő, hogy az alapvető kérdéseket tegyük fel helytállásáról, tanúságtételéről és hősiességéről. Az ugyanis mindenki számára nyilvánvaló, hogy a '40-es évek végének, az '50-es éveknek, de még a '60-as éveknek a történései is nem egy idős főpásztor szóhasználatának vagy gondolatvilágának korszerűségéről vagy korszerűtlenségéről szóltak, hanem a súlyos egyházzüldözésről, melynek számos püspök, papok, szerzetesek ezrei, hívő emberek százezrei és milliói voltak az áldozatai. Harmincnégy évvel Isten Szolgája, Mindszenty József halála után tanúságtétele ma is aktuális. Szinte dörömből a lelkünkön.”

V. A VÉGKÖVETKEZTETÉSHEZ

1. AZ OSTPOLITIK ÉS MINDSZENTY ÉLETMŰVE

Mindszenty-ünnepség, Esztergom, 1990. február 8.

1989-ben Közép- és Kelet-Európában megbukott a kommunizmus. Ekkor nagy és ígéretes társadalmi átalakulás történt Magyarországon is. 1990. január 24-én a magyar országgyűlés elfogadta a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló törvényt, amelyben az állam lemond az egyház életébe való minden beleszólásról. Február 8-án ünnepélyes rekviemet mondtak Mindszenty József bíborosért az esztergomi bazilikában, és a prímási palota előtti teret róla nevezték el. Február 9-én a Parlamentben az ünnepségeken jelen levő Casaroli bíboros államtitkár és Németh Miklós miniszterelnök aláírták a diplomáciai kapcsolatok újravételeéről szóló dokumentumot.

A *Mindszenty-ünnepségeken* Casaroli bíboros képviselte II. János Pál pápát, aki az alábbi levelet küldte Paskai László bíboros esztergomi érseknek.

II. János Pál pápa levele Mindszenty bíborosról

„Mélységes meglepéssel vettem tudomást arról, hogy a közeljövőben megemlékezést tartanak az elhunyt Mindszenty József bíborosról, aki oly nagy dicsőséget szerzett Esztergom történelmi prímási székének.

Agostino Casaroli bíboros államtitkár részvétele a szertartáson annak a jele, hogy lélekben jelen kívánok lenni az érsekség hívei között, akik összegyűltek, hogy felejthetetlen Főpásztorukról megemlékezzenek. E levéllel óhajtom kifejezésre juttatni személyes csatlakozásomat a megemlékezéshez.

Mindszenty bíboros egyházhűségének nagyszerű tanúságtételét sok szenvedés szötte át. Először mint veszprémi püspök, majd mint esztergomi érsek végezte lelkipásztori működését hazátok történelmének tragikus korszakában. Joggal állapította meg igen tisztelt elődöm, VI. Pál pápa, amikor megemlékezett Mindszenty bíborosról halála után egy nappal, 1975. május 7-én, hogy a Gondviselés őt tette »nemes hazájában az egyház ezeréves történelme legnehezebb és legösszetettebb korszakának főszereplőjévé«. Még ma is élénken él bennünk annak a megalázó pernek a fájdalmas emléke, amelyek Mindszenty bíborost alávetették.

Esztergom rendíthetetlen bíboros érseke magasztos erények példáját adta a katolikus világnak. Egy nagy lelkipásztor méltóságával hordozta a fejére helyezett töviskoronát, egy olyan magasztos egyházi személy emlékét hagyva ránk, aki hosszú éveken keresztül tudott imádkozni és szenvedni népéért. Amikor szeretett magyar hazáját elhagyta, ezzel a lelkülettel írta VI. Pál pápának: »Szentseges lábaid elé alázattal teszem le ezt az áldozatot abban a meggyőződésben, hogy az ember legnagyobb szenvedése is, melynek ki lehet téve, kicsívő válik, amikor Isten szolgálatáról és az egyház javáról van szó...«

Ma tiszteletemet kívánom kifejezni a magyar egyház e nagy papjának, püspökének és primásának alakja előtt, annak az egyháznak a nevében, mely iránt a hűségnek olyan ragyogó bizonyítékát adta.

Ezekkel az érzésekkel adom apostoli áldásomat Önre, Tisztelendő Testvérem, segédpüspökeire és papjaira, a szeretett esztergomi érsekség szerzeteseire és híveire, valamint az ünnepélyes megemlékezési szertartás valamennyi résztvevőjére.

Vatikán, 1990. február 6.

II. János Pál”

Franz König bíboros tanúsága Mindszenty bíborosról

König bíboros, bécsi érsek, Mindszenty bíboros *letartóztatásának 50. évfordulóján*, 1998. december 26-án este, a budapesti Szent István-bazilikában bemutatott szentmisén homíliát mondott: felidézte a vértanú bíboros elítélését, kirakatperét, szenvedéseit és másfél évtizedes „számkivetését” az Egyesült Államok budapesti nagykövetségén. (*E homília Mindszenty bíboros életművének értékelése – mérlege –, itt csupán törzsrészét közlöm.*)

„Örömmel és hálával mutatom be a mai napon az ünnepi Áldozatot Budapesten a Szent István-bazilikában, az első vértanú, Szent István napján, gondolván I. István királyra, Magyarország védő- és nemzeti szentjére itt, ahol az első magyar király drága kincssel felérő erekljét őrzik, és ahol számos magyar bíboros ünnepi szentmisét mutatott be. A magyar prímás és a magyarországi Mindszenty Alapítvány hívtak meg erre a napra. Számos püspök, jeles vendég és hívőseleg jelenlétében örömmel teszek leget ennek a meghívásnak. Ezáltal szeretném a nagybecsülés és a köszönet koszorúját elhelyezni Mindszenty József bíboros koporsójára, aki magyar szülőföldjének kiváló fia volt. 50 évvel ezelőtt, 1948. december 26-án, pontosan ezekben az órákban, Szent István vértanú napján tartóztatták le és egy kirakatperben hazaárulás, kémkedés és a nemzeti biztonság veszélyes embereként életfogytiglani fegyházra ítélték. Ebből az alkalomból, 50 évvel később, átnyújtom egyházam és szülőházam, Ausztria elismerő üdvözlétét.

Pár nappal a letartóztatás előtt – mivel a Bíboros jól tudta, mi fog bekövetkezni – üzenetet küldött püspöktársainak és rajtuk keresztül minden magyar hívőnek, amely szó szerint így hangzik: »Nem vettem részt semmiféle összeesküvésben. Nem mondok le érseki tisztemről. Semmit sem írok alá. Ha mégis megtenném, az csak az emberi test gyengeségének következménye, és azt eleve semmisnek nyilvánítom.«

Amennyiben a kirakatpert követni tudjuk, a magyar bíborost és primást – akinek elődei a magyar királyokat koronázták meg – a per lefolyása alatt mélységesen megsértették, az emberi jogoktól, amelyekre napjainkban világszerte hivatkoznak, teljesen megfosztották. Ezeket a jogokat azért vették el tőle, mert a vallást, a katolikus Egyházat a bíborossal együtt meg akarták semmisíteni. Azonban az ősrégi közmondás itt is érvényes: »Sanguis martyrum semen christianorum.« – A vértanúk vére a kereszténység magva.

A tizenöt esztendeig tartó számkivetésben, az Egyesült Államok Követségén többször meglátogattam őt. Erre XXIII. János pápa bátorított fel. Felejtetetlen marad számomra az első találkozás a Követség épületének harmadik emeleti szobájában. Első kérdése, amit latin nyelven intézett hozzám, így szólt: »Quid desiderat Summus Pontifex a me?« – Mit kér a Szentatya tőlem? – Ez a találkozás Mindszenty bíborossal – az én aggodalmam iránta és az ő töretlen reménysége – számomra óriási jelentőséggel bírt. Megértettem, hogy a követségen élő magányos férfinak milyen hatalmas jelentősége van az Egyház és az egész világ számára. Az is világos volt előttem, hogy Bécs érsekének is egyértelmű a feladata, mert számára a legkézenfekvőbb volt, hogy a vasfüggöny mögött élő püspökkel az Egyház kapcsolata ne szűnjön meg. Anélkül, hogy ezt rögtön megértettem volna, rádöbbsentem, hogy ez a kapcsolat a Keleten lévő „hallgatás Egyháza”-nak milyen nagy erőt ad. Ez a feladat számomra a kimeríthetetlen lehetőségek forrása lett és lehetővé tette, hogy Egyházamat egyre jobban megismerjem és szeressem.

A fogoly primással a beszélgetés folyamán a következő vonásokat véstem emlékezetembe:

Először: Az Egyházért folytatott harcában nem volt semmi megalkuvás. Többször tudomásomra adta, hogy a magyar Egyházért bármikor kész a vértanúhalálra.

Másodszor: Magyar hazáját mindenkifelett szerette, és semmi áron nem akarta elhagyni, annak ellenére sem, hogy a kommunista kormány Nyugat felé aranyhidat akart számára megnyitni.

Harmadszor: A római pápa, mint Péter utóda, számára mindig egyértelmű tekintély volt, még akkor is, ha véleménye nem egyezett meg mindig az övével. Sokat szenvedett, amikor VI. Pál Rómába hívatta abban a reményben, hogy az Egyház számára könnyebb lesz egy »modus vivendi« kiharcolása az uralkodó kommunista kormánytól. Csak rövid ideig maradt Rómában, onnan Bécsbe jött, és az ottani magyar szemináriumban, a Pázmáneumban lakott egészen haláláig.

Miután az 1949-es ítéletet a magyar állam 1990-ben semmisnek nyilvánította, a magyar püspöki kar ajánlásával a róla elnevezett Alapítvány bevezette boldoggá avatását. Az erre vonatkozó akták Rómában döntésre várnak.

Az elmúlt esztendőekben Mindszenty egyéniségének újraértékelése megtörtént. Az 1989/90-ben kialakult változás után, megalkuvás nélküli magatartása új fénybe került. Régebben ugyanis személyében látták az egyedüli akadályt, hogy a rendszerrel nem lehet kiegyezni.”

Hatvanhárom év után rehabilitálták Mindszenty Józsefet³¹⁰

Mindszenty József bíboros teljes körű jogi, erkölcsi és politikai rehabilitálását nyilvánította ki a Legfőbb Ügyészség a napokban meghozott határozatával. A rehabilitálási eljárás Erdő Péter bíboros, prímás, esztergom-budapesti érsek kérésére a napokban a Legfőbb Ügyészség határozatával zárult le hivatalosan.

Az Esztergom-Budapesti Főegyházmegyei Hivatal emlékeztetett arra: a Budapesti Népbíróság IX. 254/1949. szám alatt folytatott ügyében a Legfőbb Ügyészség már 1989 végén perújítási nyomozást rendelt el. Az 1990. évi

³¹⁰ Forrás: MTI 2012. március 25. vasárnap 19:48

XXVI. törvény a törvénysértő elítélések orvoslásáról szolt, a mostani határozat pedig a korábbi perújítási nyomozás hivatalos lezárását jelenti.

Erdő Péter bíboros úgy nyilatkozott, „ez az esemény egy szenvedésekkel teli, hosszú történet összefoglalása”, amely reménye szerint „hozzájárul múltunk igazságának megismeréséhez, népünk lelki gyógyulásához és felemelkedéséhez”.

A bíboros hozzátette: a rehabilitáció „egyértelmű jele annak, hogy hazai igazságszolgáltatásunk szakított a koncepciós perek nehéz örökségével, és komolyan törekszik az igazságosság alapvető emberi követelményeinek érvényesítésére”.

2. A KATOLIKUS–KOMMUNISTA PÁRBESZÉD ÉS AZ OSTPOLITIK

Itt most első fejezetemhez, az *Ostpolitik elméleti alapjához kell visszahajl-nom, összegezve már e mérleg előrejelzéseit.*

A történelem, korunk „emberarcú barbársága” igazolja: *a kizáróla-gos – vagyis Istent tagadó, kizáró – humanizmus embertelen humanizmus.* Ezt a gondolatot idézi VI. Pál a *Populorum progressio* 42. pontjában, majd újabban XVI. Benedek *Caritas in veritate* című körlevele 78. pontjában.

Első fejezetemben jeleztem, hogy XI. Pius *Divini Redemptoris* kezdetű enciklikájában (1937. március 19.) leszögezte, utalva az *ateista* világnézetre: „*A kommunizmus bensőleg perverz [romlott], és nem lehet megengedni sem-milyen területen az együttműködést vele azoknak, akik meg akarják menteni a keresztény civilizációt.*”

Egy évvel később a neves sajtóapostol, Bangha Béla SJ (1880–1940), aki 1938 tavaszán a magyar rendtartomány képviselőjében részt vett a jezsuita rend nagygyűlésén, világméretű tervet nyújtott be az *ateista kommuniz-*

mus elleni propaganda megszervezésére. A küldöttek előbb lelkesedtek, aztán különböző okokból nem szavazták meg a propagandakiépítés tervét.³¹¹

A hatvanas és hetvenes években tehát, a politikai „enyhülés” és a zsinati „nyitás”, a dialógusra való készség légkörében – *homályban hagyva XI. Pius ítéletét az ateista kommunizmusról!* –, *elkezdődik a keresztény–marxista párbeszéd és az Ostpolitik*. Láttuk: ebben közrejátszott a „metzi egyezmény”, a vatikáni ígélet is, hogy a moszkvai pátriákátus ortodox megfigyelőket küldjön a zsinatra, és ehhez híven a *Gaudium et spes* tartózkodó ítélete a kommunista ateizmussal szemben. A *reálpolitikára*, realizmusra hivatkozva félreismerték, illetve elkendőzték az ateista kommunizmus alapján megvalósított diktatúrák, a Kelet- és Közép-Európában berendezkedett „létező szocializmusok” valóságát. Így történhetett meg, hogy az elméleti tévedésből eredt a gyakorlati illúzió, és a „csapdából” az ateista kommunizmus képviselői húztak hasznot. Ráadásul „baloldali” katolikusok, gondolkodók és mozgalmi vezetők (főleg Franciaországban) még a kommunistákkal való együttműködést is szorgalmazták.

Gaston Fessard SJ, aki részt vett a nácik elleni szellemi ellenállásban is, már 1937-ben, XI. Pius *Divini Redemptoris* enciklikájára is hivatkozva megmutatta, hogy a kommunisták által vallott *ateizmus* lehetetlenné teszi a párbeszédet és az együttműködést: az ateista ideológiából ugyanis egyenesen következik, hogy a kommunista megveti a létező embert, hogy a kommunista és a katolikus ember közötti különbség lelki és radikális. Később, az 1970-es években, Fessard még erősebben felemelte szavát a „marxista katolikusok”, „balos” francia katolikus mozgalmak, a felszabadítási teológia³¹² elhajlásai ellen: hangsúlyozta (például J. Girardi szalézi pap nézeteivel szemben), hogy a kommunista marxizmus nem humanizmus, és nem választható el az ateizmustól.

³¹¹ Vö. Molnár Antal–Szabó Ferenc, *Bangha Béla SJ emlékezete*, Budapest, 2010, 147kk. és 291–304.

³¹² Vö. Szabó Ferenc 1986, 121–126., előzőleg in *Vigilia* 1985/3.

Már 1989 előtt is voltak olyan, részben „megtért” kommunisták, akik végre elismerték Sztálin és Rákosi diktatúrájának büntetteit. Már idéztem a volt marxista Roger Fougeyrollas könyvét, és bemutattam a kezdetben marxista, majd egy időben a kereszténységhez közeledő, később muzulmáná lett Roger Garaudy „pálfordulásait”.

Egyes baloldali, kommunista írók, gondolkodók Szolzsenyicin (GULAG) és Andrej Dmitrijevic Szaharov leleplezései és az 1956-os magyar szabadságharc eltiprása után teljesen hátat fordítottak a marxizmusnak/kommunizmusnak (Furet, Courtois); más kommunisták viszont továbbra is tagadták a tagadhatatlan visszaéléseket és büntényeket, vagy azokat nem a történelmi materializmus ideológiájának és az embertelen ateista rendszernek a számlájára írták, hanem egyes vezetők „elhajlásainak” tulajdonították. De botrányosabb tény, hogy sok kommunista még a kommunizmus bukása után is kétségbe vonta *A kommunizmus fekete könyve* tárgyilagosságát, vagy tagadta a benne feltárt tényeket is.³¹³

H. de Lubac, zsinati teológus (élete végén bíboros) a zsinat után (1967-ben) kommentálta a konstitúciót (GS 19–21.), foglalkozott a párbeszéd lehetőségével is (*Athéisme et sens de l'homme*), amikor megvilágította az ateizmus mivoltát, valamint a természet és a természetfeletti helyes viszonyát.³¹⁴

H. de Lubac lényegében azt a „nyitott intranzigenciát” képviseli, amelyet XXIII. János pápa *Pacem in terris* kezdetű körlevele megfogalmazott, amikor megkülönböztette a merev (ateista) rendszereket a változó történelmi mozgalmaktól. Ez utóbbiak elkötelezettjeivel, az őszinte marxista ateistákkal is lehetséges és szükséges is a párbeszéd. De ezt a „nyitottságot” is félre lehet értelmezni, ahogyan egyes „marxista katolikusok” tették.

Itt most még egy fontos *teológiai/egyháztani* reflexiót fűzök Casaroli egyébként gyakran bírált egyházpolitikájához, ti., hogy mindig elsőbbsé-

³¹³ Vö. in *Távlatok* 49/443. és Chenaux 2009.

³¹⁴ *Œuvres Complètes (OC)*, Cerf, Paris, 2010, 407–514.

get juttatott a *püspöki székek betöltésének*, és még sajnálatos kompromisszumok árán is a püspöki kinevezéseket szorgalmazta. Mintha az Egyház nem létezne a hierarchia nélkül! Ez a „klerikális” egyházfelfogás ellenkezik a zsinat egyházképével. Casaroli egyházpolitikája tehát – paradox módon – „haladó” is, hiszen a dialógust kereste a kommunista rendszer képviselőivel, másrészt viszont a túlhaladott egyháztant követte, amikor a hierarchiát Isten (újszövetségi) népe elé helyezte.

Kétségtelen, hogy *elméletileg/teológiailag* a II. Vatikáni zsinat nyitása az *Ostpolitik*nak kedvezett. Láttuk, hogy a zsinat – VI. Pál *Ecclesiam suam* kezdetű körlevele szellemét követve – a széles körű párbeszédet sürgette, párbeszédet a nem hívőkkel, ateista marxistákkal is. Ez a „nyitott szemlélet” képezte tehát az *Ostpolitik* elméleti alapját. Más kérdés, hogy ez *konkrétan, gyakorlatilag* miként valósult meg. A nem hívőkkel, ateistákkal folytatandó párbeszéd teológiai és egyháztani megalapozását a zsinat a *Lumen gentium* 16. és a *Gaudium et spes* 22. pontjában fogalmazta meg.³¹⁵

Fontos lépés volt tehát a zsinati egyháztanban, a *Lumen gentium* megfogalmazásában, hogy az Isten (újszövetségi) népéről szóló II. fejezet a hierarchiáról, püspökségről szóló III. fejezet elé került. A zsinati atyák hangsúlyozni akarták minden megkeresztelt egyenlő méltóságát. Isten új népébe minden ember meghívást kap. A *Lumen gentium* 16. pontjában ezt olvassuk: „*Akik Krisztus Evangéliumát és az ő Egyházát önhibájukon kívül nem ismerik, de őszinteszívvel keresik Istent, és a kegyelem hatására teljesítik a lelkiismeretük szavában felismert akarátát, elnyerhetik az üdvösséget. Az isteni Gondviselés azoktól sem tagadja meg az üdvösséghez szükséges segítséget, akik önhibájukon kívül nem jutottak el Isten kifejezett ismeretére, de – nem az isteni kegyelem nélkül – iparkodnak becsületesen élni.*”

³¹⁵ Vö. Szabó Ferenc, „A *Lumen gentium* dogmatikai konstitúció az Egyházról”, in Kránitz Mihály (szerk.), *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai negyven év távlatából, 1962–2002*, Szent István Társulat, Budapest, 2002, 91–115.

Ezt a vigasztaló egyháztani igazságot a krisztológia szempontjából még jobban megindokolja az Egyház és a mai világ viszonyával foglalkozó *Gaudium et spes* kezdetű konstitúció. Miután a 19–21. pontokban az ateizmusról tárgyalt, a 22. pontban (amely visszaüt a LG fent idézett 16. pontjára) Isten egyetemes üdvözítő szándékát hangsúlyozza, azt, hogy „Isten Fia megtestesülésével valamiképpen minden emberrel egyesült”. „Mivel Krisztus mindenkiért meghalt, s minden ember végső hivatása azonos, ti. isteni hivatás, vallanunk kell, hogy a Szentlélek mindenkinek föl kínálja a lehetőséget, hogy – csak Isten előtt ismert módon – csatlakozhassanak a húsvéti misztériumhoz”, tehát részesedhessenek Krisztus üdvözítő halálában és feltámadásában.

VI. Pál pápa már a zsinatot befolyásoló *Ecclesiam suam* kezdetű első körlevelében határozottan a széles körű párbeszédet sürgette, 1971-es *Octogesima adveniens* (OA) kezdetű levelében azonban már óvatosságra intett a szocializmus és a marxizmus tanaival és módszereinek alkalmazásával kapcsolatban. Montini pápa a *Rerum novarum* megjelenésének 80. évfordulóján Maurice Roy bíboroshoz intézett levelében visszaüt (OA 30.) a *Pacem in terris* megkülönböztetésére, de utána (OA 31.), bizonyos tapasztalatokra hivatkozva (ugyanis közben megfeneklett a keresztény–marxista párbeszéd) a keresztényeket a szükséges megkülönböztetésre inti. A szocializmus által „vonzott” keresztények a gyakorlatban ügyeljenek arra, hogy a történelmi mozgalmakat mennyiben befolyásolják az eredeti (ateista) ideológiák, mert valójában nem lehet őket teljesen szétválasztani. Világosan kell látni, milyen fokon lehet elköteleződni a közös politikai cselekvésben, megőrizve az emberről alkotott teljes felfogást, tehát olyan értékeket, mint a szabadság, felelősség, nyitottság a lelki értékekre, amelyek biztosítják az ember teljes kibontakozását.

Reálpolitika?

Munkámban többször hivatkoztam Giovanni Barberini kutatásaira. Az olasz történész, Agostino Casaroli szellemi hagyatékának feldolgozója, általában védi az *Ostpolitikot*. Érvelésének summája (2007, 329.): A Szent-szék, jóllehet ismerte a szomorú helyzetet, amelyben a Szovjetunióban és az ún. szocialista országokban a vallási közösségek és a hívők éltek, mégis folytatta a párbeszéd politikáját. *„Voltak, akik elítélték túlzott toleranciáját, és Ostpolitikját negatív 'Realpolitik'-nak tartották, amely kész feláldozni személyeket és az egyház számára életbevágó érdekeket a keleti régiókban. Mindenesetre el kell ismerni a Szentszék merész választását, hogy minden kockázat és bírálat ellenére folytatta a dialógus politikáját különböző szinteken. Igazában ezt lehetne 'Realpolitik'-nak is tekinteni, amennyiben abba a makacs meggyőződésbe kapcsolódott, hogy a békés együttélés és a bizalom légkörének létrejötte minden más, akár jelentős érdekek elé helyezendő. Ez a légkör kedvezett volna [a Szentszék] jelenlétének a keleti egyházakban. A katolikus egyház tehát fel volt készülve a létrejövő eredményekre.”*

Mintegy elővételezve e nézőpont kritikáját, az előző fejezetekben megmutattam: ez a *Reálpolitik* nem ismerte, elkendőzte, vagy feledte a kommunisták által üldözött vagy elnyomott helyi egyházak *valóságát*. Valójában a vatikáni diplomácia a bolsevisták „csapdájába” esett.

II. János Pál alatt változás történt: a főszereplő Casaroli bíborosra más feladatok is hárultak. Láttuk, hogy Lengyelországban már VI. Pál alatt sem volt könnyű dolga: Wyszyński bíboros és az egységes lengyel püspöki kar gyanakvón nézte ottani szereplését, az *Ostpolitikot* meg a „helsinkai folyamatot”, amikor világosan látszott, hogy a kommunista országokban az aláírt záróokmányban elismert vallásszabadságot a *gyakorlatban* számos módon továbbra is korlátozzák.

II. János Pál 1980-ban levelet írt a madridi találkozó állam- és kormányfőinek, sürgetve a vallásszabadság gyakorlati biztosítását:³¹⁶ „A Helsinki záróokmányt (1975) jelentősége és hatékonysága szempontjából különbözőképpen értékelte Wojtyła bíboros, mielőtt pápává választották, és Wyszyński bíboros. Lengyelország prímása bizalmatlanul figyelte a Helsinki folyamatot, mert attól tartott, hogy azt a Szovjetunió propagandára használja fel, hogy hamis helyzetképet adjon, és megszilárdítsa a *status quo*t és a kommunista országok hatalmát.”

A Helsinki záróokmány vallásszabadságra vonatkozó részét még konkretizálták Madridban és Bécsben (1989). A 16. paragrafus gyors megszavazása végül annak is köszönhető, hogy 1988. június végén Moszkvában Gorbacsov meghirdette a *peresztrojka* és a *glasznosztj* új politikáját, és ezzel a szabadság új légköre jött létre.³¹⁷

Tehát: mivel megbukott a bolsevizmus, az *Ostpolitik* „kis lépései” helyett most már felgyorsult változások következtek a vallásszabadság területén is.

³¹⁶ Barberini 2007, 379–380.

³¹⁷ Barberini 2007, 382.; a hosszú 92. jegyzetben ismerteti a 16. paragrafus 11 pontból álló határozatát a vallásszabadság különböző szempontjairól.

XVI. BENEDEK PÁPA *SPE SALVI* KEZDETŰ ENCIKLIKÁJA
A KERESZTÉNY REMÉNYRŐL – 2007. NOVEMBER 30.³¹⁸

„26. Nem a tudomány váltja meg az embert. Az embert csak a szeretet váltja meg. Ez először a tisztán evilági területen érvényes. Ha valaki megtapasztalja életében a nagy szeretetet, ez a »megváltás« pillanata, amely új értelmet ad az életének. De hamarosan azt is fölismeri, hogy a neki ajándékozott szeretet önmagában nem oldja meg életének problémáját. Ez a szeretet veszélyeztetett. A halál szétzúzhatja. Az embernek szüksége van a feltétel nélküli szeretetre. Szüksége van arra a bizonyosságra, melynek alapján elmondhatja: »Sem halál, sem élet, sem angyalok, sem fejedelemségek, sem jelenvalók, sem eljövendők, sem hatalmasságok, sem magasság, sem mélység, sem egyéb teremtmény el nem szakíthat bennünket Isten szeretetétől, amely Krisztus Jézusban, a mi Urunkban van« (Róm 8,38–39). Ha ez a feltétel nélküli szeretet a feltétlen bizonyosságával adva van, akkor – és csak akkor – az ember »meg van váltva«; bármi is történjék vele ezután. Erről van szó, amikor ezt mondjuk: Jézus Krisztus »megváltott« minket. Általa megbizonyosodtunk Istenről – egy olyan Istenről, aki nem a világ távoli »első oka«, hiszen az ő egyszülött Fia emberré lett, és mindenki elmondhatja róla: »Isten Fiának hitében élek, aki szeretett engem, és odaadta értem önmagát« (Gal 2,20).

27. Ebben az értelemben igaz, hogy aki nem ismeri Istent, lehet, hogy sokféle reménye van, de végső soron remény nélkül, a nagy, az egész életet hordozó remény nélkül él (vö. Ef 2,12). Az embernek igazi, nagy és minden törésen átvezető reménye csak Isten lehet – az az Isten, aki »mindvégig«, a »beteljesedésig« (vö. Jn 13,1; 19,30) szeretett és szeret. Akit megérint a szeretet, az kezdi sejteni, mit jelent igazában: »élet«. Kezdi sejteni, mit jelent a remény szava, mellyel a keresztesítés szertartásában találkozunk: a hittől az »örök életet« várom – az

³¹⁸ http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20071130_spe-salvi_hu.html

igazi életet, mely teljes és biztonságos, és a maga teljességében egyszerűen élet. Jézus, aki azt mondta magáról, hogy azért jött, hogy nekünk életünk legyen és teljes, túláradó életünk legyen (vö. Jn 10,10), azt is tudtunkra adta, mit jelent az »élet«: »Az örök élet pedig az, hogy megismerjenek téged, az egyedül igaz Istent, és akit küldtél, Jézus Krisztust« (Jn 17,3). Az embernek a szó igazi értelmében nincs élete önmagában és csak önmagából: az élet kapcsolat. És az élet a maga teljességében kapcsolat azzal, aki az élet Forrása. Ha mi kapcsolatban vagyunk azzal, aki nem hal meg, aki maga az élet és maga a szeretet, akkor vagyunk az életben. Akkor »élünk«.

Utószó

PÁRBESZÉD ÉS HARC ISTENÉRT

Befejezésül az I. fejezetben már idézett kiváló zsinati teológustól, a jezsuita Henri de Lubactól veszek át néhány gondolatot, aki a *Gaudium et spes* kezdetű konstitúciót kommentálva mélyrehatóan foglalkozik az Istent és embert tagadó ateizmussal, illetve az ateizmussal szembeni helyes keresztény magatartással.³¹⁹

A dialógus sohasem jelentheti a megalkuvást, a keresztény önazonosság feladását, a nézetek összemosását (az ökumenizmusban az „irénizmust”, tehát a mindenáron való békülést, vagy a vallásközi párbeszédben a szinkretizmust, a vallási igazságok keverését). Továbbá az igazi párbeszédben nem ítéljük el *a priori* a másik felet, az ateista partnert, kerüljük a sértő polémiát és az üres fecsegést.

H. de Lubac szerint három szóval jellemezhetjük az ateistákkal folytatandó helyes párbeszédet: *dialógus, szembesülés, harc*. Ha helyesen értjük a három kifejezést, egyáltalán nem zárják ki, inkább feltételezik, kiegészítik egymást – összekapcsolódnak. Nem kell szégyellenünk, hogy az ateizmussal való konfrontációban a harcra is felkészülünk. Nem az ateisták személyét támadjuk, hanem az ateizmust. Persze lelki fegyvereket használunk. Legelőször pedig önmagunk ellen fordítjuk e fegyvereket, a bennünk rejtőzködő ateizmust vagy hamis istenképet igyekszünk legyőzni. Mert a hit és a hitetlenség határvonala tulajdonképpen mindannyiunk szívén keresztül húzódik.

³¹⁹ *Athéisme et sens de l'homme*, 1967. – P. de Lubac már 1944-ben közzétett egy azóta bestsellerré lett munkát: *Le drame de l'humanisme athée*/Az ateista humanizmus drámája címmel.

A hívő magatartása – amikor szembesül az ateizmussal, vagy az ateista támadja őt – nem lehet más, mint a harc: *harc Istenért* – hangsúlyozza H. de Lubac. Példának a tudós gondolkodó rendtársa és barátja, Teilhard de Chardin magatartását idézi. A neves paleontológus a tudományos világban forgolódott, sok barátot szerzett nem hívő tudósok körében is. Ő jelentette ki, nem titkolta, hogy „harcban áll a személyes Istenért”.³²⁰

A hívőnek el kell fogadnia a vallás, s a hite elleni jogos kritikákat, meg kell szabadulnia minden farizeizmustól és hiteles tanúságtételre kell törekednie. Szüksége van *alázatra*: ez a hitben való szilárdság feltétele. Mert hitünk nem emberi érték, valami biztos tőke, hanem Isten kegyelmi ajándéka. Értelmes – de nem az ész szüleménye; abszolút misztérium – amelyet mindig el kell mélyíteni a feltámadt Krisztus Lelke erejében, meg kell tisztítani a babonás elemektől, és szeretetben kell gyümölcösöztetni.

Henri de Lubac bíborossal még hangsúlyozom: a szükséges *párbeszédnél beszédesebb* az evangéliumi *tanúságtétel*. A marxista valláskritikára és az egzisztencialista vagy más abszolút ateizmusra is a leghatékonyabb válasz az élő hit *tanúságtétele*, amely a tevékeny szeretetben gyümölcöszik. Ez pedig hitem elmélyítését, megtisztítását, belső megtérésemet követeli: „Mindig el kell ismernem, hogy többé-kevésbé hitetlen vagyok, bírálnom kell hitem hiányosságait, sohasem elégedhetem meg hitem jelenlegi minőségével – vissza kell utasítanom hitem és magatartásom minden farizeizmusát. Mindez nem jelenti azt, hogy a hitetlenységnek részben igaza van; éppen el éppen ellenkezőleg: ezzel ténylegesen megmutatom, amennyiben tőlem függ, hogy nincs igaza.” (*Paradoxes*)

A zsinati nyitás teológiai/egyháztani alapját a fenti gondolatokkal összegeztem; tehát a zsinat szelleme: párbeszéd keresése az Egyházon belül és a „külsőkkel”, nevezetesen a nem hívőkkel, az ateistákkal. E szellem

³²⁰ *Œuvres Complètes (OC)*, Cerf, Paris, 2010, 415–418.

politikai vetülete volt a zsinat utáni keresztény–marxista párbeszéd, és ez indította el XXIII. János pápa idején az egyházi diplomácia *Ostpolitik*ját, a Szentszék *modus vivendi* keresését a kommunista országok képviselőivel. Érzékeltettem e vatikáni politika alakulását, változásait XXIII. János pápától VI. Pálon át II. János Pálig, és megvilágítottam, Agostino Casaroli érsek, 1979-től bíboros államtitkár szerepét *Emlékiratai* és az újabb rá vonatkozó irodalom alapján.

Elsősorban Rómából nézve, ottani Vatikáni rádiós tapasztalataim alapján szűrtem meg a külföldi és a hazai dokumentációt. Én most így látom, így értékelem ezt a bonyolult egyháztörténeti szakaszt. Mások más szempontból, más adatok alapján kiegészíthetik szerény kísérletemet. Mindenesetre az igazság tárgyilagos feltárásának szándéka vezérelt most is, és az elmúlt évtizedekben is szellemtörténeti tájékoztatásaimban.

KÉPMELLÉKLET

A tömegtájékoztatás védőszentjének, Gábor arkangyalnak bronzszobra
a Santa Maria di Galeria adóközpontjában

Az 1931-ben létrehozott Vatikáni Rádió a pápák szolgálatában:
XI. Piustól II. János Pálig (a rajz a Rádió Marconi termében látható)

VI. Pál pápa magánkihallgatáson fogadja Lázár Györgyöt,
a Minisztertanács elnökét (1975. november 15.)

VI. Pál pápa Casaroli érsek társaságában fogadja Kádár Jánost,
az MSzMP KB főtitkárát és feleségét (1977. június 9.)

A magyar püspökök ad limina látogatása 1977. április 14-én

Lékai László kinevezett bíboros Rómába érkezik:

VI. Pál 1976. május 24-én kreálta bíborossá

II. János Pál néhány héttel szolgálata megkezdése után fogadja az újságírókat, előtérben a Vatikáni Rádió Magyar tagozatának három munkatársa:

Szabó Ferenc SJ, Puskely Mária nővér és Ipacs Katalin

Lécai László bíboros látogatása a Vatikáni Rádió Magyar tagozatában, az előtérben mellette a programigazgató, J. Blajot SJ, szemben Bagi István, a Pápai Magyar Intézet rektora, középpütt Szabó Ferenc SJ, az ablaknál Ipacs Katalin

1980. február 5-én II. János Pál végiglátogatja a Vatikáni Rádió szerkesztőségeit, a képen a Magyar tagozatnál Szabó Ferenc és Puskely Mária, a háttérben Roberto Tucci SJ, a Rádió igazgatója és Casaroli bíboros

II. János Pál, majd Agostino Casaroli bíboros
fogadja Lázár György miniszterelnököt (1987. február 19.)

II. János Pál 1987-ben harmadszor fogadja Miklós Imre államtitkárt,
az Állami Egyházügyi Hivatal elnökét

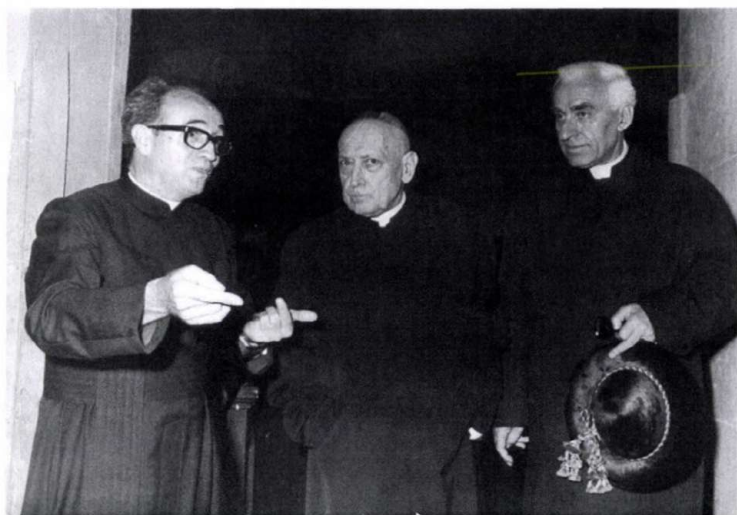
Pasquale Borgomeo SJ, a Vatikáni Rádió igazgatója kíséretében Szabó Ferenc SJ előkészíti II. János Pál 1991-es magyarországi apostoli látogatását (a budapesti Sportcsarnok bejáratánál)

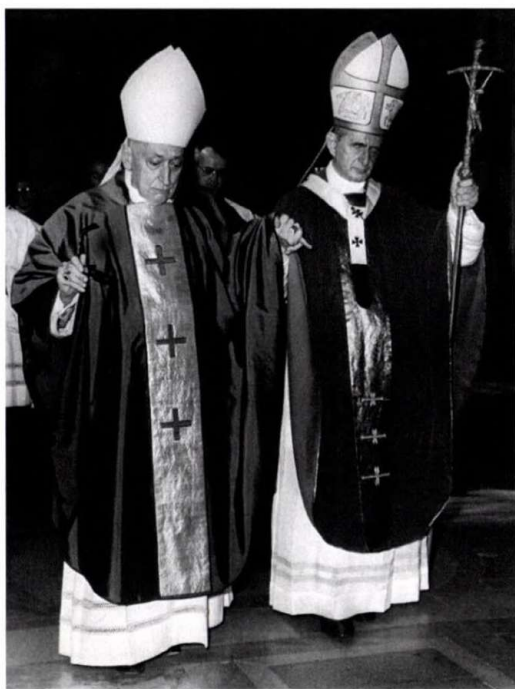
P. Szabó Ferenc SJ, II. János Pál tolmácsa

Ritz Sándor jezsuita testvér a Santo Stefano Rotondo templom makettjét mutatja Mindszenty József bíborosnak

Mindszenty bíboros 1971 októberében ellátogat címtemplomába, a Santo Stefano Rotondóba; a képen mellette (balról) Ritz Sándor jezsuita testvér és (jobbról) Zágony József

VI. Pál és Mindszenty bevonul
a Sixtus-kápolnába

A pápa halászyűrűjét adja a bíborosnak

BIBLIOGRÁFIA

- Adrianyi, G., *Geschichte der Kirche Osteuropas im 20. Jahrhundert*, Paderborn, 1992.
- Adriányi Gábor, *A Vatikán keleti politikája és Magyarország, 1939–1978, A Mindszenty-ügy*, Kairosz, Budapest, 2004.
- Adriányi Gábor, *A Katolikus Egyház története a 20. században Kelet-, Közép-Kelet- és Dél-Európában*, Budapest, 2005.
- Alberigo, G.–Jossua, J.-P. (Éd.), *La Réception de Vatican II*, Cerf, Paris, 1985.
- Alberigo, Giuseppe (dir.), *Storia del concilio Vaticano II, I. Il cattolicesimo verso una nuova stagione, L'annuncio e la preparazione gennaio 1959–settembre 1962*, Bologna–Leuven, 1995.
- Alberigo, Giuseppe (dir.), *History of Vatican II*, Peeters–Il Mulino, Leuven–Bologna, 1995–2001.
- Alberigo, G., (dir.), *Histoire du concile Vatican II (1959–1965)*, Paris, 1997–2005.
- András, Emerich–Morel, Julius, *Kirche in Übergang (Die katholische Kirche Ungarns 1945–1982)*, UKI Berichte, Wien, 1982.
- András Imre SJ, „Lékai bíboros – az állam partnere a magyar egyházi élet újrarendezésében”, in *Katolikus Szemle* 1986/3, 262–267.
- András Imre–Szabó Ferenc, „Beszélgetés P. Bulányi mozgalmáról”, in *Távlatok* 1995/6, 26. szám.
- Balogh Margit, „Egyház és egyházpolitika a Kádár-korszakban”, in *Eszmélet* 34 (1997), 69–79. <http://eszmelet.freeweb.hu/34/baloghm34.html>
- Balogh Margit, „Egyházak a szovjet rendszerben (1945–1989)”, in *Magyarország a XX. században, II*, Főszerkesztő Kollega Tarsoly István, Szekszárd, 1997.

- Balogh Margit, *Mindszenty József*, Elektra, Budapest, 2002 (Élet-kép sorozat)
- Balogh Margit, „A Vatikán és Magyarország”, in *História* 2005.
- Balogh Margit, „A forradalom és a katolikus egyház”, in Szabó Csaba (szerk.), *Magyar Katolikus Egyház, 1956*, Budapest, 2006.
- Balogh Margit (szerk.), *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között, Dokumentumok I–II*, METEM, Budapest, 2008.
- Balogh Margit, „Kötélhúzás a kulisszák mögött”, in Bánkuti Gábor–Gyarmati György, 2010, 43–80.
- Balogh Margit–Gergely Jenő, *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992, I*, História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993.
- Balogh Margit–Gergely Jenő, *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon (1790–2005), (Dokumentumok) II, 1944–2005*, História könyvtár–Okmánytárak 2, Budapest, 2005.
- Balogh Margit, „Ikonná dermedt emlékirat”, in *Századok* 2012, 146. évfolyam, 1. szám, 3–45.
- Bangha Béla, *Világhódító kereszténység*, Pázmány Péter Irodalmi Társaság, Budapest, 1942.
- Bánkuti Gábor, „A jezsuiták 1965-ös »Világszolidarizmus« pere”, in *Egyháztörténeti Szemle*, 2007/2, http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/bankuti-jezsuita.htm#_ftn11
- Bánkuti Gábor–Gyarmati György (szerk.), *Csapdában, Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989*, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010.
- Bánkuti Gábor, *Jezsuiták a diktatúrában*, L'Harmattan, Budapest, 2011.
- Barberini, Giovanni, *Stato socialista e Chiesa cattolica in Polonia*, Bologne, 1983.
- Barberini, Giovanni, *L'Ostpolitik della Santa Sede, Un dialogo lungo e faticoso*, Il Mulino, Bologne, 2007.

- Barberini, Giovanni, *La politica del dialogo, Le carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana*, Il Mulino, Bologna, 2008.
- Beke Margit (szerk.), *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között*, Argumentum, Köln–Budapest, 1996.
- Besançon, Alain, *Le Malheur du siècle. Communisme, nazisme, Shoah*, Paris, 1998.
- Bikfalvi Géza, *A magyar jezsuiták történeti névtára 1853–2003*, Budapest, 2007. (METEM könyvek 53)
- Blet, Pierre, *Pie XII et la Seconde Guerre mondiale d'après les archives du Vatican*, Paris, 1997.
- Bogláryné Mailáth Edina–Halász Endre, „A Bokor mozgalomról”, „Halász Endre válaszai”, in *Távlatok* 1996/2, 28. szám. www.tavlatok.hu-archivum
- Bottoni, Stefano, „Egy különleges kapcsolat története”, in Bánkuti–Gyarmati 2010, 253–280.
- Bozsóky Pál Gerő–Lukács László, *Az elnyomatásból a szabadságba (1945–2001)*, Vigilia, Budapest, 2005.
- Bukovský, John, *Chiesa del martirio, Chiesa della diplomazia*, EDB, Bologna, 2009.
- Bulányi György, *Erény-e az engedelmesség?* Egyházfórum, Luzern, 1989.
- Bulányi György, in „Érted vagyok” 2005. október.
- Calvez, Jean-Yves SJ, *La Pensée de Karl Marx*, Seuil, Paris, 1956.
- Calvez, Jean-Yves SJ, „Le marxisme au concile”, in *Le deuxième Concile du Vatican II*, Rome, 1989, 689–702.
- Calvez, Jean-Yves, *Chrétiens penseurs du social. Après le Concile, après „1968” (1968–1988)*, Paris, 2008.
- Caprile, G., *Il Sinodo dei vescovi*, Terza assemblea generale (27 settembre–26 ottobre 1974, Roma 1975, 199s.).
- Carbone, Vincenzo, „Schemi e discussioni sull'ateismo e sul marxismo nel

- concilio Vaticano II, Documentazione”, in *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 44 (1990) 10–68.
- Casaroli, Agostino, *Nella Chiesa per il mondo. Omelie e discorsi*, Milano, 1987.
- Casaroli, Agostino, *Il martirio della pazienza, La Santa Sede e i paesi comunisti (1963–1989)*, Introduzione di Achille Silvestrini, A cura di Carlo Felice Casula e Giovanni Maria Vian, Einaudi, Torino, 2000.
- Casaroli, Agostino, *A türelem vértanúsága, A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*, Szent István Társulat, Budapest, 2001.
- Chenau, Philippe, „*Humanisme intégral*” (1936) de Jacques Maritain, coll. „Classiques du christianisme”, Paris, 2006.
- Chenau, Philippe, *L’Église catholique et le communisme en Europe (1917–1989) De Lénine à Jean-Paul II.*, Paris, 2009.
- Christdemokratie in Europa im 20. Jahrhundert; Christian Democracy in 20th Century Europe; La démocratie chrétienne en Europe au XXe siècle*, M. Gehler, W. Kaiser, H. Wahnout (dir.), Vienne, 2001.
- Clément, Olivier, *La révolte de L’Esprit*, Stock, Paris, 1979.
- Congar, Y. M.-J. OP–Peuchmaurd, M. OP (dir.), *L’Église dans le monde de ce temps, Constitution pastorale „Gaudium et spes”, Tome II, Commentaires, „Unam Sanctam” 65/b*, Cerf, Paris, 1967.
- Congar, Yves, *Le Concile de Vatican II*, Beauchesne, Paris, 1984.
- Congar, Yves, *Mon Journal du Concile*, Cerf, Paris, 2002.
- Courtois, Stéphane–Werth, Nicolas, *A kommunizmus fekete könyve, Bűntény, terror, megtorlás*, Nagyvilág Kiadó, Budapest, 2000.
- Cserháti József, *Fényvillanások a hosszú éjszakában, Dokumentációs visszaemlékezések a vallásüldözés harminc évéről*, Pécs, 1990.
- Denzinger, H.–Hünemann, P., *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, összeállította Romhányi Beatrix és Sarbak Gábor,

- szerkesztette Burger Ferenc, Örökmécs Kiadó–Szent István Társulat, Bánytereny–Budapest, 2004.
- Diós István (szerk.), *A II. vatikáni zsinat dokumentumai*, Szent István Társulat, Budapest, 2000.
- Dziwisz, Stanisław, *Une vie avec Karol*, Paris, 2007; *Egy élet Karol Wojtyła mellett*. Új Ember Kiadó, Budapest, 2007.
- Elmer István, *Börtönkereszt, Börtönviselt katolikusok visszaemlékezései*, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, Budapest, 1994.
- Fazekas Csaba, „Dokumentumok Miklós Imre lemondatásának történetéhez (1989–1990)”, in <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/miklosimre.htm> (5. évfolyam, 2. szám, A. D. MMIV)
- Fejérdy András, „»Hontalanok« – A római emigráns magyar papok, a magyar kommunista kormányzat és a Vatikán új keleti-politikájának kezdete”, in *Történelmi Szemle* 2009/1.
- Fejérdy, Andras, „La Presenza ungherese alla prima sessione del Concilio Vaticano II. Formazione ed attività della delegazione secondo le fonti statali ungheresi (1959–1962)”, in *Archivum Historiae Pontificae (AHP)* 42 (2004), 85–203.
- Fejérdy András, „Mindszenty József szellemi portréja”, in *Kommentár* 2006/4. 43–54.
- Fejérdy András, „A Szentszék kapcsolatfelvételi kísérlete a magyar katolikus püspökökkel 1959 tavaszán”, in *Valóság* 2006/4. 68–81.
- Fejérdy András, „Titkos püspökszentelés(ek) Magyarországon 1960 őszén”, in Bánkuti Gábor–Gyarmati György, 2010. 149–151.
- Fejérdy András, *Aux origines de la nouvelle 'Ostpolitik' du Saint-Siège*. (megjelenés alatt)
- Fejtő, François, *L'Héritage de Lénine, Introduction à l'histoire du communisme mondial*, Paris, 1977.

- Fessard, Gaston SJ, *Le dialogue catholique–communiste est-il possible?* Grasset, Paris, 1937.
- Fessard, Gaston SJ, *Chrétiens marxistes et théologie de la libération*, Lethielleux, Paris, 1978.
- Fessard, Gaston SJ, *Église de France prends garde de perdre la Foi!* Julliard, Paris, 1979.
- Fougeyrollas, Pierre, *Le marxisme en question*, 1959.
- Fouilloux, Etienne, „Vatican et Russie soviétique (1917–1939)”, in *Relations internationales*, 27, automne 1981, p. 303–318.
- Frattino, Eric, *L'Entità*, Fazi ed., 2008.
- Furet, François, *Le Passé d'une illusion, essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Paris, 1995.
- Galeazzi, Giacomo–Pinotti, Ferruccio, *Wojtyła segreto, La prima controinchiesta su Giovanni Paolo II*. Chiaralettere, Milano, 2011.
- Galter, Albert, *Le Communisme et l'Église catholique: le „livre rouge” de la persécution*, Paris, 1956.
- Garaudy, Roger, *L'Alternative*, Laffont, Paris, 1972.
- Garaudy, Roger, *Mon tour du siècle en solitaire, Mémoires*, Paris, 1989.
- Gergely Jenő, *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- Gergely Jenő, „A párt első titkára a pápánál”, in *História* 1997/9–10.
- Gergely Jenő, „Magyarország és az apostoli Szentszék viszonya”, in *Magyarország helye a 20. századi Európában*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2002.
- Giovanni Paolo II, *Memoria e identità*, Rizzoli, 2006. (J. Ratzinger/XVI. Benedek előszavával)
- Girardi, Jules SDB, „L'Église face à l'humanisme athée”, in *Vatican II*, Cerf Paris, 1967. 329–384.
- Girardi, Jules, *Marxisme et christianisme*, Desclée, Paris, 1968.

Grootaers, Jan, *De Vatican II à Jean-Paul II*, Le Centurion, Paris, 1981.
 Guarino, Mario, *I mercanti del Vaticano*, Kaos, 2008.

Gyarmati György, „Politika és társadalom 1945–1989 között”, in *Magyarország a XX. században, I*, főszerkesztő Kollega Tarsoly István, Szekszárd, 1997.

Gyarmati György, A Mindszenty-ügy „diplomáciai rendezésének” kudarca, in *Történelmi Szemle* 2000/1–2, 69–90.

Hal’ko, Jozef, „I comunisti slovacchi e il Concilio Vaticano II”, in *Annuario Historiae Conciliorum (AHC)* 31 (1999), p. 166–186.

Hal’ko, Jozef, *A csehszlovák szakadár Katolikus Akció, Kommunista kísérlet a katolikus egyház nemzeti egyházzá formálására Csehszlovákiában*, Esztergom–Piliscsaba, 2004 (Fons Strigoniensis–Studia)

Hal’ko, Jozef, A magyar és a csehszlovák titkosszolgálat együttműködése a II. Vatikáni zsinat „operatív feldolgozásában”, in *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 18, 2006/1–2.

Havasy Gyula, *A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989, Dokumentumgyűjtemény*, Budapest, 1990.

Hetényi Varga Károly, *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában, I. Az esztergomi, győri, pécsi, székesfehérvári, szombathelyi, váci, veszprémi, munkácsi (gk), eperjesi (gk) és hajdúdorogi (gk) egyházmegyék üldözött pappjai*, 1. kiadás Abaliget, 1992; 2. javított, bővített kiadás, szerkesztette Fejérdy András–Fejérdy Gergely–Soós Viktor Attila, Budapest, 2004.

Hetényi Varga Károly, *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában, I–III.*, MÁK, Budapest, 2001.

Hetényi Varga Károly, *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában, II*, Lámpás Kiadó, Abaliget, 2002.

Hetényi Varga Károly, *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*, Szent István Társulat, Budapest, 2005.

História XIII. évfolyam 1991/5–6. szám. (Több tanulmány egyházpolitikai kérdésekről – Ólmosi Zoltán, Balogh Margit, T. Varga György, Gergely Jenő)

História XXVII. évfolyam 4. szám, 25–28. (A Vatikán és Magyarország – Balogh Margit és Gergely Jenő ismertetései)

Hummel. K.-J., (dir.), *Vatikanische Ostpolitik unter Johannes XXIII und Paul VI (1958–1978)*, Paderborn, 1999.

Imposimato, Fernando, *Vaticano, un affare di stato*, Koiné, Roma, 2002–2006.

Ionesco, Eugène, *La quête intermittente*, Gallimard, Paris, 1987.

II. János Pál, *Jel, melynek ellene mondanak*, Elmélkedések, OMC, Bécs, 1981.

II. János Pál, *Ajándék és titok, Pappá szentelése 50. évfordulóján*, Új Ember, 1996.

II. János Pál, *Keljetek föl, menjünk!*, Új Ember, 2004.

Jean XXIII devant l'histoire, G. Alberigo (dir.), Paris, 1989.

Kahler Frigyes, *III/III-as történelmi olvasókönyv I*, Kairosz, Budapest, 2001.

Kahler Frigyes, *III/III-as történelmi olvasókönyv II*, Kairosz, Budapest, 2002.

Kahler Frigyes, *III/III-as történelmi olvasókönyv III, (A Canale dosszié, A magyar titkosrendőrség és a II. vatikáni zsinat, Az „Ibolya” dosszié, Hiányzó lapok „A magyarországi görög katolikusok története”-ből)*, Kairosz, Budapest, 2005.

Kahler Frigyes, *ÁVH történelmi olvasókönyv 4, Adalékok az egyházüldözés történetéhez*, Kairosz, Budapest, 2007.

Kálmán Peregrin OFM, *Dokumentumok Grösz József kalocsai érsek hagyatékából 1956–1957*. Szent István Társulat, Budapest, 2011.

Kellner, Erich (Hg.), *Christentum und Marxismus-heute*, I–II. Europa Verlag, Wien, 1966.

- Kiszely Gábor, *Állambiztonság 1956–1990*, Korona Kiadó, Budapest, 2001.
- Kopp Mária–Skrabski Árpád, *Magyar lelkiállapot*, Végeken, Zsámbék, 1995.
- König bíboros a 'keleti politikáról', András Imre SJ interjúja 1991-ben a bécsi bíborossal in *Távlatok* 1995/5 (25), 688–695., rövidített változata: *Új Ember* 1991. január 27.
- Köpeczi Bócz Edit, *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- Kránitz Mihály (szerk.), *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai negyven év távlatából*, Szent István Társulat, Budapest, 2002.
- Ladrière, Paul–Luneau, René (dir.), *Le Retour des certitudes*, Cerf, Paris, 1985.
- Le Deuxième Concile du Vatican (1959–1965)*, Colloque organisé par l'École française de Rome (28–30 mai 1986), Collection de l'École fr. de Rome, 113, Rome, 1989.
- Laurentin, René, *Bilan du Concile Vatican II: Histoire, textes, commentaires*, Paris, 1966.
- Lénárd Ödön, „Koncentrált támadás a „hallgató egyház” ellen, Az 1961-es perhullám, I–IV.”, in *Vigilia* 1991/6–9, 402–414; 508–517; 587–595; 691–697.
- Lénárd Ödön, *Erő az erőtlenségben*, MÁK, Budapest, 1996².
- Lénárd Ödön, *Történelmi igazságtétel*, in *Erő az erőtlenségben*, 1996.
- Lénárd Ödön–Tímár Ágnes–Szabó Gyula–Soós Viktor Attila (szerk.), *Utak és útvesztők*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2006.
- Le Livre noir du communisme*, Stéphane Courtois (dir.), Paris, 1998.
- Le Rêve de Compostelle. Vers la restauration d'une Europe chrétienne?*, R. Luneau (dir.), Paris, 1989.
- Lévy, B.-H., *Le Testament de Dieu*, Grasset, Paris, 1979.
- Lubac, Henri de, SJ, *Le Drame de l'humanisme athée*, Spes, Paris, 1944 („Le monde en 10/18”)
- Lubac, Henri de, *Mémoire sur l'occasion de mes écrits*, Paris, 2006.

- Lubac, Henri de, *Athéisme et sens de l'homme in Œuvres Complètes (OC)*, Cerf, Paris, 2010, 407–514.
- Lukács József, *Igent mondani az emberre!* Magvető, Budapest, 1973.
- Lukács László, „Egyházunk a rendszerváltás után”, in Somorjai Ádám–Zombori István (szerk.), *A katolikus egyház Magyarországon*, Ecclesia Sancta, Budapest, 1991.
- Madiran, Jean, „*L'accordo di Metz*” tra Cremlino e Vaticano, Edizione Pagine, 2011.
- Marcel, Gabriel, *L'Homme problématique*, Aubier, Paris, 1955.
- Marchais, Georges, et Hourdin, Georges, *Communistes et chrétiens. Communistes ou chrétiens*, Paris, 1976.
- Maritain, Jacques, *Humanisme intégral*, Aubier, Paris, 1936.
- Máté-Tóth András, *A II. Vatikáni Zsinat és a magyar elhárítás*, [http://www.vallastudomany.hu/Members/matetoth/vtmtadocs/m-ta_II_vatikani_zsinat ...](http://www.vallastudomany.hu/Members/matetoth/vtmtadocs/m-ta_II_vatikani_zsinat...)
- Melloni, Alberto, *L'altra Roma. Politica e S. Sede durante il Concilio Vaticano II (1959–1965)*, Il Mulino, Bologna, 2000.
- Melloni, A.–Guasco, M. (dir.), *Un diplomatico vaticano fra dopoguerra e dialogo: Mons. Mario Cagna (1911–1986)*, Bologna, 2003.
- Melloni, Alberto (dir.), *Il filo sottile, L'Ostpolitik vaticana di Agostino Casaroli*, Il Mulino, Bologna, 2006.
- Messori V. (szerk.), *Átlépni a remény küszöbén*, Magyar Könyvklub, Budapest, 1995.
- Mészáros István, *Kimaradt tananyag, II, A diktatúra és az egyház 1957–75*, Budapest, 1994.
- Mészáros István, *A hazai történettudomány 1949–1992 közötti Mindszenty-képe*, Esztergom, 1992.
- Mészáros István, *Mindszenty és az „Ostpolitik”*, Kairosz, Budapest, 2001.
- Mészáros István, *Devictud vincit*, Szent István Társulat, Budapest, 2002.

- Mészáros István, *Árnyak és fények*, Kiegészítések a Mindszenty-életrajzhoz. Eötvös Könyvkiadó, Budapest, 2008, 212–213.
- Mészáros István, „Kód a követségi Mindszenty-iratokhoz. Jegyzetek a Somorjai/Zinner-gyűjteményhez”, in *METEM* 2009/1–4, 321–348.
- Michel, Patrick, „Messianisme polonais et histoire contemporaine”, in *Le Rêve de Compostelle*, Centurion, Paris, 1989, 52–67.
- Mindszenty József, *Emlékirataim*, Toronto, 1974; Budapest, 1994.
- Mindszenty József, *Emlékirataim*, Magyarországi Mindszenty Alapítvány, Budapest, 2002.
- Mindszenty, József, *Mémoires. Des prisons de Hitler et de Staline... à l'exil*, Paris, 1974.
- Mindszenty József, *Napi jegyzetek, Amerikai követség 1956–1971*, szerkesztette Csonka Emil, Vaduz, 1979.
- Mócsy Imre, *Beadványom*, Magyar Egyházzociológiai Intézet, Bécs, 1989.
- Molnár Antal–Szabó Ferenc, *Bangha Béla SJ emlékezete*, Budapest, 2010.
- Németh László Imre, *Mindszenty megvalósult álma, A Santo Stefano Rotondo és a Szent István Ház*, Szent István Társulat, Budapest, 2009.
- Németh László Imre, *Zágon-leveleskönyv*, Szent István Társulat, Budapest, 2011.
- Nuzzi, Gianluigi, *Vaticano. S. p. A. Da un archivio segreto...*, Chiarelettere, Milano, 2009.
- Pál József, *Békepapok, Katolikus békepapok Magyarországon (1950–1989)*, Egyházforum, Budapest, 1995.
- Pálos Antal, *Rostában*, Hamilton, 1985.
- Pálos Antal, „Viharon vészen át”, *Rövid áttekintés a Jézus Társasága Magyar Rendtartományának életéről a II. világháború után (1944–1990)*, 1992 (Anima Una-könyvek 1.)

Pálos Antal, „Visszaemlékezése”, in Szabó Ferenc (szerk.), *Üldözött jezsuiták vallomásai*, Jézus Társasága, Budapest, 1995.

Pálos Antal SJ „széljegyzeteiből” – Pál József *Békepapok* című könyvéről, in *Távlatok* 1996/2, 28. szám.

Papini, Roberto, *L'internationale démocrate-chrétienne, 1925–1986*, Paris, 1988.

Paupard, Paul, „Le Concile, l'athéisme et l'incroyance”, in *Le deuxième Concile du Vatican II*, Rome, 1989, 702–724.

Pie XI, *Nazisme et communisme. Deux encycliques de mars 1937*, Présentation et Introduction par M. Sales, F. Rouleau et M. Fourcade, Paris, 1991.

Pinotti, Ferruccio, *Poteri forti*, BUR, 2005, 2007.

Poulat, Émile, *Naissance des prêtres ouvriers*, Paris, 1999.

Rémond, René, „L'intelligentsia catholique française et le marxisme”, *Les Quatre Fleuves*, 8, Paris, 1978, p. 74–77.

Riccardi, Andrea, *Il „Partito romano” nel secondo dopoguerra (1945–1954)*, Brescia, 1983.

Riccardi, Andrea, *Il Vaticano e Mosca 1940–1990*, Laterza, Roma–Bari, 1992; Bari 1993.

Riccardi, Andrea, *A keresztények a vértanúság századában*, Budapest, 2002.

Riccardi, Andrea, *Il governo carismatico. 25 anni di pontificato*, Rome, 2003.

Riccardi, Andrea, *Giovanni Paolo II, La biografia*, Ed. San Paolo, Milano, 2011.

Rio, Domenico del–Giacomelli, Renzo, *San Pietro e il Cremlino. Memoria dell'Ostpolitik vaticana*, Piemme, Roma, 1991.

Salacz Gábor, *A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje 1948–1964*. München, 1988 (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 9)

Sale, Giovanni SJ, „I fondamenti della 'Ostpolitik' vaticana”, in *La Civiltà Cattolica* 2012/II, 325–338. (19 maggio 2012)

Santini, Alceste, *Casaroli, l'uomo del dialogo*, San Paolo Editore, Roma, 1993.

Silvestrini, A. (dir.), *L'ostpolitik di Agostino Casaroli (1963–1989)*, Bologne, 2009.

- Soloviev, V., *Conscience de la Russie*, Paris, 1950.
- Somorjai Ádám, „VI. Pál és Mindszenty József esete”, in *Vigilia* 2008/11.
- Somorjai Ádám (szerk.), „*His Eminence files*”, *American Embassy, Budapest, From Embassy Archives, 15 (1971) – Mindszenty bíboros az amerikai nagykövetségen, Követségi Levéltár, 15 (1971)*, METEM, Budapest, 2008.
- Somorjai Ádám, „Mindszenty József vagy Hamvas Endre?”, in *Vigilia* 2009/6., 469–474.
- Somorjai Ádám (szerk.), *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971 – Letters to the Presidents Cardinal Mindszenty to the Political Leaders of the United States*, METEM, Budapest, 2011.
- Somorjai Ádám (szerk.), *Trilogia – Sancta Sedes et Mindszenty, 1956–1975*: Vol. I. *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, Documenta 1971–1975. Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása 1971–1975*, Tanulmányok és szövegközlések, Romae, 2007; Hungarian version: *Ami az emlékiratokból kimaradt. VI. Pál és Mindszenty József, 1971–1975*, Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2008; Vol. II. *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, II. Documenta 1956–1963. Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása II*, Tanulmányok és szövegközlések, METEM, Budapest, 2009; Vol. III. *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, III. Documenta 1963–1971. Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, III*, Tanulmányok és szövegközlések, Vol. III/1, 1963–1966, METEM, Budapest, 2010; Vol. III/2, 1967–1971, METEM, Budapest, 2012.
- Somorjai Ádám–Zombori István (szerk.), *A katolikus egyház Magyarországon*, Ecclesia Sancta, Budapest, 1991.
- Somorjai Ádám–Zinner Tibor, *Majd' halálra ítélve, Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez*, Magyar Közlöny Kiadó, Budapest, 2008.
- Soós Viktor Attila–Szabó Csaba, „*Világosság*”, *Az Állami Egyházügyi Hivatal és a hírszerzés tevékenysége a katolikus egyház ellen*, Új Ember–Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány, Budapest, 2006.

- Soós Viktor Attila–Szabó Csaba–Szigeti László (szerk.), *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Szent István Társulat, Budapest, 2010.
- Stadtmüller G. usw. (Hrg), *Kirche und Staat in Ungarn Nach dem Zweiten Weltkrieg*, Ungarisches Institut München, München, 1982.
- Stefan Wyszyński. *Le cardinal de fer*, J. Offredo (dir.), Paris, 2003.
- Stehle, Hansjakob, *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975*, Pieper, München–Zürich, 1975.
- Stehle, Hansjakob, *Eastern Politics of the Vatican, 1917–1979*, Ohio University Press, Athens, 1981.
- Stehle, Hansjakob, *Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten*, Benzinger, Zürich, 1993.
- Szabó Csaba, *Die katholische Kirche Ungarns und der Staat 1945–1965*, Ungarisches Institut, München, 2003.
- Szabó Csaba, „Magyarország és a Vatikán, Egyházpolitika a hatvanas években”, in „*Hatvanas évek*” Magyarországon, *Tanulmányok*, Szerkesztette Rainer M. János, Budapest, 2004, 63–95.
- Szabó Csaba, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*, Szent István Társulat–Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.
- Szabó Ferenc SJ, *Mai írók és gondolkodók, Világnézetek harca*, Louvain, 1963; Louvain, 1965².
- Szabó Ferenc, *A rejtett Isten útjain. Párbeszéd a hitről*, Róma, 1980, 282–286.
- Szabó Ferenc SJ, *Lélekben és igazságban*, tanulmányok, Róma, 1986.
- Szabó Ferenc SJ, *Párbeszéd a hitről*, Szent István Társulat, Budapest, 1990.
- Szabó Ferenc, *Napfogyatkozás, Kereszténység és modernség*, Róma, 1991.
- Szabó Ferenc SJ (szerk.), *Kortárs magyar jezsuiták/2*, Jézus Társasága, Budapest, 1992.

- Szabó Ferenc SJ [szerk.], *Üldözött jezsuiták vallomásai*, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, Budapest, 1995 (Anima Una 8)
- Szabó Ferenc, *Két végtelen között*, Budapest, 1999.
- Szabó Ferenc, *Keresztények az ezredfordulón*, Távatok, Budapest, 2001.
- Szabó Ferenc SJ, *Keresztény gondolkodók a XX. században*, Agapé, Szeged, 2004.
- Szabó Ferenc SJ, *Prohászka Ottokár élete és műve*, Szent István Társulat, Budapest, 2007.
- Szabó Ferenc SJ–Lázár Kovács Ákos, *Pálos Antal emlékezete*, Szent István Társulat, Budapest, 2009.
- Szabó Ferenc SJ, *Az ember és világa*, 2. kiadás, Budapest, 2011.
- Szabó Ferenc, *Új távatok*, Éghajlat Kiadó, Budapest, 2011.
- Szabó Gyula, *A Pápai Magyar Intézet mint a magyar hírszerzés előretolt bástyája*, Püski, Budapest, 2011.
- Szakolczay Lajos, *Páter Bulányi*, Debrecen, 1989.
- Szántó Konrád, *A kommunizmusnak sem sikerült (A magyar katolikus egyház története 1945–1991)*, Új Misszió, Miskolc, 1992.
- Szoltsenyicin, Alexander, *A Gulag-szigetcsoport I–III*, Budapest, 1993.
- Szulc, Tad, *II. János Pál pápa élete*, Magyar Könyvklub–Fabula, Budapest, 1996.
- Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián, *Elhallgatott múlt, A pártállam és a belügy, A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*, 1956-os Intézet–Corvina, Budapest, 2008.
- Tomka Ferenc, *Halálra szántak, mégis élünk, Egyházzüldözés 1945–1990 és az ügynökkérdés*, Szent István Társulat, Budapest, 2005.
- Tomka Miklós, *Magyar Katolicizmus 1991*, Országos Lelkipásztori Intézet, Budapest, 1991.
- Tomka Miklós–Golyák János (szerk.), *Az egyház társadalmi tanítása*, Szent István Társulat, Budapest, 1993.

Tornielli, Andrea, *Paolo VI.*, Mondadori, 2009.

Tóth Zoltán József, „Mindszenty József védelmében”, in *Magyar Szemle* 2009. június, 111–124.

T. Varga György, „Nemzetközi enyhülés és egyházpolitika – Kádár János látogatása VI. Pál pápánál, 1977”, in *História* 1991/5–6.

Vernette, Jean, *Jésus dans la nouvelle religiosité*, Desclée, Paris, 1987

Wenger, Antoine, *Rome et Moscou 1900–1950*, Desclée, Paris, 1987.

Wildmann János, „A Vatikán keleti politikája Magyarországon a II. vatikáni zsinat tükrében”, in *Beszélő* 3. évfolyam, 33. szám. <http://beszelo.c3.hu/print/5254>

Woodrow, Alain, *Les nouvelles sectes*, Seuil, Paris, 1977.

Wyszynski, Stefan, *Notes de prison*, Paris, 1983.

Zizola, Giancarlo, *L'altro Wojtyła*, Sperling-Kupfer, Milano, 2003.

SZABÓ FERENC TANULMÁNYAI, CIKKEI AZ OSTPOLITIKRÓL ÉS ELMÉLETI HÁTTÉRÉRŐL

Kádár János VI. Pál pápánál, in *Katolikus Szemle* 1977, 156–158.

A „Laborem exercens” enciklika visszhangja, in *Vigilia* 1982/8; in *Lélekben és igazságban*, tanulmányok és vallomások, Róma, 1986, 109–120.

Katolikus–marxista szimpozion Budapesten, in *Katolikus Szemle*, 1986/4, 378–379.

Marxizmus és kereszténység, in *Lélekben és igazságban*, Róma, 1986.

Marxizmus és kereszténység, Ideológiai harc vagy párbeszéd? In *Katolikus Szemle* 1984/1; in *Lélekben és igazságban*, 127–145.

A felszabadulás teológiája, in *Vigilia* 1985/3; in *Lélekben és igazságban*, 121–126.

Az Ostpolitik emlékezete, in *Vigilia* 1992/11, 844–848.

Az Ostpolitik és visszája, in *Studia Religiosa, Tanulmányok András Imre 70. születésnapjára*, Szeged, 1998, 114–124.

Az Ostpolitik – A. Casaroli szemszögéből, in *Távlatok* 2000/3, 436–442.

A Lumen gentium dogmatikai konstitúció az Egyházról, in Kránitz Mihály (szerk.), *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai negyven év távlatából, 1962–2002*, Szent István Társulat, Budapest, 2002, 91–115.

Egy évtized VI. Pál szolgálatában, in Kránitz Mihály (szerk.), *Az Egyház küldött, VI. Pál pápa apostoli műve*, Szent István Társulat, Budapest, 2009, 47–62.

Egy lehetetlen vállalkozás, in *Vigilia* 2010/7, 545–547.

Lénárd Ödönre emlékezünk, 2011, (kiadatlan) www.tavlatok.hu

RÖVIDÍTÉSEK

A II. Vatikáni zsinat okmányai

4 Konstitúció

Lumen gentium (LG) – Az Egyházzól

Sacrosanctum Concilium (SC) – A szent liturgiáról

Gaudium et spes (GS) – Az egyház és a mai világ

Dei Verbum (DV) – Dogmatikai konstitúció az isteni kinyilatkoztatásról

9 Határozat

Ad gentes (AG) – Az egyház missziós tevékenységéről

Presbyterorum ordinis (PO) – A papi szolgálatról és életről

Perfectae caritatis (PC) – A szerzetesi élet korszerű megújításáról

Christus Dominus (CD) – A püspökök lelkipásztori hivatásáról

Optatam totius (OT) – A papnevelésről

Apostolicam actuositatem (AA) – A világi hívek apostolságáról

Orientalium Ecclesiarum (OE) – A keleti katolikus egyházakról

Unitatis redintegratio (UR) – Az ökumenizmusról

Inter mirifica (IM) – A tájékoztatási eszközökről

3 Nyilatkozat

Dignitatis humanae (DH) – A vallásszabadságról

Gravissimum educationis momentum (GE) – A keresztény nevelésről

Nostra aetate (NE) – A nem keresztény vallásokról

NB. A konstitúciók teológiai vagy egyéb tartós érvényű tanítást tartalmazó okmányok.

A határozatok gyakorlati jellegű, irányt szabó, illetve (belső) fegyelmi vonatkozású döntéseket tartalmazó okmányok.

A nyilatkozatok a vizsgálódások, kutatások egy-egy szakaszának eredményét kifejtő okmányok (az Egyház belső körén túlmutatnak).

Gyakran idézett enciklikák és apostoli buzdítások

Centesimus annus (CA) – II. János Pál, 1991

Divini Redemptoris (DR) – Az Egyház állásfoglalása a kommunizmussal szemben – XI. Pius, 1937 <http://szit.katolikus.hu/feltoltes/Divini%20Redemptoris.pdf> http://www.vatican.va/holy_father/pius_xi/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19031937_divini-redemptoris_en.html

Ecclesiam suam (ES) – VI. Pál, 1964

Evangelii nuntiandi (EN) – VI. Pál, apostoli buzdítás, 1975

Familiaris consortio (FC) – II. János Pál, 1982

Fides et ratio (FR) – II. János Pál, 1998

Gaudium et spes (GS)

Humanae vitae (HV) – VI. Pál, 1968

Laborem exercens (LE) – II. János Pál, 1981

Mit brennender Sorge (MbS) – XI. Pius, 1937

Mater et magistra (MM) – XXIII. János, 1961

Octogesima adveniens (OA) – VI. Pál, apostoli levél, 1971

Populorum progressio (PP) – VI. Pál, 1967

Pacem in terris (PT) – XXIII. János, 1963

Redemptor hominis (RH) – II. János Pál, 1979

Rerum novarum (RN) – XIII. Leó, 1891

Sollicitudo rei socialis (SRS) – II. János Pál, 1987

Vanitatis splendor (VS) – II. János Pál, 1993

NÉVMUTATÓ

Adriányi Gábor 91, 108, 109, 118,
119, 127, 133, 227, 275, 321

Ákos Géza 213, 214, 261

Alberigo, Giuseppe 321, 328

Alekszij 64

Alszeghy Zoltán SJ 198, 214

Amalrik, Andrej 50

Ambrosoli, Giorgio 189

III. András (Endre) 202

András Imre SJ 82, 84, 127, 159,
176, 207, 208, 236, 239, 251,
321, 329, 337

Apor Vilmos 104, 204

Arafat, Jasszer 202, 203

Arendt, Hannah 47

Arisztotelész 80

Aron, Raymond 47

Arrupe, Pedro 205

Athenagoras 93

Bábel Balázs 12, 23, 130

Bajtai Zsigmond 213

Balogh Margit 8, 16, 49, 115, 116,
123, 124, 125, 126, 130, 143,
227, 228, 244, 246, 247, 248,
249, 251, 255, 256, 257, 275,
321, 322, 327, 328

Balthasar, Hans Urs von 182

Bangha Béla SJ 52, 55, 56, 290,
291, 322, 331

Bánkuti Gábor 16, 23, 49, 58, 61,
91, 130, 227, 322, 323, 325

Barankovics István 252

Barberini, Giovanni 15, 50, 82, 84,
91, 92, 98, 99, 100, 109, 112,
114, 118, 124, 145, 146, 150,
151, 152, 153, 182, 192, 227,
228, 235, 236, 247, 271, 275,
276, 277, 278, 279, 295, 296,
322, 323

Bárd János 118

Báthory István 199

Batthyány-Strattmann László 204

Bea, Augustin SJ 63, 64

Beauvoir, Simone de 42, 48

Beke Margit 323

Békés Gellért OSB 8, 267, 268, 269

Bellarmino, Roberto SJ 202

Belon Gellért 118

Bem, József 198, 200

XV. Benedek 52, 53

XVI. Benedek (Joseph Ratzinger) 5, 7,
28, 36, 38, 39, 48, 81, 100, 163,

- 166, 170, 173, 174, 175, 182, 185,
210, 238, 241, 290, 297, 326
- Benigni, Umberto 51, 52
- Bennelli, Giovanni 191
- Beran, Josef 58, 59, 60, 228
- Berend T. Iván 79
- Beresztóczy Miklós 120
- Berlinguer, Enrico 75
- Besançon, Alain 50, 323
- Bikfalvi Géza 323
- Bíró Béla 124
- Blajot, Jorge SJ 119, 311
- Blet, Pierre 323
- Bloch, Ernst 75, 76
- Blondel, Maurice 261
- Boda László 218
- Boff, Leonardo OFM 175
- Bogláryné Mailáth Edina 239, 323
- Bolshakoff, Serge 64
- Bongianino, Luigi 120
- Bonis, Donato De 190
- Borovoj, Vitalij 64
- Bottoni, Stefano 49, 91, 120, 132,
145, 228, 229, 323
- Bourguignon d'Herbigny, Michel-
Joseph SJ 53
- Bozsóky Pál Gerő OFM 323
- Brandt, Willy 149
- Buber, Martin 31
- Bugár Péter 194
- Bukovský, John 227, 323
- Bukovszkij, Vlagyimir 45
- Bulányi György SchP 8, 205, 206,
238–242, 321, 323, 335
- Burger Ferenc 325
- Cagna, Mario 330
- Calvez, Jean-Yves SJ 5, 70–75, 323
- Calvi, Clara 190
- Calvi, Roberto 7, 153, 187–192, 229
- Camara, Dom Helder 43
- Camus, Albert 41, 42
- Caprile, Giovanni SJ 151, 323
- Carbone, Vincenzo 323
- Carré, A. M. OP 43
- Carter, Jimmy 178
- Casaroli, Agostino 6, 7, 12, 14, 15,
16, 20, 21, 27, 82, 83, 84, 86,
91, 98–103, 105, 107–122, 124,
127, 132, 133, 136, 139, 143–155,
163, 173, 176, 177, 181, 189,
190, 191, 192, 194, 195, 196,
204, 206, 208, 209, 210, 218,
227–233, 235, 237, 238, 247,
248, 252, 255, 262, 263, 270,
272–279, 285, 292, 293, 295,
303, 309, 312, 313, 322, 324,
330, 332, 336
- Casula, Carlo Felice 91, 324
- Ceaușescu, Nicolae 234

- Certeau, Michel de SJ 172
 Cheli, Giovanni 14, 119, 120, 121,
 122, 132, 204, 228
 Chenaux, Philippe 15, 49, 50, 51,
 52, 53, 54, 55, 58, 59, 60, 61,
 62, 64, 91, 109, 116, 117, 145,
 146, 292, 324
 Chernoch János 52
 Cicognani, Amleto Giovanni 124,
 274, 275, 277
 Cirill, Alexandriai, Szent 183
 Clément, Olivier 32, 45, 324
 Coen, Leonardo 192
 Coggan, Donald 208
 Colasuonno, Francesco 14, 194, 196
 Comblin, José 28
 Comte, Auguste 35
 Confalonieri, Carlo 164
 Congar, Yves Marie-Joseph OP 75,
 96, 97, 324
 Cottier, Georges OP 50
 Courtois, Stéphane 39, 40, 45, 51,
 58, 292, 324, 329
 Craxi, Bettino 191
 Cywiński, Bohdan 50
 Czapik Gyula 6, 124, 125, 130,
 131, 143, 248, 251, 255, 256,
 257, 267
 Cserháti József 7, 212–220, 222,
 223, 233, 259, 261, 324
 Csonka Emil 124, 331
Dankó László 212
 Denzinger, Heinrich 324
 Desbuquois, Gustave 56
 Deskur, Andzej Maria 165
 Diós István 325
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics
 45, 46
 Dubarle, Dominique OP 75
 Dziwisz, Stanisław 167, 168, 202,
 325
Elmer István 227, 325
 Engels, Friedrich 38, 74
 Erdő Péter 82, 104, 280, 289, 290
Fábián Károly 124, 127, 128
 Faggioli, Massimo 98
 Fazekas Csaba 195, 262, 325
 Fázsy Anikó 41
 Fejérdy András 16, 50, 61, 62, 112,
 146, 265, 325, 327
 Fejérdy Gergely 327
 Fejtő Ferenc 50, 325
 Feldkamp, Michael F. 15, 20
 Felici, Angelo 164
 Fessard, Gaston SJ 73, 291, 326

Feuerbach, Ludwig 50, 76
 Foucault, Michel 33
 Fougeyrollas, Pierre 41, 292, 326
Fouilloux, Etienne 98, 326
 Fourcade, Michel 332
 Frattino, Eric 191, 326
 Freud, Sigmund 32, 33
 Fries, Heinrich 75
 Furet, François 49, 50, 51, 292, 326

Galeazzi, Giacomo 16, 187, 326
 Galter, Albert 326
 Gara László 198
 Garaudy, Roger 42, 43, 75, 76, 292, 326
 Gasparri, Pietro 52, 53
 Gehler, Michael 324
 Gelli, Licio 188
 Gérard, Pierre SJ 198
 Gergely Jenő 8, 16, 85, 155, 174, 230, 232, 244, 249, 256, 275, 322, 326, 327, 328
 Giacomelli, Renzo 49, 332
 Gierek, Edward 149, 177
 Girardi, Giulio/Jules SDB 5, 70, 71, 73, 75, 78, 291, 326
 Glucksmann, André 46, 47, 48
 Goethe, Johann Wolfgang 167
 Golyák János 335
 Gomulka, Władysław 146, 148, 149

Gorbacsov, Mihail 17, 98, 100, 103, 177, 194, 236, 296
 Grigorenko, Pjotr 45
 Gromiko, Andrej 178, 234
 Grootaers, Jan 327
 Grósz József 6, 16, 130, 131, 266, 267, 268, 328
 Guarino, Mario 190, 191, 327
 Guasco, Maurilio 330
 Guitton, Jean 66
 Guttiérrez, Gustavo 175

Gyarmati György 16, 49, 58, 61, 91, 130, 322, 323, 325, 327

Halász Endre 239, 240, 323
 Hal'ko, Jozef 327
 Hamvas Endre 277, 280, 333
 Harangozó Ferenc 124
 Häring, Bernhard 65
 Havasy Gyula 327
 Hedvig lengyel királynő (Jadwiga Andegaweńska) 197, 199
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 50
 Hegyi János SJ 129
 Hetényi Varga Károly 327, 328
 Hitler, Adolf 54, 331
 Hitvalló Maximosz 32
 Hollitscher, Walter 75
 III. Honorius 96

- Horn Gyula 14, 194
 Horváth Richárd 120
 Hourdin, Georges 330
 Hromádka, Josef 75
 Hruscsov, Nyikita Szergejevics 40, 43, 60, 83, 101
 Hummel, Karl-Joseph 328
 Huntington, Samuel P. 169
 Husz János (Jan Hus) 59
 Hünemann, Peter 324
- I**
 Ijjas József 233
 Imposimato, Fernando 16, 187, 328
 Introvigne, Massimo 173
 Ionesco, Eugène 48, 49, 328
 Ispánky Béla 124
 I. István, Szent 200, 203, 251, 268, 287
- J**
 Jankovics József 202
 I. János Pál 65, 165, 168
 II. János Pál (Karol Wojtyła) 5, 7, 8, 9, 13, 14, 15, 16, 17, 21, 22, 28, 36, 37, 40, 49, 65, 81, 87, 91, 92, 93, 98, 99, 103, 118, 143, 145, 148, 150, 153, 159, 163–194, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 213, 214, 216, 218, 220, 222, 228, 229, 235, 236, 243, 262, 270, 285, 286, 295, 296, 303, 307, 311, 312, 313, 314, 315, 325, 326, 328, 332, 335, 336, 339
- XXIII. János (Angelo Giuseppe Roncalli) 5, 13, 15, 16, 49, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 70, 71, 73, 82, 83, 84, 86, 91, 92, 93, 94, 96, 98, 99, 100, 101, 103, 109, 146, 168, 173, 180, 186, 208, 228, 237, 278, 288, 292, 303, 339
 Jaruzelski, Wojciech 177
 Jeremiás próféta 270
 Jossua, Jean-Pierre OP 321
 Juliusz Janusz 81
 Jusztin, Szent 37
- K**
 Kádár János 6, 8, 13, 14, 16, 58, 80, 106, 115, 117, 119, 122, 154, 155, 157, 158, 159, 181, 206, 212, 216, 218, 228, 230–236, 245, 251, 254, 272–275, 309, 321, 333, 335, 336
 Kádár Jánosné 155, 158, 206, 232
 Kahler Frigyes 328
 Kaiser, Wolfram 324
 Kálmán Peregrin OFM 16, 130, 328
 Kant, Immanuel 80
 Kecskés Pál 213
 Kelemen Krizosztom OSB 104

- Kellner, Erich 73, 328
 Kennedy, John Fitzgerald 83, 101
 Kerkai Jenő SJ 18, 252
 Kinga/Kunigunda,
 Árpád-házi, Szent 200
 Kiszely Gábor 275, 329
 Koestler, Arthur 48
 Kollega Tarsoly István 321, 327
 Kopácsy József 267
 Kopp Mária 329
 Koreć, Jan SJ 111, 228
 Kotliarov, Vladimir 64
 Kovács Margit 158
 Kozma Imre OH 130
 König, Franz 5, 9, 20, 75, 80, 82,
 83, 84, 85, 86, 91, 103, 176, 263,
 287, 329
 Köpeczi Bócz Edit 329
 Kránitz Mihály 91, 94, 293, 329,
 336, 337
 Krasiński, Zygmunt 170
 Kun Béla 51
 Kunter, Katharina 98
 Kuroedov, Vlagyimir A. 178, 179,
 180
 Küng, Hans 239, 240, 241

L
 Ladrière, Paul 183, 329
 I. Lajos 199
 Laurentin, René 71, 72, 329

 Lázár György 14, 154, 194, 234,
 308, 313
 Lázár Kovács Ákos 253, 255, 335
 Le Roy, Maurice 173
 Ledit, Joseph 56
 Ledóchowski, Włodimir 52, 55,
 56
 Lefèbvre, Marcel 168
 Lehmann, Karl 77
 Lékai (Lung) László 7, 80, 159,
 194, 197, 204–212, 220, 228,
 231, 233, 234, 236–241, 243,
 251, 259, 310, 311, 321
 Lénárd Ödön SchP 8, 16, 212,
 214, 220, 248, 253, 254, 255,
 258, 259, 260, 262, 329, 337
 Lenin, Vlagyimir Iljics 15, 18, 27,
 38, 49, 53, 74, 102, 103, 324,
 325
 XIII. Leó 17, 18, 57, 249, 339
 Léon-Dufour, Xavier SJ 261
 Levinas, Emmanuel 47
 Lévi-Strauss, Claude 33
 Lévy, Bernard-Henri 29, 46, 47,
 329
 Lipovetsky, Gilles 33
 Lubac, Henri de SJ 31, 34, 35, 37,
 39, 57, 292, 301, 302, 329, 330
 Lukács György 75

- Lukács József 73, 74, 76, 79, 214, 218, 222, 330
 Lukács László SchP 216, 323, 329
 Luneau, René 183, 329
- Macchi**, Pasquale 154
 Machovec, Milan 75
 Madiran, Jean 49, 62, 330
 Magyar Ferenc 261
 Malraux, André 28, 29, 36
 Márai Sándor 247
 Marcel, Gabriel 31, 168, 330
 Marchais, Georges 330
 Marcinkus, Paul Casimir 7, 93, 153, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 209, 229
 Margit, Szent 200
 Maritain, Jacques 31, 49, 57, 80, 324, 330
 Markov, Georgi 45
 Márkus László 261
 Marx, Karl 27, 28, 32, 33, 35, 36, 38, 41, 43, 50, 73, 74, 75, 76, 78, 80, 101, 102, 103, 323
 Máté-Tóth András 239, 330
 Melloni, Alberto 15, 20, 82, 83, 84, 98, 178, 180, 330
 Mendras, Henri 33
 Mennini, Luigi 190
 Messori, Vittorio 166, 330
- Mester István 114, 117, 118, 227
 Mészáros István 8, 108, 119, 122, 133, 134, 227, 244, 245, 246, 262, 263, 264, 265, 275, 279, 330, 331
 Metód, Szent 183
 Metz, Johann Baptist 75, 77, 78
 Miano, Vincenzo SDB 75
 Michalski, Krzysztof 166
 Michel, Patrick 170, 171, 172, 331
 Michelangelo Buonarroti 158
 I. Mieszko 147
 Miklós Imre 7, 14, 120, 194, 195, 204, 209, 210, 228, 231, 232, 233, 237, 260, 262, 314, 325
 Milingo, Emmanuel 168
 Mindszenty József (Pehm József) 6, 8, 9, 12, 14, 18, 19, 21, 58, 60, 62, 84, 91, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 113, 115, 116, 119, 120, 122–135, 137, 139, 141, 142, 143, 147, 154, 194, 204, 205, 206, 207, 208, 216, 219, 220, 222, 223, 227, 228, 229, 232, 234, 236, 243–259, 261–277, 279, 280, 281, 285–289, 316, 317, 321, 325, 327, 330–333, 335
 Mócsy Imre SJ 114, 255, 256, 331
 Molnár Antal 291, 331
 Moltmann, Jürgen 75, 76
 Monok István 202

- Morel, Julius/Gyula SJ 321
 Moro, Aldo 94
 Mounier, Emmanuel 80
 Muckermann, Fridrich 56
- N**agy Ferenc SJ 213, 261
 Nagy Imre 106, 216, 219, 223
 Nagy János 155, 231, 232
 Nagy Konstantin 11
 Németh László Imre 132, 331
 Németh Miklós 285
 Neveu, Pie Eugène 53
 Nietzsche, Friedrich 28, 31, 32, 33, 35
 Nikodim (Borisz Georgijevics Rotov) 63, 64, 65
 Nuzzi, Gianluigi 16, 187, 331
- Ó**lmosi Zoltán 119, 275, 327
 Orlandi, Emanuela 187
 Orosz József 230
 Ottaviani, Alfredo 73
- Ö**ry Miklós SJ 128
- P**ál József 242, 243, 331
 VI. Pál (Giovanni Battista Montini) 6, 7, 8, 13, 14, 15, 16, 21, 36, 37, 39, 48, 65, 70, 71, 72, 82–86, 91–100, 102, 104, 106, 108, 109, 117, 118, 119, 122, 127, 132, 143, 145, 147, 148, 150, 152–159, 165, 173, 174, 176, 180, 181, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 194, 197, 204, 205, 207, 210, 220, 228, 230, 231, 232, 234, 245, 247, 248, 254, 262, 265, 270, 271, 272, 274, 275, 277, 278, 286, 289, 290, 293, 294, 295, 303, 308, 309, 310, 317, 332, 333, 335, 336, 337, 339
 Pál, Szent 158, 167
 Pálos Antal SJ 8, 227, 242, 243, 253, 255, 331, 332, 335
 Papini, Roberto 331
 Paskai László 80, 239, 243, 252, 285
 Pavelić, Ante 59
 Pázmány Péter 202, 203
 Péter János 119, 234
 Péter, Szent 54, 158
 Pétery József 131
 Peuchmaurd, Michel OP 324
 Piast-család 199
 I. Pimen 208
 Pinotti, Ferruccio 16, 187, 189, 190, 192, 326, 332
 IX. Pius (Giovanni Maria Mastai-Ferretti) 57

- XI. Pius (Achille Ratti) 7, 52, 53,
54, 55, 56, 65, 67, 70, 101, 173,
290, 291, 307, 332, 339
- XII. Pius (Eugenio Pacelli) 15, 60,
61, 70, 83, 85, 92, 93, 96, 104,
105, 144, 145, 163, 252, 255,
267
- Pizzardo, Giuseppe 54
- Pljuscs, I. 45
- Podgornij, Nyikolaj 234
- Poggi, Luigi 7, 14, 121, 151, 153,
181, 191, 194, 197, 204, 206,
209, 210, 211, 228, 231, 232
- Poulat, Émile 332
- Poupard, Paul 79, 80, 81, 82, 222
- Pozsgay Imre 14
- Prantner József 107
- Prohászka Ottokár 8, 18, 52, 203,
244, 248, 249, 250, 261, 335
- Puja Frigyes 14, 155, 232
- Puskin, Gregorij Makszimovics 257
- Rahner, Karl** SJ 5, 69, 75, 77, 78
- Rákosi Mátyás 13, 41, 85, 115,
125, 131, 143, 240, 251, 252,
256, 257, 258, 265, 292
- Reagen, Ronald 193
- Reding, Marcel 75
- Rémond, René 332
- Révay István 124
- Riccardi, Andrea 7, 50, 65, 99,
150, 151, 152, 163, 178, 191,
192, 193, 332
- Ricœur, Paul 33
- Rio, Domenico del 49, 332
- Roccucci, Adriano 178, 180
- Rodé, Franz 79, 80, 222
- Romhányi Beatrix 324
- Rónay György 261
- Rossum, Willem M. van 52
- Rouleau, François 332
- Roy, Maurice 173, 294
- Salacz Gábor** 332
- Sale, Giovanni SJ 16, 332
- Sales, Michel 332
- Santini, Alceste 332
- Sarbak Gábor 324
- Sárközy Péter 202
- Sartre, Jean-Paul 42, 43, 47, 48, 75
- Schambeck, Herbert 98
- Schmitt, Paul Joseph 64
- Serédi Jusztnián 268
- Shvoy Lajos 104, 131, 139
- Silvestre (Justin Lvovich Olshevksy)
53
- Silvestrini, Achille 15, 17, 91, 99,
100, 150, 192, 324, 332
- Sindona, Michele 188, 189, 191,
192

- Sisti, Leo 192
 Skrabski Árpád 329
 Slipyj, Josyp 179
 Sodano, Angelo 100, 203, 239
 Solé, Robert 184
 Soloviev, Vlagyimir 171, 332
 Sólyom László 81
 Somorjai Ádám OSB 8, 134, 135,
 245, 262, 263, 264, 265, 266,
 267, 270–277, 279, 280, 329,
 330, 333
 Soós Viktor Attila 16, 23, 58, 212,
 329, 333, 334
 Stadtmüller, Georg 333
 Stehle, Hansjacob 16, 49, 50, 62,
 98, 110, 334
 Stepinać, Alojzije 58, 59
 Svidercoski, Gian Franco 167

Szabó Csaba 16, 23, 58, 91, 109,
 112, 113, 114, 117, 118, 275,
 322, 333, 334
 Szabó Gyula 115, 212, 261, 329,
 335
 Cs. Szabó László 198
 Szaharov, Andrej Dmitrijevics 45,
 292
 Szakolczay Lajos 335
 Szántó Konrád OFM 335
 Szebeni Géza 8, 230, 234

 Szent Imre 44
 Szeptycki, Andrzej 58
 Szigeti László 16, 58, 333
 Szlipij, Joszif Ivanovics 58, 150,
 152, 228
 Szolovjev, Vlagyimir 45, 46, 171,
 333
 Szolzenyicin, Alekszandr Iszajevics
 5, 32, 40, 44, 45, 46, 47, 50, 74,
 292, 335
 Sztálin, Josif Visszárionovics 40,
 44, 54, 58, 59, 60, 143, 257,
 258, 292
 Szulc, Tad 164, 165, 168, 179,
 187, 188, 335
 Szuszlov, Mihail A. 178

Tabajdi Gábor 132, 252, 335
 Tardini, Domenico 56, 61
 Teilhard de Chardin, Pierre SJ 43,
 66, 68, 127, 302
 Thorez, Maurice 54
 Tímár Ágnes 212, 253, 329
 Tischner, József 166
 Tiso, Jozef 59
 Tisserant, Eugène 63, 64, 65
 Tito, Joszip Broz 59, 234
 Tomka Ferenc 16, 23, 58, 206,
 236, 237, 238, 240, 243, 335
 Tomka Miklós 176, 335

- Tormay Cécile 52
 Torielli, Andrea 62, 65, 91, 92,
 93, 94, 96, 151, 152, 153, 275,
 336
 Tot, Amerigo 158
 Tóth Zoltán József 279, 336
 Turbanti, Giovanni 60

U
 Ungváry Krisztián 132, 252, 335

V
 Valentiny Géza 213
 T. Varga György 230, 231, 327,
 335
 Várkonyi Imre 120
 Várszegi Asztrik OSB 275
 Vass György SJ 77
 Vecsey József 124, 126, 127, 129,
 130
 Vecsey Lajos 124
 Vernet, Jean 30, 336
 Vian, Giovanni Maria 91, 324
 Vizi E. Szilveszter 81, 82

W
 Wałęsa, Lech 50
 Walicki, Andrzej 171
 Wenger, Antoine 49, 50, 53, 336
 Werth, Nicolas 39, 40, 45, 58, 324
 Wetter, Gustav Andreas SJ 75
 Wildmann János 111, 336
 Willebrands, Johannes 63, 64, 179

W
 Winkler József 118
 Wohnout, Helmut 324
 Wolf, Hubert 53
 Woodrow, Alain 30, 336
 Wyszyński, Stefan 6, 20, 85, 101,
 103, 117, 143–151, 163, 165,
 168, 171, 172, 177, 228, 236,
 252, 273, 279, 295, 296, 333,
 336

Z
 Zágon József 108, 117–119, 132–135,
 228, 316, 331
 Zinner Tibor 245, 263, 264, 330,
 333
 Zinovjev, Alekszandr 45, 50
 Zizola, Giancarlo 168, 169, 170, 336
 Zombori István 330, 333

Z
 Zsivkov, Todor 234

PÁRBESZÉD KÖNYVESBOLT

1085 Budapest, Horánszky utca 20.

Rendszeres könyvbemutatókkal, dedikálásokkal
várjuk az érdeklődőket.

Tanárok és diákok részére

10% engedményt adunk árainkból.

A L'Harmattan Kiadó könyveiből 15% kedvezményt
biztosítunk, illetve további időszakos kedvezményekkel
várjuk kedves vásárlóinkat.

Nyitva tartás: H-P 10-től 18 óráig

Tel.: +36-1-445-2775

www.konyveslap.hu

A L'Harmattan Kiadó kötetei megrendelhetők,
illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt

1053 Budapest, Kossuth Lajos u. 14–16.

Tel.: +36-1-267-5979

harmattan@harmattan.hu

www.harmattan.hu

Párbeszéd Könyvesbolt

1085 Budapest, Horánszky utca 20.

www.konyveslap.hu

Tel.: +36-1-445-2775

Olvasószerkesztő: Róna Judit

Borító: Szántó Erika

Nyomdai előkészítés: Tar Éva

A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte

Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

„A kommunista rendszer idején a »diplomácia egyháza« mellett létezett a »vértanúk egyháza«, amelyet egy idő után mintha feledtek volna az Ostpolitik egyházi képviselői. Erről a kettősségről nem feledkezhet meg a tárgyilagos történetírás. És fejet kell hajtanunk a kommunizmus áldozatai, a hősiessé hitvallók és vértanúk emléke előtt, akik szenvedésükkel tettek tanúságot az Igazság, Krisztus mellett.”

A Szerző végkövetkeztetése

„A könyv arról győz meg bennünket – nem vetve követ a tárgyalásos megoldásokra –, hogy a történelem a diplomáciai megoldás helyett az igazi kiállást, a mártírságot igazolta. Azoknak a tanúknak kell hinnünk, akik üldöztetést, börtönt is viseltek Isten országáért.”

Bábel Balázs kalocsa–kecskeméti érsek

„Szabó Ferenc kor- és koronatanú. A Rómában, a kötet által tárgyalt események sodrában eltöltött 25 év egyedi tartalommal, értékkel gazdagítja a szerző történelemlátását. [...] Az egyedi érték mellett, amelyet Szabó Ferenc a tárgyhoz hozzá tud tenni, jelentős az itthoni és külföldi kutatók által már eddig felhalmozott ismeretanyag. A Szerző ezeket jó érzékkel szintetizálja. [...] Érdekes megoldással a Mindszenty-kérdés, a bíboros életműve és megítélése felől közelít az Ostpolitik felé. Összekapcsolja a két kérdést, és egyiket a másik által értékeli...”

Dr. Szabó Csaba történész, igazgató, Bécsi Magyar Történeti Intézet

„Szabó Ferenc Magyarország és a Szentszék kapcsolatainak egyik koronatanúja, írása komoly érdeklődésre tarthat számot. Könyve egyszerre megbízható szakmunka és izgalmas memoár. [...] Mindenekelőtt római tapasztalatai alapján ír az Ostpolitikról, a nyilvánosságra került dokumentumok közléseit megrostálva, verifikálva igyekszik tárgyilagosan rekonstruálni az eseményeket. [...] Az 1960/70-es évek szellemi körképét szemlélve az egyházban végbemenő folyamatokat eredeti kultúrájuk közegében, sajátos, teológiai kontextusban mutatja be. Ezzel a hazai irodalom komoly hiányosságát pótolja.”

Dr. Bánkuti Gábor történész, egyetemi adjunktus, Pécs

3600 Ft

9 789632 365084

L'Harmattan

JEZUITA
KÖNYVEK